

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİSİPLİNLERARASI DEĞERLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞİNDEKİ SOSYAL
DEĞERLER**

Fatma BAYRAM ERTEM

Zonguldak 2023

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİSİPLİNLERARASI DEĞERLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞİNDEKİ SOSYAL
DEĞERLER**

**Hazırlayan
Fatma BAYRAM ERTEM**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Halil ORTAKCI**

Zonguldak 2023

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riâyet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda ve basımda enstitü tez yazım ve basım yönergesine uygun davranıldığını taahhüt ederim.

Fatma BAYRAM ERTEM

14/08/2023

T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Disiplinlerarası Değerler Eğitimi Anabilim Dalında 196282133009 numaralı Fatma BAYRAM ERTEM 'in hazırladığı “**Hz. Peygamber’in Tebliğindeki Sosyal Değerler**” başlıklı YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 06/07/2023 Perşembe günü saat 14:00’da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezinin onayına ~~OY ÇOKLUĞUYLA~~ / OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Prof. Dr. Seyfullah KARA
Başkan

Dr. Öğr. Üyesi Halil ORTAKCI
(Tez Danışmanı)
Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ümit ESKİN
Üye

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 2023

Doç. Dr. Yücel NAMAL
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum	: ZBEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Disiplinlerarası Değerler Eğitimi Anabilim Dalı
Tez Başlığı	: Hz. Peygamber'in Tebliğindeki Sosyal Değerler
Tez Yazarı	: Fatma BAYRAM ERTEM
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Halil ORTAKCI
Türü, Yılı	: Yüksek Lisans, 2023
Sayfa Adedi	: 144

İnsanlık maddî bakımdan birikimsel olarak ilerlese de aynı gelişmenin toplumsal değerler açısından olduğunu söylemek güçtür. Bu durum, Kur'an ve Sünnet'te vurgulanan sosyal değerlerin incelenmesinin önemini arttırmaktadır. Hz. Peygamber'in (s) tebliğindeki sosyal değerleri konu alan bu çalışmada literatür taraması sonucunda elde edilen veriler ışığında önce değer kavramı, özellikleri, işlevleri ve tasnifi kavramsal yönden ele alındıktan sonra sosyal değerlerin içinden sevgi, saygı, merhamet, doğruluk, adâlet, hoşgörü, barış ve itidal değeri tüme varım metoduyla incelenmiştir. Sayılan bu sekiz erdemin değerlere kaynaklık eden Kur'an'daki yeri, birey ve toplum açısından önemi anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümdeyse bu değerlerin uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in (s) bir insan ve peygamber olarak sahip olduğu söz konusu değerler çeşitli örnekleriyle ortaya koyulmaya gayret edilmiştir.

Değerlerin uygulayıcısı olarak Hz. Peygamber'in (s) toplumsal çevreye müteveccih pek çok niteliği mevcuttur. Onun bu özellikleri, sevgi, saygı, hoşgörü gibi birçok faziletten yoksun olan cahiliye toplumunu faziletli bir topluma dönüştürmede etkili ve başarılı olmuştur. İnsanî ve sosyal problemlerle karşılaşıldığında onun ortaya koyduğu ilke ve değerler, bir arada yaşama kültürüne katkı sunacaktır. Bu ilke ve değerler, özelde bireye genelde de toplumlara insanî ve sosyal değerlerin kazandırılmasında yol gösterici evrensel prensipler barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Muhammed (s), Değer, Sosyal Değer, Sevgi, Saygı, Merhamet, Doğruluk, Adâlet, Hoşgörü, Barış, İtidal

ABSTRACT

Institution : ZBEÜ Institute of Social Sciences, Department of Interdisciplinary Values Education

Thesis Title : The Social Values Reflected in the Proclamation of the Prophet

Thesis Author : Fatma BAYRAM ERTEM

Thesis Adviser : Assist. Prof. Dr. Halil ORTAKCI

Type, Year : MSc Thesis, 2023

Number of Pages : 144

Although humanity progresses materially, it is difficult to say that the same development is in terms of social values. This situation increases the importance of examining the social values emphasized in the Qur'an and Sunnah. In this study, which deals with the social values in the Prophet's (s) communiqué, in the light of the data obtained as a result of the literature review, first the concept of value, its features, functions and classification are dealt with conceptually, and then the social values are love, respect, mercy, truth, justice, tolerance, peace. and the sobriety value were examined by the induction method. The place of these eight virtues in the Qur'an, which is the source of values, and their importance in terms of individuals and society have been tried to be explained. In the second part, it has been tried to reveal the values of the Prophet (s), who is the implementer of these values, as a human and prophet, with various examples.

As the implementer of values, The Prophet (s) has many qualities that are directed towards the social environment. These features of him were effective and successful in transforming the society of ignorance, which lacked many virtues such as love, respect and tolerance, into a virtuous society. When faced with human and social problems, his principles and values will contribute to the culture of living together. These principles and values contain universal principles that guide the acquisition of human and social values to individuals in particular and to societies in general.

Keywords: Hz. Muhammad (s), Value, Social Value, Love, Respect, Compassion, Truthfulness, Justice, Tolerance, Peace, Moderation

ÖN SÖZ

Toplumsallaşma sürecinde, içinde yaşanılan toplumda öğrenilen sosyal değerler, bireyin şahsiyetinin teşekkülünde etkilidir. Dolayısıyla bu değerler, fertlerin bir araya gelmesiyle oluşan toplum ve düzeninin sağlıklı ve istikrarlı bir şekilde işleyişinde ehemmiyetli olmaktadır. Ancak modern dönemde çok büyük bir hızda değişimler yaşanmaktadır. Yaşanan bu değişimlerle beraber yeni yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Bunun beraberinde, özellikle de bilim ve teknolojiyle aşılana hedonizm, bireycilik, çıkarıcılık, konfora düşkünlük, çok para kazanma hırsı gibi eğilimler de artışlar yaşanmıştır. Bu eğilimlerdeki artış da sosyal hayatta, hırsızlık, kapkaç, madde bağımlılığı, şiddet, terör gibi olumsuz durumların yaşanmasına ve insanların değer anlayışlarının değişmesine sebep olmuştur.

Bu sebeple, Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde ahlâkî ilkeler şeklinde vurgulanan sosyal değerlere, günümüzde çok daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, bir arada yaşamamızı sağlayan, insanlığımızı ortaya çıkaran ve evrensel olan bu değerlerin doğru bir şekilde yeni nesillere aktarımı daha da elzem hale gelmektedir. Bunun için başvurulacak kaynak, değerlere kaynaklık eden Kur’ân ve bu değerlerin uygulayıcısı olan Hz. Peygamber’in (s) söz ve uygulamalarıdır.

Bu öneminden dolayı, “Hz. Peygamber’in Tebliğindeki Sosyal Değerler” başlıklı bu çalışmada, Hz. Peygamber’in (s) cahiliyet asrını mutluluk asrına dönüştürmesinde etkili olan sosyal değerler, âyet ve hadislerle temellendirilerek ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bunun da farklı alanlarda yapılacak sosyal değerlerle ilgili araştırmalara katkı sağlaması ve Hz. Peygamber’in (s) değer yüklü söz ve eylemlerinin, bireylerin kalp, gönül ve zihinlerine dolması, sonra da davranışlara yansımaya vesile olması temenni edilmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde değer kavramı, özellikleri, işlevleri, tasnifi ve sosyal değer kavramı teorik açıdan ele alınmıştır. Kur’ân’ın kısaca sosyal değerlere bakışı ve sevgi, saygı, merhamet, doğruluk, adâlet, hoşgörü, barış, itidal değerlerinin Kur’ân’da işlenişiyle beraber bu değerlerin birey ve toplum açısından önemi anlatılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümünde ise bireylerin içselleştirip şahsiyet sahibi olmasında etkili olan bu değerlerin, Hz. Peygamber’in (s) söz ve uygulamalarındaki yansımaları, örnekleriyle ortaya koyulmaya gayret edilmiştir.

Öncelikle bu konuda çalışma yapmamı öneren, tez yazım süresince önerileriyle ve titizlikle yaptığı içerik değerlendirmeleriyle katkıda bulunarak ışık tutan değerli Dr. Öğr. Üyesi Halil ORTAKCI hocama ve her türlü desteğiyle yanımda olan eşim Ömer Ertem'e şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	4
1.1. Değer Kavramı	4
1.2. Değerlerin Hususiyetleri	5
1.3. Değerlerin Fonksiyonları	6
1.4. Değerlerin Tasnifi	8
1.5. Sosyal Değer Nedir?	10
1.6. Kur'ân'ın Sosyal Değerlere Bakışı	12
1.6.1. Sosyal Değerler	16
1.6.1.1. Sevgi	16
1.6.1.2. Saygı	20
1.6.1.3. Merhamet.....	24
1.6.1.4. Doğruluk.....	29
1.6.1.5. Adâlet	34
1.6.1.6. Hoşgörü	39
1.6.1.7. Barış.....	43
1.6.1.8. İtidal.....	48
2. HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞİNDE SOSYAL DEĞERLER.....	52
2.1. Tebliğ'in Önemi ve Mahiyeti	52
2.2. Hz. Muhammed'in (s) Tebliğinin Etkili Oluşunun Nedenleri	54
2.3. Sevgi.....	59
2.4. Saygı.....	67
2.5. Merhamet	75
2.6. Doğruluk	87
2.7. Adâlet	93
2.8. Hoşgörü	99
2.9. Barış	106

2.10. İtidal	113
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA.....	127
ÖZ GEÇMİŞ.....	143

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
r	: Radıyallâhu Anh
s	: Sallallâhu Aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Toplumsal ilişkilere yön veren sosyal değerler, önemini her dönem korumuştur. Çünkü çeşitli kültür ve inanışa mensup insanlar, aynı mekânda bir arada yaşamaktadır. Fakat aralarındaki mekânsal yakınlığa rağmen bireyler arasındaki sosyal bağlar da zayıflayabilmektedir. Bilgiye her yönden ulaşım, haberleşme gibi alanlarda gelişmeler yaşansa da fertler arasında değerler açısından zayıflamalar olabilmektedir. Bunun neticesinde bireyselleşen, yalnızlaşan ve yabancılaşan fertlerden oluşan toplumlarda, aile içi ilişkiler zayıflar. Komşuluk, akrabalık ilişkilerinde kopmalar olur.¹ İnsanî ilişkilerin zayıfladığı toplumların da sosyal değerlere ne kadar ihtiyacı olduğu açıktır. Dolayısıyla her dönemde yaşanabilecek bu olumsuzluklar, insanları bir arada tutan, barış ve huzur içinde yaşamalarını temin eden, insanîliği ortaya çıkaran sosyal değerlerin bilinip pratize edilmesi gereğini gözler önüne sermektedir.

Yüce Allah, kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığıyla insanî ve sosyal değerleri bildirmiş ve bu paralelde bir hayat yaşanmasını istemiştir. Beşerin bu değerleri özümsemesi, Allah’a, kendine ve diğerlerine karşı sorumluluk bilinciyle hareket eden fertler haline gelmesi, yaşanılabilir bir yeryüzü için zaruridir. “Elinden ve dilinden selamette”² olunan faziletli bireyleri yetiştirmek için, son kutsal kitap olan Kur’ân’ın ve yaşadığı dönemi saadet asrına dönüştüren Hz. Peygamber’in (s) söz ve uygulamalarındaki değer ifadelerinin, örnekleriyle yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır. Bu amaçla, Allah Resûlü’nün (s) Kur’ân’ın rehberliğiyle ortaya koyduğu değer öğretileri, bilimsel bir şekilde ele alınmalı ve incelenmelidir. Bu nedenle araştırmanın amacı, insanî ve sosyal erdemlerin vazedicisi olan Allah’a itaat ederek, bireylerin ve toplumların bu değerler doğrultusunda bir hayat yaşamaları için gayret sarf eden Hz. Peygamber’in (s) insanlığa sunduğu bu değerleri onun örnekliğinde yeniden ortaya koymaktır. Çünkü sosyal bağların zayıfladığı toplumlarda, ictimâî değerlerin kavratılması önemlidir. Buna yardımcı olacak olan ise; kaba, haşin, kibirli, acımasız, zalim, müsamahasız

¹ İbrahim Hilmi Karşlı, *Bir Arada Yaşama Ahlâkı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 24-25.

² Ebu İsa Muhammed Bin İsa Bin Sevre Tirmîzî, *Sünen-i Tirmîzî Tercemesi*, çev. Osman Zeki Mollamehmedoğlu (İstanbul: Yunus Emre Yayınları, ts.), “İman”, 12.; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, çev. İshak Doğan (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2021), 5/75.

bir toplumda, her canlının hak ve hukukuna riâyet eden, yaratılmışlara hoşgörüyle ve şefkatle yaklaşan, insana değer veren, dünyada ve ahirette mutluluğun sırrının insanî değerlerle bezenmek olduğunu hatırlatan, zarif ve nahif olan Hz. Peygamber'in (s) kişisel örnekliği ve öğretisidir. Onun davranış ve öğretilerinde, sosyal hayatın tüm eylem şekillerine ait değer numuneleri mevcuttur. Örneğiyle, 23 yıllık tebliğ sürecinde süflî duygularla hareket eden fertler, ulvî duygularla eylemde bulunan bireylere dönüşmüştür. Bu nedenle Hz. Peygamber'in (s) bu öğretilerinin ele alınması, Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacak, bireylerin ve toplumun faziletli eylemleri kazanmasında bir farkındalık oluşturacak ve değer alanında yapılmış çalışmalara katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın ilk bölümünde değerlerle ilgili yazılmış kitap, dergi, makale, tez gibi yayınlardan “literatür taraması” tekniğiyle elde edilen bilgiler ışığında değer, hususiyetleri (özellikleri), işlevi, tasnifi ve sosyal değer kavramı teorik çerçevede ele alınmıştır. Sonrasında; literatür taraması sonucu elde edilen sosyal değerlerin³ içinden örneklem olarak seçilen sevgi, saygı, merhamet, doğruluk, adâlet, hoşgörü, itidal ve barış değeri incelenmiştir. Bu değerler, sağlıklı ve medenî bir toplumun oluşmasında etkili olan ve İslâm medeniyetinin de özünü oluşturan ve bir toplumla sınırlı olmayıp evrensel olan temel erdemlerdir. Elbette ki sosyal ve insanî değerler bunlarla sınırlı değildir. Ancak ele alınan bu kıymet ölçütleri, birbirleriyle ve diğer değerlerle iç içedir. Birçok faziletli eylemi beslemektedir. Örneğin sevgi değeri eyleme dönüştüğünde îsâr, yardımlaşma, şefkat; doğruluk erdemi kazanıldığında güven, ahde vefa, emanete riâyet; merhamet eyleme dönüştüğünde affetmek; hoşgörü kazanıldığında rıfk, kolaylık, affetmek gibi faziletler kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Fertlerde ve toplumda bu erdemlerin neşvünema bulmasıyla, ilişkili olan diğer kıymet ölçütleri benimsenmiş olmaktadır. Faziletli, dengeli bir toplum ise sayılan bu değerlerin yaşanmasını olanaklı kılan barış ortamında mümkündür. Duygu, düşünceyle beraber tüm ahlâkî tavır ve davranışların ölçülü bir şekilde gerçekleştirilmesi için de itidal erdemine ihtiyaç vardır. Bu nedenlerle bu sekiz erdem konunun odak noktasını oluşturmuş ve

³ Araştırmada sosyal değerlerin seçilmesinde literatür taraması sonucu elde edilen verilere ek olarak şu iki araştırmadan istifade edilmiştir: Muhammad Ibn Abdullah Alsoheem, *Cultural values in the message of Prophet Muhammad*, (Riyad: King Saud University, ts.) 61-114; Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013).

incelenirken sıklıkla, değerlerle ilgili yazılmış sözlük,⁴ kitap⁵ ve makalelerden⁶ istifade edilmiştir.

İkinci bölümde ise; tüme varım yoluyla incelenen bu sekiz değer Hz. Peygamber'in tebliğinde nasıl yer bulduğu, örnekleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken de siyer⁷ ve temel hadis kaynaklarından⁸ istifade edilmiştir. Ayrıca ilgili kitap,⁹ makale¹⁰ gibi çalışmalardan yararlanılmıştır. Genel olarak çalışmada Kur'an'ın rehberliğiyle hareket eden Hz. Peygamber'in (s) tebliğindeki sosyal değerlere odaklanılmıştır.

⁴ Komisyon, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998); İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017).

⁵ Cafer Sadık Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019); Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*.

⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an- ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", *Diyanet İlmi Dergi* 29/2 (Haziran 1993), 17-30; Mustafa Köylü, "Kur'an'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (01 Temmuz 2007), 65-88; Cüneyt Eren, "Hucurat Suresindeki Ahlaki İlkeler", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (13 Temmuz 2016), 1-20.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed B. Ömer Vâkidî, *Hız. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*, çev. Adnan Demircan - vd. (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014); Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006); Muhammed B. Sa'd B. Menî el- Hâşimî el- Basrî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. Adnan Demircan - vd. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015); Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî, *Ensâbü'l Eşrâf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020).

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâil el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013); Ebu'l-Hüseyin Muslimu'bnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Niysâbü'rî Muslim, *Sahîh-i Muslim ve Tercemesi* (İstanbul: İrfan Yayınları, 2003).

⁹ Ali b. Muhammed b. Habib Ebû'l-Hasen el-Basrî el-Mâverdî, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, çev. Ersan Urcan (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2018); Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1997); İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020); Recep Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).

¹⁰ Hüseyin İbrahim Yeğin, "Hz. Peygamber'in (SAV) Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/17 (Haziran 2007), 143-155.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Değer Kavramı

Değer insanın şahsiyet kazanmasına rehberlik eden kurallar bütünüdür.¹¹ Fertler arasındaki problemleri halletmede etkili olduklarından dolayı ilk çağlardan itibaren var olagelmıştır.¹² Sosyal bir olgu olması nedeniyle de disiplinler arası bir terimdir.¹³

Değer kelimesinin Osmanlıca- Türkçe sözlükteki karşılığı bahâ¹⁴ ve kıymet¹⁵ kelimeleridir. İlk olarak Znaniecki'nin Lâtince “kıymetli olmak” veya “güçlü olmak” anlamındaki “valere” den türettiği bir kelimedir.¹⁶ Türkçe sözlükte ise; “Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet; bir şeyin para ile ölçülebilen karşılığı, paha; yüksek ve yararlı nitelik, üstün, yararlı nitelikleri olan kimse.”¹⁷ şeklinde tarif edilmiştir.

“Değer, arzu edilen, arzu edilebilen şey, olaylarla ilgili insan tutumu, ideal davranış biçimleri veya hayat amaçları hakkındaki inançlar, davranışlara yön gösteren ölçülerdir. Değer, bir nesneye, varlığa veya faaliyete, bireysel ve toplumsal açıdan tanınan önem ya da üstünlüktür.”¹⁸

“Toplumda uyulması gerekli olan ortak davranışlardır.”¹⁹

Hökelekli'ye göre, eylemlerimizin vakitlice yapılışını, müessiriyetini, iyi ve hoş oluşunu, ahlâkîliğini tespit etmeye yarayan prensip ve standartlar;²⁰ Poyraz'a

¹¹ Beytullah Karagöz, “Emin Özdemir'in Çocuk Kitaplarına Değerler Eğitimi Bağlamında Bir Bakış: Bir Çözümleme Çalışması”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (13 Nisan 2018), 64.

¹² Binali Doğan, *Örgüt Kültürü* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 2015), 38.

¹³ Salih Güney, *Davranış Bilimleri* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 31.

¹⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), “bahâ”, 64.

¹⁵ Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, “kıymet”, 518.

¹⁶ Nuri Bilgin, *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995), 83.

¹⁷ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “Değer”, 1/538.

¹⁸ Mehmet Zeki Aydın- Şebnem Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 4.

¹⁹ Havva Yaman vd., “İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Değerler”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (01 Aralık 2009), 107.

²⁰ Hayati Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 285.

göre ise, “Nasıl yaşayacağımıza işaret eden anlam haritası, eylemlerimiz için birer ufuk noktasıdır.”²¹

Aydın’a göre; “Yalın biçimiyle soyut olan, bir inanca dayanmış ve alışkanlıklar taşıdığı için din ile içten bağlantıları bulunan beşerî bir olgudur.”²² Erol Güngör değeri; “bir kimsenin çeşitli insanları, insanlara ait nitelikleri, istek ve iyi niyetleri, davranışları değerlendirirken başvurduğu kriter”²³ şeklinde tarif etmektedir.

Değerler mutluluğun anahtarı olup sosyal yolla öğrenilmesi gereken erdemlerdir.²⁴ İnsanı belli bir şekilde hissedip davranmaya yöneltir. Sıkıntılı zamanlarda bireyin hazır bulunuşluğunu sağlayan rehberdir. Bireyin şahsiyet oluşumuna etki ederek topluma uyum sağlamasında da etkin rol oynar.

1.2. Değerlerin Hususiyetleri

Değer tanımlarına bakıldığında araştırmacıların ortak bir tarifte ittifak etmedikleri görülür. Çünkü kavramın bireysel, ekonomik ve toplumsal yönleri vardır. Bu nedenle değerle ilgili evrensel bir tanımlama yapılamamıştır. Fakat araştırmacıların bazı ortak noktalarda birleştikleri görülür. Bu müşterek hususlar bize değerlerin özelliklerini gösterir.

Değerler nesilden nesile aile, okul, çevre vb. unsurlardan gözlem ya da taklit yoluyla öğrenilir. Öğrenilen değerlerin uygulanmasında toplumsal kabul etkilidir. Sosyal onay alan eylemler, bir süre sonra kıtas olarak değere dönüşür. Değerlerin cemiyet tarafından onaylanıp emsal gösterilmesi önemlidir. Toplumun kontrol süzgecinden geçemeyen değerler bir süre sonra ortadan kalkacaktır.²⁵

Erdemler, birbirine tesir eden ve birbirinden etkilenen ölçütlerdir. Mesela adâlet erdemi emniyet değerine, emniyet de huzura neden olur. Dolayısıyla adâlet olmayan bir yerde emniyet olmaz ve huzur gerçekleşmez.²⁶

²¹ Hakan Poyraz, “Değerler Nasıl Oluşur?”, *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 1/1 (2011), 63.

²² Mustafa Aydın, “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011), 40.

²³ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 28.

²⁴ Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 20.

²⁵ Enver Sarı, “Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/10 (01 Temmuz 2005), 77.

²⁶ Aydın - Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi*, 8.

Her cemiyetin kendine has kıymet ölçütleri vardır.²⁷ Bu kıymet ölçütlerinin algılanması öznelidir. Örneğin, bazı bireyler ya da toplumlar için din gibi aşkın değerler daha mühimken bazıları için merhamet, sevgi ve saygı daha önceliklidir.²⁸ Kimi bireylerin de şahsî değerleri cemiyetinkinden farklı olabilir. Bu fark ne kadar büyük olursa birey de o cemiyetten o kadar ayrışır.²⁹ Yine değerlerin öncelik durumunda fertlere ilk önce aktarılan gelenek- görenekler, inançlar belirleyicidir.³⁰

“Her değer çift kutupludur. Tek kutuplu değer olamaz. Bu değerlidir dediğimiz zaman, onun karşıtı değersizdir veya bu değerli değildiri de içine alır.” Değerin kendisine karşılık bir zıt değeri de vardır.³¹

“Değerler özgül eylem ve durumların üzerindedirler.” Emsal olarak itaatkarlık erdemi; aile, okul, iş vb. her yerde bireylerle olan ilişkilerimizde geçerlidir.³²

Toplumsal olarak da değerlerin birtakım özellikleri vardır: Değerler umumi ve mutlak, faydalı olan ve cemiyetin her birince ciddiyetle önemsenendir. Değerlerin büyük bir oranda benimsenmesi duygu yüklü olduklarını gösterir. Fertlerin hayat kalitesini artıran pozitif fikirleri geliştirir. Soyut olarak da insan zihninde yer etmişlerdir.³³ Yine değerler ikilemde kalma durumunda karar vermeyi kolaylaştırır.

1.3. Değerlerin Fonksiyonları

Değerler, bazı ictimâî (ferdî ve ictimâî huzur, toplumun fertlerini bir arada tutma, yol göstericilik vs.) neticelere sebep olurlar. Bunlara da değerlerin fonksiyonları denir.³⁴

²⁷ Ülker Şen, *Millî Eğitim Bakanlığının 2005 Yılında Tavsiye Ettiği 100 Temel Eser Yoluyla Türkçe Eğitiminde Değerler Öğretimi Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 9.

²⁸ Şen, *Türkçe Eğitiminde Değerler Öğretimi Üzerine Bir Araştırma*, 9.

²⁹ Bilal Yorulmaz, *Ailede Değerler Eğitimi* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), 70.

³⁰ Recep Özkan, “Toplumsal Değerlerin Birey ve Toplum Üzerindeki Etkisi”, *Bilge Yayın Tanıtım Tahlil Eleştiri Dergisi* 10/39 (2003), 21.

³¹ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer* (Ankara: Aytemiz Kitabevi Kürsü Yayınları, ts.), 244-249.

³² Ali Çankırılı, *Ailede ve Okulda Değerler Eğitimi* (İstanbul: Zafer Yayınları, 2015), 14-15.

³³ Yavuz Bolat, *Gazi Üniversitesi Yüksekokulu Öğrencilerinin Sosyal Değerlere Bakışları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 47-48.

³⁴ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi (Ankara: Attila Kitapevi, 1994), 150.

Değerlerin en önemli fonksiyonu ferdî ve ictimâî huzura sebep olmalarıdır.³⁵ Örneğin insan, çevresine merhametle yaklaştığında kendini iyi hisseder; bahtiyâr olur. Böyle fertlerden müteşekkil toplumda ise huzur ve mutluluk kaçınılmazdır. Yaşanan ve huzursuzluk sebebi olan şiddet, terör, çıkar odaklı yaşama, savaş gibi unsurların nedeni, fertlerin erdemlerden yoksun bir hayat yaşamalarıdır.

Vatanseverlik, sevgi, saygı, barış gibi değerler, cemiyeti oluşturan bireyler arasında yakınlaşmaya ve toplumsal birlikteliğe sebep olur. Bir milleti diğerlerinden ayıran vatanseverlik, örf ve âdetlere bağlılık vb. kültüre ait değerler toplumu bir arada tutar. Fakat bir millet sahip olduğu değerleriyle diğerlerinden ayrılırken, sulh, hoşgörü, doğruluk, iyilik, arkadaşlık, adâlet, sevgi, saygı gibi değerler evrensel ve birleştiricidir.³⁶

Erdemler toplumdaki aile, okul gibi kurumların çalışmasında ve gelişmesinde etkin rol oynar. Bireyleri güdüleyerek de harekete geçirir. Mesela “iş ahlakı” erdemini benimseyen insan işini ciddiyetle yapar. Böyle olunca da kendisi hem huzurlu olur hem de çalıştığı kurumun ve toplumun takdirini kazanır. Kurumunun ve dolayısıyla toplumunun gelişme ve ilerlemesine neden olur. Bu kıymet ölçütleri tehlikeli durumlarda yol göstericidir. Bireyin kendi var oluşunun nedenini fark etmesinde, çevresindeki olayları ve sonuçlarını değerlendirirken kriter oluşturmasında yardımcı olur.³⁷

Değerler, fertlerin negatif eylemlerini iyileştirmesine destek olur. Fertlere toplumun diğer bireylerinin şahsından ne tür bir beklenti içinde olduğu, kendisinin de neler beklemesi lazım geldiğini idrak etmesini kolaylaştırır. Bireyin ahlâkî ve gayri ahlâkîyi, iyi ve kötüyü, hoş olanla olmayanı tefrik etmesini sağlar. Ferdî ve sosyal faaliyetlerin asıl ve umumi taraflarını tayin eder.³⁸

Joseph Fichter, değerlerin işlevlerini şu şekilde sıralamıştır:

Değerler, fertler ve beraberliklerinin kıymet biçilmesinde bir araçtır. Bireyin başkalarının gözünde “nerede durduğunu” anlamasında yardımcıdır. Değerler,

³⁵ Aydın - Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi*, 4.

³⁶ Aydın - Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi*, 5.

³⁷ Aydın - Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi*, 5.

³⁸ Çankırılı, *Ailede ve Okulda Değerler Eğitimi*, 15.

bireylerin algısının yararlı ve ehemmiyetli olana odaklanmasını sağlar. En mükemmel biçimde muhakeme etme ve eylemde bulunmanın nasıl olacağını gösterir. Toplumsal açıdan onaylanabilir olan eylemin taslağını, şemasını çizer.³⁹

Değerler, bireylerin toplumsal görevlerini seçme ve uygulamasında yön göstermektedir. Toplumsal denetim mekanizmasıdır. Bireyleri töreler doğrultusunda hareket etmeye yönlendirir. Toplumda onaylanmamış eylemleri frenler. Neler yapılmalı, neler yapılmamalı konusunda belirleyicidirler. Toplumda benimsenen “ortak değerler” bireyleri bir araya getirir. Bu ortak değerler de toplumsal tesanüdü ortaya çıkarır ve sürekliliğini sağlar.⁴⁰

Değerlerin fonksiyonları konusunda şunlar da söylenmektedir:

Değerler bireyin şuurlu ve hedefe yönelik eylemlerinin ölçütüdür. Kültür tarafından biçimlendirilir. Ana malzemesi olduğu kültüre de etki eder. Bu nedenle toplumsallaşma sırasında öğrenilir. Bireyin şahsiyetinin bir parçası olur. Dolayısıyla duygu boyutuna sahip toplumsal olgulardır.⁴¹ Değerler milletleri birbirinden ayıran somut ve tinsel birikimler olup kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli fonksiyona sahiptir.⁴²

1.4. Değerlerin Tasnifi

Değerlerin değişik metotlarla yapılan pek çok tasnifi vardır. Bu sınıflamaların bir kısmında değerlerin şahsiliği ön plana çıkarken bir kısmında değerlerin ictimâî, iktisadî, nitelik, işlev ve muhtevalarına değinilmiştir. Örneğin, Alman Psikolog Edward Spranger değerleri şahsî olarak ele alarak “Toplumsal, iktisadî, teorik, politik, estetik ve dinî.”⁴³ şeklinde altı gruba ayırmıştır.

Rokeach, değerler üzerinde yaptığı çalışmalar sonunda değerleri, gaye ve araç şeklinde ele alır. Gaye değerler; özgürlük, bilgelik, eşitlik, mutluluk, toplumsal

³⁹ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, 150.

⁴⁰ Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, 150.

⁴¹ Ertan Özensel, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (01 Temmuz 2003), 230-231.

⁴² Alper Çavuşoğlu, *Ayla Kutlu'nun Cadı Ağacı Romanının Sosyal Değerler Bakımından İncelenmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 16.

⁴³ Oktay Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının (Değerlerinin) İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*. (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 30.

kabul, sevgi gibi değerlerdir. Bu erdemlere ulaşabilmek için olması gereken araç değerler de bağışlayıcılık, bağımsızlık, şecaatli, dürüst, aydın, itaatkâr ve tutkulu, öz kontrollü, kibar, ölçülü olma, makul, muktedir, neşeli ve sevecen, mesuliyet sahibi, nazîf, hayırsever ve mucit olma şeklinde sıralanmıştır.⁴⁴

Rokeache'ye göre, amaç ve araç değerler birbirlerini tamamlayan özelliktedirler. Örneğin, başarılilik amacını gerçekleştirebilmek için hırslı olma araç değerine gereksinim duyulur. Rahat yaşayabilme amacı için de sorumluluk sahibi, yardımsever olma araç değerine ihtiyaç vardır. Bu sınıflamada bazı değerler bireyin mânevîyatıyla ilgiliyken, diğerleri de toplumda nizam ve huzuru sağlamaya yöneliktir.⁴⁵

Değer sınıflamaları içinde önemli bir yere sahip olan “Schwartz değer sınıflandırması” çoğunlukla psikoloji alanında kullanılırken bazı edebi yapıtlardaki değerleri bulmaya yönelik yapılan çalışmalarda da neredeyse bütün araştırmacılar tarafından kullanılmıştır.⁴⁶ On değer grubu belirlemiştir.

Schwartz'ın oluşturduğu on asıl erdem “güç, başarı, hazcılık, uyarılım, öz yönelim, evrenselcilik, iyilikseverlik, geleneksellik, uyma, güvenlik”tir.⁴⁷ O değerleri bireysel (bireylerin hayatını kanalize etmedeki önemine göre) ve kültürel (cemiyetin tamamınca paylaşılan soyut fikirlerle ilgili bilgi üretimi amaçlı) seviyede incelemiştir.⁴⁸

Hilmi Ziya Ülken değerleri; içkin değerler (bilgi, sanat, teknik), aşkın değerler (ahlak, din) ve normatif değerler (iktisat, dil, hukuk) şeklinde sınıflandırmıştır.⁴⁹ Erol Güngör ise yedi değer alanı belirlemiştir. “Estetik, ahlâkî, teorik, iktisadî, dinî, siyasî, sosyal”⁵⁰ olarak adlandırdığı bu değerlerle bir değer ölçeği oluşturarak bunu kendi araştırmasında kullanmıştır.

⁴⁴ Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının (Değerlerinin) İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi.*, 30.

⁴⁵ Çavuşoğlu, *Cadı Ağacı Romanının Sosyal Değerler Bakımından İncelenmesi*, 19.

⁴⁶ Çavuşoğlu, *Cadı Ağacı Romanının Sosyal Değerler Bakımından İncelenmesi*, 20.

⁴⁷ M. Ersin Kuşdil - Çiğdem Kağıtçıbaşı, “Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59.

⁴⁸ Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının (Değerlerinin) İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi.*, 34.

⁴⁹ Ülken, *Bilgi ve Değer*, 399-401.

⁵⁰ Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, 95.

Nelson (1974) değerleri; kişisel değerler (tercih yapma ve satın alma, hobiler gibi bireysel seçimlerle ilgili), grup değerleri (belli bir topluluğun (aile, kulüp gibi) üyelerince benimsenen değerler) ve kişinin cemiyet yaşamında mevcudiyetini sürdürmesini sağlayan adâlet, farklılık vb. sosyal değerler olarak gruplandırmıştır.⁵¹

1.5. Sosyal Değer Nedir?

İnsan, doğası gereği toplumsal bir varlıktır. Dolayısıyla insanın en belirgin özelliği bir toplum içinde yaşamak zorunda olmasıdır.⁵² İlk olarak anne ve babasıyla iletişim kuran insan, zamanla çevreyle de etkileşim kurarak sosyalleşir. Bunu yaparken de sosyal değerlerle tanışır. İnsanın cemiyet hayatında oluşturduğu kıymet ölçütleri de sosyal değerleri meydana getirir. Toplum içinde meydana gelen ve cemiyet yaşamını nizama sokan bu değerler; bireyin cemiyetle, cemiyetin de bireyle münasebetine bir ahenk sağlar.⁵³

Türkçe Sözlük'te, “toplumun fertlerini birbirine yaklaştıran, bir arada tutan, toplumun devamını sağlayan temel yargılar, değerler”⁵⁴ şeklinde ifade edilen sosyal değerleri anlamak için onun özelliklerini de bilmek gerekir.

Osman Sarı'ya göre sosyal değerler, insana hastır. Bireylerde ve cemiyette hayat bulan bu değerler yalnızca insanda vardır ve canlı, cansız hiçbir şeyde var değildir. Bireyler hayata bu değerlerle geldiği için insanî değerler olarak da adlandırılmıştır. Sosyal değerler eğitimle geliştirilebileceği gibi, sahip olunan bu değerler bireylerde azalıp yok olabilir. Bu nedenle erdemlerin gerçek membaı önce insandır. İnsanî değerler ile bireyler ruhunu, fikir ve eylemlerini şekillendirdiği gibi, kendisi dışındaki hayatı ve olayları bu değerlerin ışığında değerlendirebilmektedir.⁵⁵

Bireylerin şahsiyet kazanması doğuştan getirdiği bu değerlerle mümkün olmaktadır. Bireyler bu değerlerini yitirdiğinde ya da uzak kaldığında insanlıktan uzaklaşarak esfel-i safilinden daha aşağı derecelere düşmektedir. Eğer bireyler sosyal

⁵¹ Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının (Değerlerinin) İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*, 19.

⁵² Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1995), 99.

⁵³ Yavuz Bolat, “Bir Değer Ölçme Aracı: Çok Boyutlu Sosyal Değerler Ölçeği”, *Turkish Journal of Education* 2/4 (31 Ekim 2013), 16; Bkz. Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 102.

⁵⁴ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “sosyal değer”, 2/2014.

⁵⁵ Osman Sarı, “Sosyal Değerler Emek ve Sosyal Edebiyata Dair Bazı Düşünceler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2 (19 Aralık 2013), 211.

değerler yönüyle kendilerini eğitip geliştirebilirlerse bu seferde insan a'lay-ı illiyyine çıkarak meleklerden bile daha üstün seviyeye ulaşabilmektedir. Böyle bireylerden oluşan bir toplum da faziletli bir topluma dönüşebilmektedir.⁵⁶

Bu değerlerin bir özelliği de dünyadaki bütün şahıslarda, cemiyetlerde bulunan evrensel değerlerdir. Yani belli bir ülke, bölge ya da milletle ya da zamanla sınırlı değildir. Kendi arasında da birlik ve bütünlük içindedir ve çift yönlü özelliğe sahiptir.⁵⁷

Bolat'a göre sosyal değerler; kişileri bir cemiyetin ferdi haline getirdiği gibi cemiyet içinde bireylerin birbirleriyle olan münasebetlerini düzenleyici kurallar koymaktadır.⁵⁸

Sosyal değerler, bir başkasıyla ilişkimiz söz konusu olduğunda bize kılavuzluk ederek diğerlerine karşı, davranış biçimimizin nasıl olması gerektiğini gösterir. Cemiyet hayatında, sosyal değerler sayesinde diğerleriyle olan münasebetlerimizi geliştirebilir, barış ve mutluluk içinde yaşayabilir, sorun ve anlaşmazlıkları giderebiliriz.⁵⁹ Aynı zamanda insanî olarak da tanımlanan sosyal değerler başkalarına karşı olumlu olan, insanlığımızı ortaya çıkaran her türlü his, düşünce ve eylemlerdir.⁶⁰

Bütün semavî dinler sosyal değerlerden söz etmiştir.⁶¹ Sorumluluk, adâlet, hoşgörü, sevgi, saygı, merhamet, doğruluk, barış gibi pek çok sosyal değer, Kur'ân'da ve hadislerde ahlâkî ilkeler olarak bildirilir. Ancak bu değerler sayesinde dünyadaki savaşları, şiddeti engelleyebilir, adâleti bireyler arasında hâkim kılabilir ve cemiyet hayatında huzur ve güven ortamını sağlayabiliriz.⁶²

Dünyanın sosyal değerlere ne kadar çok ihtiyacı olduğu açıktır. Şiddet, zararlı madde bağımlılığı, kapkaç, hırsızlık, insanların aynı binada oturduğu halde

⁵⁶ Sarı, "Sosyal Değerler Emek", 211-212.

⁵⁷ Sarı, "Sosyal Değerler Emek", 212-213.

⁵⁸ Bolat, "Bir Değer Ölçme Aracı", 16-17; Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 19.

⁵⁹ Bolat, "Bir Değer Ölçme Aracı", 102.

⁶⁰ Sarı, "Sosyal Değerler Emek", 203, 211.

⁶¹ Ömer Faruk Harman, "Barış Ortamının Oluşumunda Dini Kurumların Katkıları", *Dini Araştırmalar Ve Küresel Barış* (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016), 1/16.

⁶² Harman, "Barış Ortamının Oluşumunda Dini Kurumların Katkıları", 1/16.

birbirini tanımaması gibi durumlar, sosyal değerlerin bilinip pratize edilmesi gerektiğini gözler önüne sermektedir.

Sosyal değerler, toplumun bir arada yaşamasını temin eden insanî hisleri sosyal yaşamda eyleme geçirmek, bir canlıya saygı göstermek, adil davranmak, şefkatle yaklaşımdır. Allah'ın emriyle zihnimize kazınmış; maddî, manevî kaidelerle ifade edilmiş, evrensel değerlerdir. Bu nedenle tarihi, kültürü, ırkı, cinsiyeti ne orsa olsun insanlığını kaybetmemiş olan herkes bu değerleri kabul etmektedir.

Tüm insanlar tarafından benimsenmesi ise, aşkın bir otorite tarafından belirlendiğini göstermektedir. Sosyal değerleri hayatında tatbik etmeyen kimseler doğruyu kabul etmek, affetmek, barışı hâkim kılmak, her canlıya değer vermek, adâleti tesis etmek vb. güzelliklerden uzaktırlar.⁶³

1.6. Kur'ân'ın Sosyal Değerlere Bakışı

Birey toplum ilişkisini belirleyen sosyal değerler, cemiyet hayatının ahenkli bir şekilde devam edebilmesi,⁶⁴ beraber yaşama disiplinini ve motivasyonunu sağlayabilmesi,⁶⁵ bireylerin bencilce olan isteklerinin frenlenip törpülenebilmesi açısından zorunlu olan unsurlardır. Bu kıymet ölçütlerinin olmadığı bir toplumda kaos ve kargaşa hâkim olacaktır.⁶⁶ Bu noktada toplum hayatı için bir huzur kaynağı olan Kur'ân, ihtiva ettiği her türlü prensip, yasa ve değerleriyle biz insanlara pek çok mesaj verir. Aktardığı öğretiler geçmiş, günümüzü ve geleceği de kapsayan bir niteliğe sahiptir.⁶⁷

Kur'ân'da bireylerin hayatının nasıl şekilleneceği konusunda Allah merkezli bir değerler skalası vardır. Kur'ân muhatap aldığı insandan tüm yaşamını, oluşturulan bu skalaya göre biçimlendirmesini emreder. Yani, bireyden değer yargılarını Allah'ın hükümlerine göre biçimlendirmesi istenir. Yine kuldân Kur'ân doğrultusunda bir hayat yaşaması istenmektedir. Böyle bir yaşam için de örnek

⁶³ Sarı, "Sosyal Değerler Emek", 212-213.

⁶⁴ Bolat, "Bir Değer Ölçme Aracı", 16-17.

⁶⁵ Mustafa Çoban, "İsrâ ve Lokman Surelerindeki Ahlâkî İlkeler ve Değerlendirilmesi Üzerine", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (31 Ağustos 2017), 212.

⁶⁶ Sarı, "Sosyal Değerler Emek", 209.

⁶⁷ Köylü, "Kur'ân'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler", 67.

olarak Hz. Muhammed'den üsve-i hasene (en güzel örnek) olarak söz edilir. Hayatını değerler skalasına göre biçimlendirmek isteyen kişilerden Hz. Peygamber'in (s) iş ve davranışlarına bakması istenir.⁶⁸

Kur'ân, içinde barındırdığı imânî, ahlâkî ilke ve değerleri bireylerde yerleştirmek için öncelikle ihtiva ettiği prensip ve değerlerin bina edileceği malumat temelini atar. İnsanın, hayatın, kâinatın var oluşunun manası ve hedefiyle ilgili hakikatleri anlatır. Zira ilâhî gerçekleri doğru şekilde anlayıp davranışa dönüştürebilmek için doğru bilgi zemininin tesis edilmesi gerekir. ⁶⁹ Kur'ân'da bireye "*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.*"⁷⁰ şeklinde hitap edilirken doğru davranışta bulunmadan önce hakiki bilgiyi edinmenin önemine işaret edilmektedir.⁷¹

Bireysel ve sosyal hayatı düzenleyici ilke ve değerleriyle “güzel bir ahlak modeli” tesis eden Kur'ân'da bu ilke ve değerler sistemli bir şekilde sıralanmamıştır. Buyruk, yasaklama veya tavsiye şeklinde işlenmiştir. Ahlâkî ilke ve değerlerin temeli ise inanç esaslarıdır. Bunu da salih ameller destekler.⁷²

*“İman edip iyi işler yapan, namazı dosdoğru kılıp zekâtı verenlerin Rableri katında elbette mükafatları vardır. Onlara hiçbir korku olmadığı gibi, onlar mahzun da olmazlar.”*⁷³ âyetinde olduğu gibi birçok yerde “iman edenler” ifadesinin hemen akabinde “salih amel işleyenler” lafzı kullanılmıştır. Böyle bir kullanım ise erdemli davranışlara Kur'ân'da önem verildiğinin bir göstergesidir.⁷⁴

Kur'ân'dan başka bir örnekte; insanî ve ahlâkî değerlerden söz eden Hucurât sûresinin ilk on iki âyetinde toplamda beş defa geçen “Ey iman edenler” ifadesiyle müminlere seslenilmiştir. Dolayısıyla ahlâkî ilke ve değerlere hazırlık için imanlı olmanın gerekliliğinden zımnen söz edilmiştir. ‘Ey iman edenler’ ifadesinden

⁶⁸ Ramazan Ertürk, “Kur'ân'ın Bireysel Hayatı İnşası”, VII. Kur'ân Sempozyumu- Kur'ân ve Müslümanlar-15-16 Mayıs 2004 Kayseri (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 148-149.

⁶⁹ İlhami Güler, “Kur'ân'da İmanın ve İnkârın Ahlaki, Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, *İslâmiyat* 1 (Mart 1998), 11.

⁷⁰ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), el-İsrâ 17/36.

⁷¹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/481-482.

⁷² Eren, “Hucurat Suresindeki Ahlaki İlkeler”, 1.

⁷³ el- Bakara 2/277.

⁷⁴ Ahmet Özdemir, *Kuran'da insanlar arası ilişkiler ve sosyal değerler* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2006), 91.

sonra gelen sâlih amel ise imanla birlikte ortaya çıkan bir haldir. Kur'ân'da umumi bir şekilde imanın akabinde sâlih amel vurgusunun yapılması ahlâkın önemine yönelik bir vurguyla ilintilidir. Kur'ân'ın ifade ettiği ahlâkî prensip ve değerlerin temelinde inanç esasları ve onları besleyen amel-i sâlih yatmaktadır.⁷⁵ Bu nedenle Kur'ân'da “İman edip ve iyi işler yapanlar”⁷⁶ ibaresi çokça tekrar edilir.⁷⁷

Yine Kuran'da “*Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu(karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu(karşılığını) görür.*”⁷⁸ âyetinde olduğu gibi yapılan iyilikler ve faziletli davranışların mutlaka ödüllendirileceği ve kötülüklerin de cezalandırılacağından söz edilir.⁷⁹ Pek çok sûrede de Allah'a inanan müminlerin ve Allah'ı inkâr eden kafirlerin vasıflarına değinilerek inananlara verilecek ödül ve kafirlerin karşılaşacağı ebedi azaba vurgu yapılır.⁸⁰

Sosyal ilişkilere önem veren Kur'ân, cemiyet hayatında uygulanması gerekli olan ahlâkî ve sosyal erdemlerle yapılmaması gerekli olan kötü iş ve davranışları da sürekli vurgular.⁸¹ “*Muhakkak ki Allah, adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı, emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor.*”⁸² buyrulur.⁸³

Kur'ân'da, açık ya da dolaylı bir biçimde ya da ibadetler yoluyla birtakım müspet davranış kazanımları bireye ve topluma hedef davranış olarak gösterilir.⁸⁴ Örneğin; şahsî özellikler olarak bireylerden “yumuşak söz söylemesi”,⁸⁵ sözünde durması,⁸⁶ dürüst olması,⁸⁷ şükredici olması,⁸⁸ hoşgörü sahibi olması,⁸⁹ zorluklara

⁷⁵ Eren, “Hucurat Suresindeki Ahlakî İlkeler”, 10.

⁷⁶ Bkz. el- Asr 103/3.

⁷⁷ Bkz. el-Bakara 2/25, 82, 277; Âl-i İmrân 3/57; en-Nisâ 4/57, 122, 173; el-Mâide 5/9,93; el-A'râf 7/42.

⁷⁸ el-Zilzâl 99/7-8.

⁷⁹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, V/99.

⁸⁰ Bkz. el- Bakara 2/25; el- Zilzâl 98/6- 7- 8.

⁸¹ Özdemir, *Kuran'da insanlar arası ilişkiler ve sosyal değerler*, 92.

⁸² en- Nahl 16/90.

⁸³ Bkz: Doğruluk: Bakara, 2/177; Merhamet: el-A'râf, 7/156; Yalan söylemek: en-Nahl, 16/105.

⁸⁴ Köylü, “Kur'ân'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”, 76.

⁸⁵ Bkz. el-İsrâ 17/26.

⁸⁶ Bkz. Âl-i İmrân 3/76; er- Râd 13/20; /177; el- İsrâ 17/34.

⁸⁷ Bkz. el-Ahzâb 33/23.

⁸⁸ Bkz. el- Mülk 67/23.

⁸⁹ Bkz. el- A'râf 7/199.

katlanması ve dayanıklı olması,⁹⁰ âdil olması,⁹¹ doğru bilgiye göre hareket etmesi⁹² istenilir.

İstenmeyen ahlâkî özellikler olarak da Allah Kur'ân'da,⁹³ özellikle inananların cimrilikten,⁹⁴ zandan,⁹⁵ kibirden,⁹⁶ alay etmekten,⁹⁷ fitne çıkarmaktan⁹⁸ uzak bir hayat yaşamalarını emreder.

Kur'ân, bireylerin ahlâkî açıdan olgunlaşmasına yönelik bir takım ilke ve değerler ortaya koyarken, aynı zamanda yalnızca kişiyi değil, cemiyeti oluşturan diğer bireylerle de ilgili ilke ve değerleri ifade eder. Bunlardan bazen toplu bir şekilde bazen de ayrıntılı şekilde söz eder.⁹⁹

İdeal bir toplum hedefleyen Kur'ân'ın prensip ve değerleri bireylerin her anını kuşattığı gibi, insana gerek şahsî gerekse toplum hayatında yüklemiş olduğu sorumlulukla da yalnız başına bırakmamıştır. Sorumluluğu ise imkânları, bilgisi, kabiliyeti kadardır.¹⁰⁰ Ayrıca sadece kendi yaptıklarından mesuldür.¹⁰¹

Kur'ân'da yer alan her türlü sevgi, saygı, hoşgörü, şefkat ve merhamet doğruluk, adâlet gibi değerler başta cemiyetin meydana gelmesi sonra da birlik ve beraberliğinin ilerlemesine olanak sağladığı gibi bireyin sosyalleşmesini ve cemiyetle ilişkisini güçlendirir. Ancak bu değerlerin olmadığı bir toplumda bireylerin sosyalleşmesi mümkün değildir. Cemiyetin, insanî ve sosyal erdemler ekseninde bir araya gelerek birlikte yaşayabilmesi, bu değerlerin “doğru kaynaktan öğrenilmesi” ve “toplumda karşılığının bulunmasıyla mümkün” dür.¹⁰² Bu nedenle Kur'ân, ahlâkî ve sosyal değerler açısından bizler için en güzel referans kaynağıdır.

⁹⁰ Bkz. Âl-i İmrân 3/15- 16- 17.

⁹¹ Bkz. el- A'râf 7/181.

⁹² Bkz. el- Bakara 2/113- 170.

⁹³ Köylü, “Kur'ân'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”, 77.

⁹⁴ Bkz. el- Hadîd 57/24.

⁹⁵ Bkz. el- Hucurât 49/12.

⁹⁶ Bkz. el-İsrâ 17/37.

⁹⁷ Bkz. el- Hümeze 104/1.

⁹⁸ Bkz. eş- Şuarâ 26/183.

⁹⁹ Köylü, “Kur'ân'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”, 77.

¹⁰⁰ Köylü, “Kur'ân'ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”, 78, 70; Bkz. el- Bakara 2/286.

¹⁰¹ Bkz. el- Mâide 5/105.

¹⁰² Çoban, “İsrâ ve Lokman Surelerindeki Ahlâkî İlkeler”, 211, 212.

1.6.1. Sosyal Değerler

1.6.1.1. Sevgi

Sevgi, “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yöneltten duygudur.”¹⁰³ “Arapça karşılığı “Hubb”dur.” Sevgi değeri Kur’ân’da 18 sûrede 30 defa geçmektedir.¹⁰⁴ Bu kelimeyi anlatmak için “hubb, mahabbet, vüdd, meveddet” sözcükleri kullanılmıştır.¹⁰⁵

Bireylerin sevdiği şeyler ve sevme dereceleri farklıdır. Ancak tüm insanlarda sevgi doğuştan var olan müşterek bir niteliklerdir.¹⁰⁶

Sevgi duygusu, insanın diğer bütün kabiliyet ve hisleri gibi, hayırlı veya hayırsız olana yönelik olabilir. Bu nedenle Kur’ân, sevgi erdeminin iyiye yönlendirilmesinde en temel yol göstericidir. Zira âyetlerde insanların neye ve kimlere muhabbet duyması gerektiğinden, Allah’ın hangi vasıftakileri sevdiğine kadar pek çok konuda bilgi verilmiştir.¹⁰⁷

Örneğin, Maide sûresinin 54. âyetinde: *“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları, onlar da Allah’ı severler; müminlere karşı alçakgönüllü, kafirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihat ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah’ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah’ın lütfü geniştir; O her şeyi bilir.”* buyrulmakta ve Allah’ın zatını sevenlerin özellikleri anlatılmaktadır.

A1-i İmran sûresinin 31. âyetinde de: *“(Ey Peygamber) deki: “Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin. Ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı ve merhamet sahibidir.”* buyrularak sevginin karşılıklı olacağından söz edilmiştir.

¹⁰³ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “sevgi”, 2/1954.

¹⁰⁴ Mehmet Gündüz, “Kur’ân-ı Kerim Fihristinin Değer Odaklı Analizi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 16/35 (Haziran 2018), 162.

¹⁰⁵ İsmail Karagöz, *Ayet ve hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 22.

¹⁰⁶ İsmail Karagöz, *Sevgi ve Dostluk*, 21.

¹⁰⁷ İsmail Karagöz, *Sevgi ve Dostluk*, 15, 21-22.

“...fakat Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi...”¹⁰⁸ âyetinde ifade edildiği üzere, Allah’ın yarattıklarına en muazzam ihsanı, imanı sevdirmesidir. Muhabbet sayesinde bireyin gönlünde inanç teşekkül etme imkânı bulur. Ancak imanın bireye sevdinmesi, ilâhî eğitimle mümkündür. “Sevgiyle iman arasındaki ilişki, bir ağaç yaprağının rengi ile yapısı arasındaki ilişkiye benzer. Rengin yaprağa nüfuz etmesi gibi, sevgi de imanı insanın gönlüne nüfuz ettirmektedir.”¹⁰⁹

İmandan sonra insan kalbindeki en büyük sevgi Allah sevgisidir. “...İman edenler en çok Allah’ı severler...”¹¹⁰ buyrulur “İnsanla yaratıcısı arasındaki en yüksek ilişki, sevgi düzeyine ulaşan ilişkidir.”¹¹¹ denilmektedir. Çünkü Allah sevgisi ağır basan bireyin tüm “ilişkileri bilinçli ve iradeli olacaktır.”¹¹²

Allah’tan sonra sevmeye yaraşır kişi Allah Resûlü’dür (s).¹¹³ Allah, “De ki: Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”¹¹⁴ buyurarak onun muhabbetine ulaşmanın yolu olarak, emirlerine uygun hayat yaşamayı ve peygamberinin haber verdiklerine teslim olup uymayı gösterir.¹¹⁵

Fıtrî olan muhabbet, farklı şekillerde tezahür eder. Eş ve çocuk sevgisi, mal sevgisi, anne sevgisi, çevre sevgisi gibi.¹¹⁶ Oluşan bu sevgi halkası, “Yaratılanı yaratandan ötürü severim.” şeklinde özetlenerek tüm varlıkları kapsar hale gelir.¹¹⁷

Kur’ân’da Allah ve Resûlü’ne (s) muhabbet duymanın bir sonucu olarak ortaya çıkan diğer bir hal de iman kardeşliğidir. “Müminler ancak kardeşler...”¹¹⁸ âyetiyle anlatılan bu durum, Müslümanlar arasında muhabbetle beraber saygı, merhamet, doğruluk gibi, diğer bütün erdemleri yaşamayı gerektirir.¹¹⁹

¹⁰⁸ el-Hucurât 49/7.

¹⁰⁹ Bayraktar Bayraklı, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 90.

¹¹⁰ el-Bakara 2/165.

¹¹¹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/296.

¹¹² Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/296.

¹¹³ Bkz. et-Tevbe 9/24.

¹¹⁴ Âl-i İmrân 3/31.

¹¹⁵ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/542.

¹¹⁶ Yeğin, “Hz. Peygamber’in (SAV) Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar”, 146.

¹¹⁷ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 79.

¹¹⁸ el-Hucurât 49/10.

¹¹⁹ İsmail Karagöz, *Sevgi ve Dostluk*, 43.

“İman edip de iyi davranışlarda bulunanlara gelince, rahmân onlar için (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır.”¹²⁰ âyeti Allah’ın müminler için muhabbeti yaratacağını, kendisi kullarını sevdiği gibi, birbirlerini de sevdireceğini anlatır. Böylece aralarında kardeşlik ve sevgi duyguları gelişir.¹²¹

İnsanî sevgiler içinde akla ilk gelen annenin evladına olan muhabbetidir. Anne çocuğuna olan muhabbetiyle, evladı için her türlü sıkıntıya katlanır. Ona şefkat ve merhametle muamele eder.¹²² Allah’ın insanlara merhametini, anne de evladına karşı hissederek muhabbetini davranışa dönüştürmüş olur.¹²³

Bu bağlamda aile, muhabbetin en çok yaşandığı yerdir. Sevgi ailede fertleri bir arada tutar. Birbirlerine şefkat ve merhametle yaklaşmayı, fedakârlığı temin eder.¹²⁴ Eşlerin birbirini sevmesi Allah’ın insanlara en büyük ihsanlarından biridir.¹²⁵ “Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de Onun kanıtlarındandır. Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır.”¹²⁶ buyrulur. Ailedeki birlik ve beraberliğin temelini muhabbet olduğu anlatılır. Çünkü sevgi anlamına gelen meveddet sözcüğü, rahmet kelimesinden önce gelmektedir. Ailede eşlerin arasındaki muhabbet, çocuklarının sevgiyle yetişmesi, sağlıklı ve erdemli bir kişilik edinmeleri açısından son derece elzemdir.¹²⁷

Sevgi bir değer olarak şahsî ve sosyal hayatın lokomotifi gibidir. Bireyin hayatına kutsi değer kattığı için de eğitsel önemi vardır.¹²⁸ Bütün erdemler sevgiyle beslenir. Yardımlaşma, merhamet, hoşgörü vb. tüm değerler muhabbet duygusunun gelişimine bağlı kazanılır.¹²⁹

¹²⁰ Meryem 19/96.

¹²¹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/621.

¹²² Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 79.

¹²³ Bayraklı, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, 107.

¹²⁴ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 80.

¹²⁵ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV/303.

¹²⁶ er-Rûm 30/21.

¹²⁷ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 80.

¹²⁸ Hacer Çetin, “Mevlânâ’da Öne Çıkan Bazı Ahlâkî Değerlerin ve Kusurların İşleniş ve Eğitim Açısından Tahlili”, *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (31 Aralık 2020), 72.

¹²⁹ Mehmet Şevki Aydın, “Sevginin Eğitimdeki Yeri ve Sevgi Peygamberi”, *Hz. Peygamber’de Sevgi ve Merhamet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vâkıf Yayınları, 2017), 66-67.

Sosyal bir değer olarak sevgi, kişilere şahsî varlıklarını sürdürme isteği verir. Aynı zamanda da toplumun diğerleriyle bir arada yaşama arzusunu temin eden prensiplerden biridir. İnsanların karşılıklı ilişkilerini sevgi eksenli değerlendirmek, sevginin şahsî hayattan, sosyal hayata ve metafizik âleme ulaşan büyük etkisini fark etmemize sebep olur.¹³⁰

Sevgiye dayalı olarak şekillendirilen bireysel ve toplumsal alan örnekleri bizzat Hz. Peygamber'in (s) uygulamalarında görülür. Hz. Peygamber (s), insanların karşılıklı ilişkilerinde endişe ve zorbalığa dayalı bir zihniyet yerine muhabbet ve iradeye dayalı bir anlayışı esas almıştır. Çok az bir zamanda bilinçsiz bir toplumu bilinçli ve basiretli bir topluluğa dönüştürmüştür. Böylece bir sosyal dönüşüm yaşanmıştır. Korkunun, endişenin, kaygının, zorbalığın, adâletsizliğin yerini manevî, etik değerler almıştır. İnsanlar kendi istek ve arzularıyla bu mânevî ve etik değerleri, tercih eder hale gelmiştir. Sosyal yaşamda muhabbet, istek ve arzu eksenli bir oluşum ortaya çıkmıştır.¹³¹

Sevgi birlik ve dostluğu, kardeşliği, fedakârlığı geliştiren, toplumsal hayatı güçlendiren bir dinamiktir. Fedakârlık ve kardeşlik şeklinde tezahür eden sevgi, Medine'de Ensar ile Muhacirler arasında gerçekleşen kardeşlik anlaşmasında görülür. Ensar, hiçbir karşılık beklemeden, Medine'ye hicret edenleri her şeyiyle kucaklamış, sahip oldukları şeyleri Mekkeli muhacirlerle paylaşmıştır.¹³² Bu olay Enfal sûresi 72. âyette şu şekilde anlatılmaktadır: "*İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenlerle onları bağırırlarına basıp yardım edenler birbirlerinin yar ve yakınıdır...*"

Allah Resûlü'nün (s) tatbikatındaki gibi muhabbet, her türlü pozitif dönüşümün temel etmenlerinden biridir. Sevginin toplumsal boyutunda arkadaşlık, tesanüt, iş birliği, iyi komşuluk gibi erdemler vardır. Eğer bireysel ve toplumsal boyutta sevgi merkeze alınmazsa insanoğlunun birtakım problemlerle karşılaşması olasıdır.¹³³

¹³⁰ Aygün Akyol, "Ahlâk-ı Nâsırî'de Ahlâk ve Siyaset İlişkisi: Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma", *Değerler Eğitimi Dergisi* 10/24 (Aralık 2012), 10.

¹³¹ Akyol, "Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma", 10.

¹³² Algül, *İslam Tarihi*, 1/326.

¹³³ Akyol, "Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma", 15.

Sevgi merkezli bir toplumda bencillik ve bireyciliğin yerine dayanışma ve birlik ruhu hâkim olacaktır. İhtimai hayatta nefret, sıkıntı ve başarısızlık değil; huzur, mutluluk, neşe, başarı egemen olacaktır.¹³⁴ Kendisi ve etrafıyla barışık, özgüvenli, kişilikli bireyler ortaya çıkacaktır.¹³⁵

Muhabbetin en temelinde de Allah sevgisi yatmaktadır. Yüce Allah'ı seven, gerektiğinde her şeyini feda edebilir. Kur'ân'da “Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir.”¹³⁶ buyrularak şahsiyetli bir kul-insan olmanın temelinde Allah sevgisinin bulunduğu anlatılmaktadır.

Allah sevgisiyle kişi, yaratılanı Yaratıcı'dan ötürü hoş görecektir ve affedip bağışlamayı yaşam biçimi haline getirecektir. Bu nedenle şahsiyetin oluşumunda etkili olan sevgi; aile, okul ve yaşanan her yerde devamlı olmalıdır. Dolayısıyla bireyle Allah ve bireyle toplum arasındaki bağı kuran en temel değer sevgidir¹³⁷

1.6.1.2. Saygı

Saygı erdemi, “değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram, başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusu”¹³⁸ dur. “Dinî ve ahlâkî metinlerde gerek kutsala gerekse yüksek şahsiyetlere ve makamlara karşı gösterilmesi gereken saygı ta'zîm, tevkîr, ta'zîr, tebcil, tefhim, heybet, mehâbet gibi kelimelerle anlatılmaktadır.”¹³⁹

Hökelekli'ye göre saygı, özenli, itidalli olmaya neden olan tavırlardır. Konusu ise, bireyin kendisiyle beraber tüm canlı ve cansız varlıklar, kutsal ve tinsel erdemlerdir.”¹⁴⁰

¹³⁴ Fahri Kayadibi, “Sevgi Faktörünün Eğitim Verimliliği Üzerine Etkisi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (İstanbul 2002), 49.

¹³⁵ Çetin, “Mevlânâ'da Öne Çıkan Bazı Ahlâkî Değerlerin ve Kusurların İşleniş ve Eğitim Açısından Tahlili”, 73.

¹³⁶ Bkz. Âl-i İmrân 3/92.

¹³⁷ Kayadibi, “Sevgi Faktörünün Eğitim Verimliliği Üzerine Etkisi”, 49.

¹³⁸ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “saygı”, 2/1922.

¹³⁹ Mustafa Çağrı, “Saygı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2022).

¹⁴⁰ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 39- 40.

İslâmî değerler içinde önemli bir yeri olan saygı değeri şahsiyetli bir insanda olması gereken en temel özelliklerdendir. İnsanın sosyalleşmesi için de temel değerdir.¹⁴¹ Saygı değeri adâlet, alçakgönüllülük, incelik, muhabbet, hoşgörü, sorumluluk, ölçülülük gibi değerlerle ilgilidir.¹⁴² Pek çok erdemin de temelidir.¹⁴³

Saygı kavramı insan ilişkilerinde öne çıkan bir değer olarak toplumda huzur ve barış içinde yaşayabilmenin temel şartlarından biridir. Çünkü saygı sahibi bir kişi çok hassas ve zarif bir şekilde hareket ederek etrafındakileri incitmemeye çalışır. Saygılı insan için edep, anlayış, kibarlık önemlidir. Etrafındakilere karşı hürmetkâr olduğu gibi, kendisi de hürmet görür. Her bireyin kişisel özellikleri ve inancı şahsî olduğu için müdahale etmez ve onu o şekilde kabul eder. İnsan değerli olduğu için yaşama hakkına saygı gösterir. Bireylere kazancı, makamı, mevkisi, mesleği ne olursa olsun değer verir ve onlara zarar verici davranışlardan uzak kalır. Saygının olmadığı bir bireyde kabalık, hadsizlik, hodbinlik, kendini beğenmişlik gibi olumsuz tavırlar vardır.¹⁴⁴

İctimâî ya da bireysel zeminde oluşan koşullar nedeniyle pek çok saygıdan söz edilebilir. En başta Allah’a saygı olmak üzere, peygambere saygı, benliğine saygı, beşere saygı, şahsî hayata saygı, çabaya ve fikirlere saygı, topluma saygı, tabiata saygı, mukaddes değerlere, yaratılmışlara,¹⁴⁵ kanunlara, kültürel farklılıklara saygı bunlara örnek olarak verilebilir.

Ortaya koyduğu inanç ve değerlerle bir hayat tarzı sunan Kur’ân’ın saygıya layık gördüğü Allah’tır. Onun buyruk ve memnuiyetlerini uygulamak O’na saygının bir gereğidir. O’na ortak koşmaya ve inkâr etmeye sebep olacak inanç ve eylemleri benimsemek saygısızlıktır.¹⁴⁶

¹⁴¹ İsmail Arıcı- Kemal Maden, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 238.

¹⁴² Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 40.

¹⁴³ Arıcı- Maden, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”, 239.

¹⁴⁴ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 40-41.

¹⁴⁵ Arıcı- Maden, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”, 238.

¹⁴⁶ Nurullah Aydeniz, “Saygı Değeri Bakımından Kur’ân’da Öne Çıkan Hususlar”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (31 Aralık 2019), 119.

Kur'ân, “*Ey insanlar! Rabbinize saygısızlıktan sakının; ...*”,¹⁴⁷ “*Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının...*”¹⁴⁸ âyetlerindeki gibi, Kur'ân bazen aracısız bir şekilde tüm insanlara hitapta bulunarak, Allah'a hürmet göstermeye davet etmiştir.¹⁴⁹ Bazen de “*Namazı dosdoğru kılın ve Allah'tan korkun...*”¹⁵⁰ şeklinde saygılı olma uyarısı farklı eylemlerle irtibatlı olarak ifade edilmiştir.¹⁵¹

Kur'ân'da takvâ kavramı, saygılı bir tutum olarak nitelendirilen ahlâkî ilkedir. “Allah'a karşı saygı ve sorumluluk” anlamındadır.¹⁵² “*...Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır...*”¹⁵³ âyetinin anlattığı hakikat, “Allah'a karşı saygı ve sorumluluk” bilincinin bir insanın sahip olabileceği en üstün değer olmasıdır.¹⁵⁴ Çünkü “en hayırlı azık” olarak nitelendirilen takvâ “kötülükleri terk edip iyilikler” yapmaktır. Aynı zamanda takvâ, Kur'ân'da “yüksek ahlâkî faziletler için” de kullanılan bir kavramdır.¹⁵⁵

Kur'ân'da insandan “Allah'a kulluk ve saygıdan sonra” ebeveynine de saygı duyması istenir.¹⁵⁶ “*...hem bana hem ana babana minnet duymalısın...*”¹⁵⁷

Kur'ân'da tüm peygamberler gibi Hz. Peygamber (s), saygıya layık kimse olarak tanımlanmıştır. Nitekim o, “*...Allah'a çağırıcı ve etrafını aydınlatan bir ışık...*”,¹⁵⁸ “*...güzel bir örneklik...*”,¹⁵⁹ “*...dilediğimiz kullarımızı, sayesinde doğruya erıştirdiğimiz bir ışık...*”¹⁶⁰ olarak nitelenmiştir. Çünkü gerek peygamberler gerekse Allah Resûlü (s), Allah'ın istek, buyruk ve talimatlarıyla, yasaklarını insanlara ileten çok değerli elçilerdir.¹⁶¹

Kur'ân, evrenin merkezinde olan ve her şeyin kendisine amade kılındığı insana olan saygının nasıl olması gerektiğini bizlere anlatmaktadır. Bu nedenle

¹⁴⁷ Lokmân 31/33.

¹⁴⁸ el-Hac 22/1.

¹⁴⁹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/710.

¹⁵⁰ el-En'âm 6/72.

¹⁵¹ Aydeniz, “Saygı Değeri Bakımından Kur'ân'da Öne Çıkan Hususlar”, 103.

¹⁵² Hökelekli, *İnsani Değerler*, 47.

¹⁵³ el-Hucurât 49/13.

¹⁵⁴ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 47.

¹⁵⁵ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/314, 315.

¹⁵⁶ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 49.

¹⁵⁷ el-Lokmân 31/14.

¹⁵⁸ Bkz. el- Ahzâb 33/46.

¹⁵⁹ Bkz. el- Ahzâb 33/21.

¹⁶⁰ Bkz. eş- Şûrâ 42/52.

¹⁶¹ Aydeniz, “Saygı Değeri Bakımından Kur'ân'da Öne Çıkan Hususlar”, 119.

Kur'ân'da insanın maddî varlığı kadar mânevî varlığına, şahsiyetine saygı duyulması istenmiştir.¹⁶² O nedenle "...Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur..."¹⁶³ âyetinde ifade edildiği gibi, haksız şekilde cana kıyılması yasaklanmıştır.

İnsana verilen akıl ve iradenin bir neticesi olarak özgürlük ve seçimde bulunma hakkı da saygıya layıktır. Akıl ve iradesini dilediği yönde kullanma özgürlüğü vardır.¹⁶⁴ Bu nedenle de "...Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin..."¹⁶⁵ âyeti dinde zorlama olmadığının bir göstergesidir. İnsanı dine kabule zorlamamak, baskı yapmamak¹⁶⁶ Kur'ân'ın evrensel nitelikli kuralıdır.

Bunların yanında inananların birbirlerine karşı onur kırıcı, küçümseyici, kaba ve incitici, alay edici tavır ve davranışlardan da kaçınması istenmiştir.¹⁶⁷ Örneğin âyette, "*Ey iman edenler! Erkekler diğer erkeklerle alay etmesinler; onlar kendilerinden daha iyi olabilirler, kadınlar da diğer kadınlarla alay etmesinler; alay edilen kadınlar edenlerden daha iyi olabilirler. Birbirinizi karalamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fasıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.*"¹⁶⁸ buyrulmaktadır.

Kur'ân, tüm insanlara saygıdan söz eder.¹⁶⁹ Allah, diğer din mensupları Müslümanların inanç özgürlüğüne müdahale amaçlı savaş çıkarmadıkça ve onların memleket güvenliğini tehdit edici bir eylemde bulunmadıkça onlarla ilişkilerin dostane ve sulh içinde olması konusunda uyarmaktadır. Diğer inanç mensuplarıyla ilişkiler ihsan ve adâlet eksenli olmalıdır.¹⁷⁰ Bir başka âyetteyse; "*Allah'tan başkasına tapanlara sövmeyin; sonra onlar da bilmeden, taşkınlık yaparak Allah'a söverler.*"¹⁷¹ şeklinde diğerlerinin kutsallarına saygılı olma hususunda müminleri

¹⁶² Aydeniz, "Saygı Değeri Bakımından Kur'ân'da Öne Çıkan Hususlar", 119-120.

¹⁶³ el-Mâide 5/32.

¹⁶⁴ Aydeniz, "Saygı Değeri Bakımından Kur'ân'da Öne Çıkan Hususlar", 110-111.

¹⁶⁵ el-Kehf 18/29.

¹⁶⁶ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/551.

¹⁶⁷ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 77.

¹⁶⁸ el- Hucurât, 49/11.

¹⁶⁹ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 77.

¹⁷⁰ Bkz. el-Mümtehhine 60/8; Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, VI/315.

¹⁷¹ el- En'âm, 6/108.

uyarmaktadır. Zira İslâm dışındaki inanç mensuplarının inandığı ve kutsal saydığı erdemleri aşağılamak İslâm'ın ahlak ve edep anlayışıyla bağdaşmaz.¹⁷²

Saygı davranışı sadece insanlarla sınırlı değildir. İnsan dışındaki her varlık; hayvan, bitki ve doğal çevreye de layık olduğu kıymeti vermek ve bunu eylemlerimizle de göstermek saygının bir gereğidir.¹⁷³

Kur'ân da bu hususta bütün varlıkların yaratıcıyı tesbih ettiğini “*Göklerde ve yerde bulunanlar Allah'ı tesbih etmektedir...*”¹⁷⁴ ifade ederek canlı cansız tüm varlıklara karşı hassas davranılması emredilmiştir.¹⁷⁵ Ancak insanın bütün bu saydıklarımıza saygı duyabilmesi, önce kendine hürmet göstermesiyle mümkündür. Öz saygısı olan insan kendisini sever, güvenir ve nefsiyle ilgili gerçekçi değerlendirmelerde bulunabilir.¹⁷⁶

Kişinin benliğine ve diğerlerine karşı saygılı olabilmesi için belli bir anlayış seviyesinde olması gerekir. Böyle bir anlayışın oluşup gelişmesinde verilen eğitim, içinde doğup büyüdüğü kültür etkili olmaktadır. Toplumda saygı davranışını kazanmış bireyler isteniyorsa, içinde değerlerin hâkim olduğu bir eğitim ve kültür ortamı oluşturmalıdır. Sosyal hayatta öne çıkan şahsiyetlerin de tüm tutum ve eylemleriyle ahlâkî erdemler ve yasalar açısından örnek olması gerektiği unutulmamalıdır.¹⁷⁷

1.6.1.3. Merhamet

Merhamet, Arapça bir sözcük olarak, “bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma”¹⁷⁸ anlamına gelir. “Merhamet ve rahmet kelimeleri; acımak, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek, ikamet etmek ve kadının rahminden şikâyet etmesi

¹⁷² Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/453.

¹⁷³ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 78.

¹⁷⁴ el-Hadîd 57/1.

¹⁷⁵ Aydeniz, “Saygı Değeri Bakımından Kur'ân'da Öne Çıkan Hususlar”, 120.

¹⁷⁶ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 46.

¹⁷⁷ Hâbil Şentürk, “Sosyal İlişkilerde Saygı Kavramı: Psikolojik ve Din Açısından Bir Bakış”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Ocak 2008), 221.

¹⁷⁸ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “merhamet”, 2/1538.

anlamlarına gelen “r-h-m” kökünden türemiştir. İsim olarak; hayır, iyilik, ihsan, nimet ve kalp inceliği demektir.”¹⁷⁹

Müminlere göre bütün canlılarda mevcut olan merhamet¹⁸⁰ değerinin kaynağı Allah’tır. Araf sûresi 156. âyette “...rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır...” şeklinde ifade edilerek dünyada inanan inanmayan herkesi kapsayan merhamet duygusundan¹⁸¹ söz edilmiştir. Bakara sûresi 64. âyette ise, “...Eğer Allah’ın keremi ve rahmeti üzerinizde olmasaydı muhakkak zarara uğrayanlardan olurdunuz.” buyrulmakta ve Allah kendisini merhamet sahibi olarak tanıtmaktadır. Enam sûresi 12. ve 54. âyetlerde de Allah’ın merhameti kendisine ilke edindiğinden¹⁸² bahsedilmiştir.

Kaynaklarda merhamet erdemi rahmet kavramıyla bir arada geçmektedir. Fakat Türkçede merhamet Yüce Allah ve diğer insanlar, rahmetse sadece Allah’la ilintili kullanılır.¹⁸³ Kur’ân’da merhamet kavramı “bi’l-merhame”¹⁸⁴ şeklinde bir yerde geçmekte, rahmet kelimesiyse 114 kez geçmektedir.¹⁸⁵

Kur’ân’da sıkça tekrar edilen besmelede Allah’ın sürekli vurgu yapılan “Rahman ve Rahim” adları dikkat çekmektedir. Ayrıca âyetlerin çoğunda Yüce Allah’ın rahmân, rahîm adlarıyla aynı kökten gelmiş birçok kullanımı yer almaktadır. Bunların çoğunda, Allah’ın inananlara, genelde de tüm insanlara ve diğer canlılara yönelik iyilik ve ihsanlarından bahsedilmektedir.¹⁸⁶ “Rahman ve rahim” olan Allah, sonsuz rahmetiyle tüm yaratılmışlara şefkatle yaklaşarak lütuf ve ihsanlarda bulunmaktadır.¹⁸⁷ Kendisi de yaratılışlarına koyduğu muhabbet, şefkat ve merhametin bir gereği olarak,¹⁸⁸ insandan merhametle davranmasını istemektedir.¹⁸⁹

¹⁷⁹ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “MERHAMET”, 426.

¹⁸⁰ Nevzat Tarhan, *Duyguların Dili* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 94.

¹⁸¹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/600.

¹⁸² Abdülhamit Birışık, “Rahmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Temmuz 2022).

¹⁸³ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Temmuz 2022).

¹⁸⁴ Bkz. el- Beled 90/17.

¹⁸⁵ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “MERHAMET”, 426.

¹⁸⁶ Çağrı, “Merhamet”.

¹⁸⁷ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/89.

¹⁸⁸ Osman Türer, “Rahman İsminin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet”, *H. Peygamber ve Merhamet Eğitimi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 47.

¹⁸⁹ Bkz. el-Kasas 28/77.

Kur'ân'da fonksiyonel ve etkin biçimde istimal edilen rahmet kelimesi, somut eylem ve uygulamalarla ifade edilmiştir. Örneğin, insanın eyleme dönüştürmesi gereken sıla-i rahim, eşler arasındaki muhabbet, anne babaya karşı evlatların tavrı gibi pek çok tavır, rahmetle ilişkili olarak anlatılmıştır.¹⁹⁰

“Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de Onun kanıtlarındandır...”,¹⁹¹ *“Allah’ın nimetini saymaya kalksanız başa çıkamazsınız. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir.”*,¹⁹² *“...Ey kendi aleyhlerine olarak haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.”*¹⁹³ âyetlerinde eşlerin yaratılması, çok nimetler verilmesi, günahları bağışlaması gibi pek çok ihsan, Allah’ın rahmetinin bir yansıması olarak zikredilmiştir. Verilen bu örnekler, nasıl ki Allah rahmetini farklı lütuflarla yarattıklarına gösteriyorsa, insandan da merhamet hissinden kaynaklı birtakım uygulamaların olması gerektiğini anlatır.¹⁹⁴

“Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”,¹⁹⁵ *“Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, mü’minlere karşı şefkat ve merhamet doludur.”*¹⁹⁶ âyetlerinde de Kur'ân, peygamberimizi rahmet ve şefkat elçisi olarak sunmaktadır. Ayrıca ondan merhamet konusunda tüm insanlara kılavuzluk yapmasını istemektedir.¹⁹⁷ Hz. Peygamber (s) de bu kılavuzluğunu en güzel şekilde yaparak, bu kıymet ölçüsüyle toplumu şefkat ve merhamet toplumuna dönüştürmüştür.¹⁹⁸

Fetih sûresi 29. âyette ise, *“O Allah’ın elçisi Muhammed’dir. Onunla beraber olanlar da kafirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler...”* buyrulur Hz. Peygamber’le (s) beraber inananların birbirlerine merhametle

¹⁹⁰ Yusuf Batar, “Empatik düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi- Kur’ân ve Hz. Peygamberin Uygulamaları Işığında-”, *Diyanet İlmi Dergi* 48/1 (2012), 44, 45.

¹⁹¹ er-Rûm 30/21.

¹⁹² Bkz. en-Nahl 16/18.

¹⁹³ ez-Zümer 39/53.

¹⁹⁴ Batar, “Empatik düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi”, 44.

¹⁹⁵ el- Enbiyâ 21/107.

¹⁹⁶ et-Tevbe 9/128..

¹⁹⁷ Karşı, *Bir Arada Yaşama Ahlâkı*, 49.

¹⁹⁸ Batar, “Empatik düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi”, 45.

karşılık verdikleri, kafirlere karşıysa katı ve ödünsüz olduklarından söz edilmektedir.¹⁹⁹

Başkalarının derdine, sıkıntısına, ilgi gösterme, dertleriyle hemhal olma, yardım etmeye çalışma olan merhametin zıddı bencilliktir. İlgisizlik, alaycılık, soğukluk, acımasızlık, yürek kuruluğu merhametin diğer karşıt anlamlarıdır.²⁰⁰

Bencillik ve merhamet tahterevallinin iki ucu gibidir. Bireylerde ve toplumda bencillik arttıkça merhamet azalmakta, merhamet arttıkça da bencillik azalmaktadır.²⁰¹ Merhameti eyleme dönüştürecek bir anlayış, cemiyet hayatında tekâmül etmelidir. Böyle bir anlayış psikolojik ve ahlâkî değerlerle beslenmelidir. Bu yapıldığında bireyselleşmenin arttığı, değerlerin erozyona uğradığı zamanlarda merhamet değeri hayat bulacaktır.²⁰²

Kâmil müminin özelliklerinden biri olan merhametin çeşitli kavramlarla ilişkisi vardır. Bunlardan biri acıma duygusudur. “Başka bir kimsenin veya canlıının mutsuzluğuna karşı duyulan üzüntü, merhamet”²⁰³ olarak tanımlanan acımada, muhatabının derdine karşı bir içgörü ve üstünlük taslama vardır.²⁰⁴ Merhamet ise “basit bir acıma olmayıp”²⁰⁵ içerisinde muhatabının ıstırabını yok etme isteği, acıya sebep olanı idrak etmeyle ilgili zihinsel süreç ve merhametli davranışlarda bulunma olarak davranışsal süreç vardır.²⁰⁶

Merhamet ve şefkat arasında da bir ilişki söz konusudur. Sevginin koşulsuz hali olan şefkat bireyleri olumlu ve olumsuz nitelikleriyle kabul etmektir. Art niyetsiz, samimi bir sevgidir. Sevgi objesi malum bir duygu olan şefkat, karşımızdakinin gereksinimlerini hissedip, ona hususi davranışta bulunmaktır. Merhamet hissinin kemal bulmuş hali olmakla birlikte daha da ileri halidir.²⁰⁷ Şefkat ve merhamet birbirlerini tamamlayan özelliklere sahiptir.

¹⁹⁹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, V/82; Çağrıcı, “Merhamet”.

²⁰⁰ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 187.

²⁰¹ Tarhan, *Duyguların Dili*, 94.

²⁰² Batar, “Empatik düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi”, 48.

²⁰³ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “acıma”, 1/9.

²⁰⁴ Seher Akdeniz - Mehmet Engin Deniz, “Merhamet Ölçeği’ nin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması”, *The Journal of Happiness & Well-Being* 4/1 (2016), 51.

²⁰⁵ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 191.

²⁰⁶ Akdeniz - Deniz, “Merhamet Ölçeği’ nin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması”, 51.

²⁰⁷ Tarhan, *Duyguların Dili*, 96-97.

Her iki duygu da kalbi yumuşatıp, nefret duygusunun yerine sevgi duygusunu yerleştirerek, fertleri birbirlerine daha fazla yakınlaştırmaktadır.²⁰⁸

Merhametin ilişkili olduğu bir diğer değer de affetmektir. Olumlu bir kişilik özelliği olan affedicilik; merhametten, iyilikseverlikten dolayı agresif ve mütecaviz davranışlardan uzaklaşmaktır. Affetmenin temelinde insanı sevmek vardır.²⁰⁹ Gerçek bir affetmede acı çekenin acı çektireni cezalandırmaktan ya da öç almaktan vazgeçmesi ve onu bağışlaması vardır.²¹⁰

Kur’ân’da da “*Onlar bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler. Allah işini güzel yapanları sever.*”²¹¹ buyrulmakta ve affetmek müttaki insanların sahip olması gereken erdemler arasında sayılmaktadır.²¹²

Merhamet ve onunla ilişkili olan diğer erdemleri yaşamda tatbik etmek, insanı şahsiyet olarak olgunlaştıracaktır. Merhametten yoksun olan insan ise çok şerli bir varlık olacaktır. Geçmişten günümüze yaşanan her türlü zulüm, acı ve baskıların temelinde hep bu duygunun noksanlığı vardır.²¹³ Bu nedenle toplumda hayvanlara eziyet, kadına şiddet olayları, cinâyetler, çocuk istismarları, terör ve savaş olaylarının son bulması için diğer ahlâkî değerlerle birlikte toplumda merhamet duygusunun hâkim olması için çalışmalıdır. Zira mümin sadece merhamet duygusuyla hareket edip onun gereğini yerine getiren değildir.²¹⁴ “*Sonra iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden ve acımayı öğütleyenlerden olmaktadır. İşte bunlar hakkın ve erdemin yanında olanlardır.*”²¹⁵ âyetinde ifade edildiği gibi, aynı zamanda merhamet duygusunun cemiyet yaşamında yaygınlaşması için çaba gösteren, diğerlerine de önerendir.²¹⁶

²⁰⁸ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 189.

²⁰⁹ Hakan Sarıçam - Baykal Biçer, “Affedicilik Üzerinde Ahlaki Değer ve Öz-Anlayışın Açıklayıcı Rolü”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 35/1 (2015), 112.

²¹⁰ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 298.

²¹¹ Âl-i İmrân 3/134.

²¹² Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/672; Ahmet Reçber, “Kur’ân’da Cezaların Affı, Sulh Ve Tövbe”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2017), Bkz. 64.

²¹³ Türer, “Rahman İsmiinin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet”, 51-52.

²¹⁴ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 104.

²¹⁵ el-Beled 90/17-18.

²¹⁶ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, VI/626.

1.6.1.4. Doğruluk

“Doğru olma durumu, doğru olana yakışır davranış, dürüstlük”²¹⁷ olarak tanımlanan doğruluğun Arapça karşılığı olan sıdk kelimesi, “niyette dürüstlük, söz ve davranışların doğru ve gerçeğe uygun olması anlamında bir ahlâk terimi”²¹⁸ şeklinde tanımlanmaktadır.

Doğruluk etik bir değerdir. İmanla birlikte insan-insan, insan- Allah, insan-kâinat münasebetini düzenler. Beşerin tüm eylemlerinde his, fikir ve davranış yönüyle etkilidir. Tüm ahlâkî nitelikleri barındırır. Doğruluk filtresinden geçemeyen davranışların dinî ve etik bir kıymeti yoktur.²¹⁹

Doğruluk, dar anlamda “doğru sözlülüktür.” Sözün doğruluğu deyince, ağızdan çıkan her sözün, kelamın his ve fikirlerle uygun ve tutarlı olmasıyla beraber dünyadaki gerçekler ve etik değerlerle de uygunluğu kastedilir.²²⁰

“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki, Allah sizin işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın...”²²¹ âyetinde takvâyla birlikte sözün doğru olması, İslâmî faziletlerin önemli iki temeli sayılmıştır.²²²

Doğruluğun karşıtı olan yalan, “gerçeğe uygun olmayan sözleri söylemek; olanı olmamış, olmayanı olmuş gibi göstermektir. Bildiğini ve düşündüğünü farklı şekilde anlatmaktır.”²²³

Yalan ve türevleri (aldatmak, iftira atmak gibi eylemler) erdemsiz bir şekilde yaşamaktır ve günah sayılmıştır.²²⁴ Kişinin kendisiyle, içinde bulunduğu

²¹⁷ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “doğruluk”, 1/612.

²¹⁸ Mustafa Çağrı, “Doğruluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Temmuz 2022).

²¹⁹ Behlül Tokur, “Doğruluk ve Dindarlık Üzerine”, *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 95, 97, 101.

²²⁰ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 48.; Mehmet Soysaldı, “Kalbin Manevî Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (2005), 103; Bkz. Abdurrahman Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’ân’da “Sadâkat”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2010), 122-123.

²²¹ el-Ahzâb 33/70-71.

²²² Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4/404.

²²³ el-Mâverdî, *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, 437; Hökelekli, *İnsani Değerler*, 164; Gürbüz Deniz, “Yalan ve Tevâzunun Ontolojisi”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 9 (2019), 3.

²²⁴ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 48.

toplumla ve yaratanyla ilişkisini bozar.²²⁵ Hac sûresi 25. âyetinde, “...asılsız sözden de kaçının.” ifadesiyle her türlü kötülüğün kaynağı olan yalandan kaçınılması istenmiştir. Çünkü yalan birçok edepsizlik, kötülük ve haksızlığı örtbas amacıyla kullanılır.²²⁶ Allah, Kur’ân’da yalan söyleyenlerin ahiret gününde hüsrana uğrayacaklarını haber vermiştir.²²⁷ Çünkü yalan sonuçlarıyla²²⁸ kul hakkına sebebiyet verir.²²⁹

Geniş anlamda ise doğruluk; söz ve eylemlerimizin tutarlı olması ve her türlü davranışımızın düşünce, söz ve etik değerlere uygunluğudur. Kur’ân’da özü sözü bir olmayan münafık ve riyakâr kimseler kınanmıştır.²³⁰ “*Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylersiniz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok sevimsiz bir davranıştır.*”²³¹ âyetinde söz ve davranışları tutarlı olmayan Müslümanlar uyarılmakta ve Müslümana yakışan tavrın söz ve eylem tutarlılığını önemsemek olduğu bildirilmektedir.²³²

Ayrıca inandığımız değerler doğrultusunda eylemde bulunmak dürüstlüğün ta kendisidir. Dolayısıyla inanılan değerlere tezat olan her türlü söz ve eylemin inandırıcılığı yoktur ve toplumda bireyler arasında itibar ve şerefın yitirilmesine sebep olur.²³³

“*Müminlerden bir kısmı Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; vaadlerini asla değiştirmediler.*”²³⁴ “...Ahde vefa gösterin; çünkü ahid sorumluluk doğurur.”²³⁵ âyetlerinde doğruluğun gerektirdiklerinden birinin de ahde vefa olduğu anlatılır.²³⁶

²²⁵ Bozkurt Koç, “Çatışma Bağlamında Yalan ve Din İlişkisi”, *Dinî Araştırmalar* 10/30 (Aralık 2007), 226-238.

²²⁶ el-Mâverdi, *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, 437; Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/732.

²²⁷ Bkz. Hüd 11/18.

²²⁸ Bkz. el-Mâverdi, *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, 437.

²²⁹ Deniz, “Yalan ve Tevâzunun Ontolojisi”, 3.

²³⁰ Bkz. Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’ân’da ‘Sadâkat’”, 123-124; Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 48.

²³¹ es-Saf 61/2-3.

²³² Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, VI/332.

²³³ Saffet Köse, “Kur’ân ve Sünnet Bağlamında Günümüzde Yaşanan Güven Sorununu Aşmaya Yönelik Teklifler: Adalet- Özgürlük- Doğruluk- Merhamet”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Güven Toplumu” Sempozyumu (28- 30 Nisan 2017)* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 234.

²³⁴ el-Ahzâb 33/23.

²³⁵ el-İsrâ 17/34.

²³⁶ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 48.

Ayrıca müminlerin, önce Allah’a sonra da insanlara verdikleri sözleri yerine getirmeleri sebebiyle sadık kimseler olduğu söylenmiştir.²³⁷

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşıma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.”²³⁸ âyetinde sadıkların pek çok özelliği anlatılır. Bu âyetten birr ile takvâ ve sıdkın “birbirini tamamlayan ahlâkî erdemler olduğu” anlaşılır.²³⁹

“...özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; ...işte bunlar için Allah hem bağışlama lütfu hem de büyük bir ödül hazırlamıştır.”²⁴⁰ âyetinde de doğru olmanın ahirete yönelik faydalarına değinilmiştir.²⁴¹

Bir ismi de Sâdık olan Allah²⁴² bizden dosdoğru olmamızı istemekte ve Fatiha sûresi 6. âyette “...Bizi doğru yola ulaştır.” şeklinde dua etmemizi talep etmektedir.

“Senin yolunda hak yola dönenlerle birlikte, sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın; çünkü Allah, yaptıklarınızı çok iyi görmektedir.”²⁴³ âyetinde peygamberimizden ve onun şahsında bütün Müslümanlardan dosdoğru yaşamaları kesin bir şekilde istenmiştir. Peygamberimiz (s) ise “Hud sûresi ve kardeşleri beni ihtiyarlattı.” diyerek kendisi için uygulanması bu kadar zor olan bir emir inmediğini ifade etmiştir.²⁴⁴ Aynı zamanda Hz. Peygamber’in (s) bu ifadesi bizlere dosdoğru bir hayat yaşamamanın çok çaba gerektirdiğini ve zor olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.²⁴⁵

²³⁷ Fatih Tok, “Kur’ân’da Doğruluk ve Sadakat”, *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 17.

²³⁸ el-Bakara 2/177.

²³⁹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/264.

²⁴⁰ el-Ahzâb 33/35.

²⁴¹ Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’ân’da ‘Sadâkat’”, 152.

²⁴² Tok, “Kur’ân’da Doğruluk ve Sadakat”, 22.

²⁴³ el-Hûd 11/112.

²⁴⁴ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/204.

²⁴⁵ Muhammed Esat Altıntaş, “Ailede Doğruluk Eğitimi” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 109.

Dosdoğru olmak imanın bir göstergesidir.²⁴⁶ İmanlı olmanın bir özelliği de güvenilir olmaktır. Verilen sözde durmak, söz ve eylemlerde doğruluk güven değerinin önemli bir faktörüdür.²⁴⁷ Kişinin doğru olması ona bir iç huzur verecektir.²⁴⁸ İnanan insan bir çıkar düşünmeksizin “sadece insan olmanın bir gereği olarak sırf Allah’ın rızasını kazanmak için doğru olmalıdır.”²⁴⁹

Âyetlerde, sıdk konusunda rol/model olarak nitelendirilen bazı peygamber ve şahıslardan da söz edilir. Anlatılan bu şahısların güçlükler karşısında sabretme, tevekküllü olma, doğruluktan ayrılmama gibi ortak hasletleri vardır.²⁵⁰

Bu rol/modellerden biri de Hz. İbrahim’dir. Vaadini yerine getiren bir peygamber olarak Hz. İbrahim, evladını rüyasında kurban etmekte olduğunu görünce, bunu bir emir olarak telakki etmiş ve aldığı emri yerine getirmeye çalışmıştır.²⁵¹ Yine Kur’ân’da Hz. İbrahim hakkında “*Bu kitapta İbrahim’i de okuyup an! Kuşkusuz o, özü sözü doğru bir insan, bir peygamberdi.*”²⁵² buyrulmaktadır. Onun dışında, özü sözü doğru olan başka peygamberler de örnek olarak anlatılmaktadır.²⁵³

Kur’ân’ın çoğu yerinde, bireylerin dünya ve ahiret saadetleri için gerekli olan doğruluğu kendilerine ilke edinenler övülmüştür. Allah’ın onlara yüksek makamlar ve mükâfatlar vereceği vadedilmiştir.

“...Bugün doğrularla doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlar için, ebedi kalacakları ve altından ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan hoşnuttur, onlar da Onun rızasını kazanmaktan ötürü mutludurlar. İşte büyük kurtuluş budur.”²⁵⁴ ““Rabbimiz Allah’tır” deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: “Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin!”²⁵⁵

²⁴⁶ Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’ân’da ‘Sadâkat’”, 120.

²⁴⁷ Tok, “Kur’ân’da Doğruluk ve Sadakat”, 18.

²⁴⁸ Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’ân’da ‘Sadâkat’”, 128.

²⁴⁹ Osman Oral, “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri- Doğruluk, Güzel Ahlak, Sevgi ve Kardeşlik”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 27 (Şubat 2014), 167.

²⁵⁰ Sema Çelem, “Doğruluk ve Samimiyette Zirve Olanlar: Sıddıklar”, *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 53.

²⁵¹ Bkz. es-Sâffât 37/100-111; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 186-190.

²⁵² Meryem 19/41.

²⁵³ Bkz. Meryem 19/54.

²⁵⁴ el- Mâide 5/119.

²⁵⁵ Fussilet 41/30.

“Bir başka âyetteyse “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.*”²⁵⁶ emredilerek sıddîk kimselerle dostluk kurulması tavsiye edilmiştir. Böylece doğruluğun sosyal yönüne de vurgu yapılmıştır.²⁵⁷

Sıddîk vasfına sahip olabilmek için doğru kimselerle beraber olunmalıdır. Mümin, tüm dost ve arkadaşlarını, doğruluk vasfına sahip kişilerden seçmelidir. Zira bireyin bu kişilerle olan karşılıklı etkileşiminden iyilik ve güzellik ortaya çıkacaktır.²⁵⁸

Cemiyet hayatında beraberlikler; muhabbet, saygı ve güven erdemine dayanır. Bireylerin sıdk sahibi olması toplumun fertlerini kaynaştırır, bir arada tutar. Kızb (yalan)²⁵⁹ ise, fertlerin muhabbet, saygı ve güven hislerini yok eder. Nefrete sebebiyet verir. Adâlet ortadan kalkar. İnsanların dünya ve ahiret saadetleri yok olur.²⁶⁰

İmanın bir tezahürü olarak; düşünce, söz, niyet, irade, azim, vefa, amelde doğruluk gerçekleştiğinde huzur, iyilik, başarı ve mutluluk toplum hayatına hâkim olacaktır. Yalan ve türevleri toplumda yaygınlaştığında, iyilik, adâlet, fedakârlık gibi davranışlar olmayacaktır. Onların yerine düşmanlıklar, iftiralar yerleşecektir.²⁶¹ Kur’ân’da sıdk kelimesinin, birr, takvâ, ihsan, sedîd, adl, istikamet kavramlarıyla eş anlamlı kullanılması,²⁶² doğruluğun bu güzel hasletlere neden olduğunu düşündürmesi açısından manidardır. Alimler de doğruluğu “imanın meyvesi, asaletin esası, makbul bir huy ve hayırlı bir süs olarak tasvir” etmişlerdir.²⁶³

Toplumda ihtiyaç duyulan güvenin, kanunlar ve polisiye tedbirlerle sağlanması zordur. Güveni ve huzuru sosyal hayatta hâkim kılmak, aile hayatında doğruluk bir değer olarak öğrenilip yaşandığında, toplum tarafından ödüllendirildiğinde ve dinin teşvik ettiği bir tavır olduğunda mümkündür.²⁶⁴

²⁵⁶ et- Tevbe 9/119.

²⁵⁷ Oral, “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri”, 167.

²⁵⁸ Özcan Güngör, “Doğruluğun Toplumsal Yansımaları”, *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 122.

²⁵⁹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “SIDK”, 591.

²⁶⁰ el-Mâverdî, *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, 443; Oral, “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri”, 167.

²⁶¹ Oral, “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri”, 168.

²⁶² Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “SIDK”, 591.

²⁶³ Oral, “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri”, 168.

²⁶⁴ Güngör, “Doğruluğun Toplumsal Yansımaları”, 128.

1.6.1.5. Adâlet

Arapça bir kelime olan adâlet “hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk; bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları, herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme”²⁶⁵ olarak tanımlanır. Bu kavram 27 âyette geçmektedir.²⁶⁶ Kur’ân’da ve hadislerde “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvâya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlara gelir.²⁶⁷ Karşıtı ise, “zulüm, cevr ve insafsızlıktır.”²⁶⁸

Allah’ın isimlerinden biri de “adâletli” anlamında “Adl” dir.²⁶⁹ Allah, bu isminin bir gereği olarak canlı ve cansız tüm varlıklara adâletle muamele etmektedir.²⁷⁰

Fertlerin birbirleriyle ilişkilerinin sıhhatli bir biçimde yürütülmesinde itidalli olmak, sıdk, haksızlık yapmamak gibi “insanî ve sosyal değerlerin bileşkesi olan adâlet” olmazsa olmaz bir değerdir. Şahsî ve toplumsal yaşamda itidalle ve adâletle eylemde bulunma İslâm’ın tevhitte beraber temel özelliğidir.²⁷¹

Kur’ân’da İslâm’ın bu özelliğinden söz edilir. “...sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık...”²⁷² âyetindeki “vasat ümmet” ifadesi her türlü aşırılıktan uzak, inanç ve ahlâkıyla beraber tüm tavır ve eylemlerinde sıdk, adâlet doğrultusunda kalabilen ılımlı ve ölçülü bir toplum manasındadır. İslâm toplumunun özelliği de vasat bir ümmet olmasıdır.²⁷³

Allah, Kur’ân’da inananların düşman topluluklara bile adâletli olmasını,²⁷⁴ ölçü ve tartıda adâletle hareket etmesini, adâletle konuşmasını²⁷⁵ istemektedir. Çünkü İslâm’ın adâlet anlayışı, dinî, idarî alanla birlikte “bireysel, sosyal ve evrensel ölçekte” yaşamın tüm sahalarında işlevseldir. Adâlet, ferdin kendi

²⁶⁵ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “adalet”, 1/21.

²⁶⁶ Ali Can, “Kur’ân- ı Kerîm’in Salt İnsan Bağlamında Adalet Vurgusu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 13/49 (Temmuz 2011), 247.

²⁶⁷ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/433.

²⁶⁸ Cerrahoğlu, “Kur’ân- ı Kerîm’in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 17.

²⁶⁹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/433.

²⁷⁰ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 86.

²⁷¹ Can, “Kur’ân- ı Kerîm’in Salt İnsan Bağlamında Adalet Vurgusu”, 248.

²⁷² Bkz. el- Bakara 2/143.

²⁷³ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/229.

²⁷⁴ Bkz. el- Mâide, 5/8.

²⁷⁵ Bkz. el- En’âm, 6/152.

şahsında sıdk, emin, itidalli olmasıyla beraber, etrafındaki tüm “varlıklarla ilişkilerinde her şeye hakkını vermesi” dir. Bu nedenle bir Müslüman adâlet ve sıdk değeriyle vasıflanmalıdır.²⁷⁶

Kur’ân’da “*Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor.*”²⁷⁷ âyeti, adâlet erdeminin evrenselliğini ve tüm insanları kuşatıcı özelliğini anlatır. Âyette iyilik yapmak, cömert olmak gibi evrensel değerler sıralanırken, adâlet değeri ilk sırada gelmektedir. Çünkü adâlet, diğer değerlerin toplumda hâkim olması için gereklidir. Ayrıca adâlet olmaksızın zulüm, haksızlık gibi insanı yaratılışından uzaklaştıran kötü eylemleri imha etmek olası değildir. Adâleti sağlamadan da bireylerin birbirlerine yardımcı olmaları, ihsanda bulunmaları zordur.²⁷⁸

“Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız veya akrabanız aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayın, Allah için şahitlik eden kimseler olun. Zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki, Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.”²⁷⁹ “...Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız bile olsa, adaletli olun. Allah’ın ahdini tam olarak yerine getirin. İşte düşünüp öğüt alasınız diye Allah size bunları emretti.”²⁸⁰

Örnek iki âyette olduğu gibi, pek çok âyette adâletin nasıl olması gerektiğiyle ilgili bilgi verilmiştir. Bazen insan farklı nedenlerle adâleti sağlama görevini yerine getirememektedir.²⁸¹ Ancak Kur’ân’da, bu gibi âyetlerde adâlet görevini yerine getirirken kaçınılması gerekenlerin neler olduğuna dikkat çekilmiştir. Allah’tan korkarak ve sadece onun rızası doğrultusunda adâlet icra edilmelidir. Gerçek adâlet, hak ve hakikate göre davranmaktır. İmanın gereğidir.²⁸²

Ayrıca herkese karşı adâleti gözetme sorumluluğu, Kur’ân’ın çok ehemmiyetli ilkesidir.²⁸³ Yine “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve

²⁷⁶ Can, “Kur’ân- ı Kerîm’in Salt İnsan Bağlamında Adalet Vurgusu”, 248-249.

²⁷⁷ en-Nahl 16/90.

²⁷⁸ Kerim Buladı, “Kur’ân ve Adâlet (Toplumda Barış, Güven ve Huzuru Sağlayan İlke: Adâlet)”, *Diyanet İlmi Dergi* 38/1 (Mart 2002), 27.

²⁷⁹ en- Nisâ, 4/135.

²⁸⁰ el- En’âm, 6/152.

²⁸¹ Tarhan, *Duyguların Dili*, 119.

²⁸² Mustafa Çağrı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Eylül 2022); Mustafa Kara, “Kur’ân’da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013), Bkz. 161.

²⁸³ Buladı, “Kur’ân ve Adâlet”, 28; İsmet Kayaoğlu, “İslam’da Adalet Mefhumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 201.

*insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.”*²⁸⁴ âyetindeki “insanlar arasında” ifadesi Allah’ın yarattığı tüm insanları kapsayarak herkese adâletle davranılmasını emretmekte ve evrensel olan bu emriyle âyet, tüm dünyaya “Kur’ân’ın adil olan Allah’ın keliması olduğunu haykırmaktadır.”²⁸⁵

*“Biz kıyamet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”*²⁸⁶ *“Artık Rabbinin nuruyla ortalık aydınlanır, hesap kitap ortaya konur, peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez. Herkese yaptığığın karşılığı tastamam ödenir; Allah onların yaptıklarını en iyi şekilde bilmektedir.”*²⁸⁷ âyetlerinde ise, ahirette Allah’ın herkesi kusursuz bir şekilde yargılayacağı, bütün insanlara hakkının verileceğinden söz edilmektedir.²⁸⁸

Bu âyetlerin devamındaki 71-75. âyetlerde de ahiretteki kusursuz yargılamada günahkârların mutlaka cehenneme gideceği, Allah’ın emirlerini uygulayan müminlerin ise cennete gideceğinden söz edilmektedir.²⁸⁹ Bu da ilâhî adâletin bir gereğidir.

Yeryüzünde ilâhî adâleti gerçekleştirmek, insanın Allah’a kulluğunun da bir gereğidir. Ahirette hesaba çekileceğine inanan bir insanın dünyada haksızlık, zulüm yapması mümkün değildir. Çünkü ahiret inancı sayesinde birey, yalan, gıybet vb. her türlü kötülüğe sebep olan bencillikten uzaklaşarak, diğerkâmlık hissiyle hareket eder. Demek ki, ahiret inancı dünyanın huzur ve barış içinde yaşayabilmesi için gerekli bir unsurdur.²⁹⁰

Adâletin işlemediği bir yerde, güçlüler zayıfları ezecek, herkes kendi hakkını illegal yollardan aramaya başlayacaktır. Toplumdaki fertlerin birbirine güveni kalmayacak, zulüm, kaos ve kargaşa, anarşi ortamı oluşacaktır. Böyle bir

²⁸⁴ en-Nisâ 4/58.

²⁸⁵ Buladı, “Kur’ân ve Adâlet”, 27.

²⁸⁶ el-Enbiyâ 21/47.

²⁸⁷ ez-Zümer 39/69-70.

²⁸⁸ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/682.

²⁸⁹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV/635.

²⁹⁰ Cerrahoğlu, “Kur’ân- ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 22-23.

vaziyetteki toplum da payidar olamayacaktır. Adâlet, Allah'ın insanlara verdiği bir lütuf, en yüce değerdir. Ayrıca toplumsal huzuru temin eden bu erdem, Allah'ın insanlara bir ikramıdır. Bu erdemin uygulanabilmesine yol gösterici olarak da peygamberleri görevlendirmiştir.²⁹¹

Kur'ân'ın müdafaa ettiği adâlet anlayışı, insanî zaaf ve çıkarlardan berî, tatbik edilirken de hırs ve menfaatten uzaktır. İnananlar böyle bir adâlet anlayışıyla hareket ettiğinde adâletsiz davranmayacaktır.²⁹²

Adâletin icra edilmesinde ise fertlerin vicdanen eğitime ihtiyac vardır. Çünkü adâletin toplumdaki uygulayıcısı insandır. Allah, insanın bu yönden eğitime önem vermiştir. Vahyin başlangıcından itibaren Mekke Dönemi süresince gönüllere, Allah'ın birliğiyle beraber vicdanî nitelikleri yerleştirmek amaçlanmıştır.²⁹³

Vicdanî yaptırıma sahip olan ve herkesi kuşatan bir adâlet anlayışına sahip Kur'ân'ın ilke ve prensipleri, adâletin icra edilmesinde etkili olmuştur.²⁹⁴

Adâlet uygulanırken cezalandırma şeklinde değil, kazanımlarla sağlanmalıdır. Bunun için de iyilikte bulunanlar ve yapılan iyilikler artırılmalıdır.²⁹⁵ Adâleti icra etmenin bir başka şekli de bir haksızlığa maruz kalındığında ölçülü şekilde karşılık vermektir.²⁹⁶ Yine adâlet herhangi bir hayır ya da yardımda bulunana hayırla karşılık vermek, fenalık edene de insafsızlık etmemektir. Fenalığa fenalıkla karşılık vermek adâleti sağlamayacaktır. Adâlet, insanın evindeki en basit yemek yeme davranışından, toplum içindeki bireylerle olan irtibatına kadar her şeyde ölçü ve dengeyi sağlamaktır.²⁹⁷

Adâlet erdemi, Allah katında bizi en üstün yapan takvâ değerine yaklaştırır. İnsanlar arasında güveni sağlar. Ancak bu güvenin oluşması için fertlerin adâlet değerini en başta kendisi, yakınları ve diğerlerine karşı ahlâkî bir yetiye, melekeye

²⁹¹ Cerrahoğlu, “Kur'ân- ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 18.

²⁹² Cerrahoğlu, “Kur'ân- ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 20.

²⁹³ Cerrahoğlu, “Kur'ân- ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 21.

²⁹⁴ Cerrahoğlu, “Kur'ân- ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları”, 23.

²⁹⁵ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 66.

²⁹⁶ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV/755.

²⁹⁷ Tarhan, *Duyguların Dili*, 118.

dönüştürmesi gerekir.²⁹⁸ Bu nedenle Allah'ın insana bahsettiği adâlet²⁹⁹ duygusu ve değerinin meleke haline gelmesi için bireylere öğretilmesi, şahsiyetlerinin adâlet değeriyle desteklenmesi son derece önemlidir.³⁰⁰

İnsanlar yeryüzünün imkânlarından istifade etmek açısından farklı farklı konumlardadır. Allah, insanları temel özellikler yönünden eşit yaratmıştır. Fakat insanın, kendisine verilen yetenekleri yeterince kullanıp kullanmamasına göre toplumsal yaşamda statüleri değişebilmektedir. Bu nedenle insanlar ekonomik yönden farklı seviyededirler. Bu durum ise bireyler arasında yaşantı farklılığına neden olmaktadır.³⁰¹ Bu noktada “Toplumsal değişik kesimlerinde hayat standardı, gelir düzeyi gibi birtakım ölçülerin fırsat eşitliği çerçevesinde dikkate alınmasıyla sosyal alanda sağlanan denge durumu.”³⁰² olan sosyal adâlet de son derece önemlidir.

Sosyal adâlet ise ekonomik açıdan farklı seviyelerde olan bu insanlar için adil ve eşit muameleyi gerekli kılar. Bireylerin insanca yaşayabilmesini ve yeteneklerini geliştirme olanağı bulmasını ister.³⁰³ Bunu sağlayabilmek ve adâletin toplumsal hayata hâkim kılınabilmesi için sıdk, sorumluluk, hesap verme gibi erdemler yanında “sosyal dayanışma ve yardımlaşma” ilkesine ihtiyaç vardır.³⁰⁴

Bu ilkenin hayata geçirilebilmesi için de, Kur'an'da, ihtiyaç sahiplerinin derdiyle dertlenilmesi, onların haklarına özen gösterilmesi ve sıkıntılarını gidermeye yönelik teşebbüste bulunulması emredilmiştir.³⁰⁵ Bunun da en güzel yolu zekât farızasını yerine getirmekle beraber fitre, sadaka, fidye gibi diğer yardımlaşma ibadetlerini de yerine getirmektir.³⁰⁶ Böylelikle zengin ile ihtiyaç

²⁹⁸ Bkz. el-Mâverdi, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, 221- 297; Köse, “Kur'an ve Sünnet Bağlamında Günümüzde Yaşanan Güven Sorununu Aşmaya Yönelik Teklifler”, 221.

²⁹⁹ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, 73.

³⁰⁰ Nevzat Tarhan, *Hiz. Mevlâna ile Aile Terapisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 303.

³⁰¹ Osman Güner, “İslam'ın Sosyal Adalet Anlayışı”, *Vuslat Eğitim Kültür ve Düşünce Dergisi* 151 (Ocak 2013), 29.

³⁰² Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “sosyal adalet”, 2/2014.

³⁰³ Yusuf Açık, “Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarından 'Adâlet' Prensibi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Başkanlığı Bilimsel Toplantılar Yayın No:1, 2006), 72.

³⁰⁴ Güner, “İslam'ın Sosyal Adalet Anlayışı”, 27.

³⁰⁵ Nurettin Turgay, “Kur'an'da Sosyal Adalet ve İnsan Hakları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 44.

³⁰⁶ Turgay, “Kur'an'da Sosyal Adalet ve İnsan Hakları”, 42; Mehmet Yüce, “İslâm Ekonomisinde Temel İlkeler”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 13 (2021), Bkz. 77-80.

sahibi arasında “sosyal adâlet ve insan eşitliği” dengesi sağlanmış olacaktır.³⁰⁷ Zengine karşı ihtiyaç sahibinde oluşan haset duygusu da gidecektir. Aradaki ekonomik uçurumun kalkmasıyla insanlar arası yaşantı farklılığı azalarak toplumda sosyal adâlet ve barış hâkim olacaktır.³⁰⁸

1.6.1.6. Hoşgörü

“Her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans”³⁰⁹ biçiminde tanımlanan hoşgörü, muhabbete dayalı ahlâkî bir değerdir. Tanımındaki hoş görmek ifadesi; “kolaylık göstermek, iyi karşılamak, ayıplamamak, hatayı görmezden gelmek, kırıcı ve aşağılayıcı olmamak, affedicî olmak, kendi anlayışımıza aykırı olan görüşleri sabırla karşılamak”³¹⁰ anlamlarına gelir. Hoşgörüyle eş anlamlı olan müsamahanın yerine günümüz Arapçasında çoğunlukla “tesamüh ve semaha” sözcükleri kullanılır.³¹¹

Kur’ân’da ise müsamaha kelimesi geçmemekte, başka sözcüklerle anlatılmaktadır. Hoşgörü, ahlâkî bir erdem olarak maddî ve manevî her türlü konuda bireylerin yaşamlarını zorlaştıran sorumlulukların hafifletilmesi, başkalarının fikir, inanç ve eylemlerine saygı duyulmasıdır.³¹²

Hoşgörü erdemi, günümüzün güçlenen değerlerinden biridir ve tevazunun kardeşi sayılmaktadır. “Birleşmiş Milletler ise 1995 yılını “Hoşgörü Yılı” ilan ederek”³¹³ insanların farklı fikir ve anlayışlara daha az tahammül ettiği, çeşitli nedenlerle çatıştığı günümüzde hoşgörüye ne kadar ihtiyaç olduğuna dikkat çekmiştir.

İnsana ahlâkî olarak değer katan ve insanın olgunluğunun bir alameti olan hoşgörünün esasında anlayışla muamele etmek vardır. Bir fazilet olarak hoşgörü, bireylerin her türlü farklılığına rağmen bir arada yaşamayı olası kılan emniyet, muhabbet, saygı, tolerans temeline müstenit olan bir iletişim sürecidir.³¹⁴

³⁰⁷ Turgay, “Kur’ân’da Sosyal Adalet ve İnsan Hakları”, 44.

³⁰⁸ Güner, “İslam’ın Sosyal Adalet Anlayışı”, 27.

³⁰⁹ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “hoşgörü”, 1/1005.

³¹⁰ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/407; Bkz. el-Mâverdi, *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, 584- 586.

³¹¹ Mustafa Çağrıcı, “Müsamaha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ağustos 2022).

³¹² Çağrıcı, “Müsamaha”.

³¹³ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, 198, 199.

³¹⁴ Emine Kolaç, “Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Felsefesiyle Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 55 (2010), 195.

İçeriğinde affetmek,³¹⁵ emniyet, muhabbet, saygı, hoş görme gibi manalar olan hoşgörü; barış, hürriyet gibi değerleri ortaya çıkararak hem bireylerin birbirleriyle hem de bireylerin diğer toplumlarla olan ilişkilerinin sıhhatli olmasını sağlayan bir erdemdir.³¹⁶

Allah'ın gönderdiği bütün dinler, hoşgörüyü etik değerlerden biri olarak görmüştür. Hoşgörü, tevhidi temel alan İslâm'ın ve Allah Resûlü'nün (s) ise en önemli vasıflarından biridir. Çünkü İslâm affetmek, bağışlamak, merhamet, iyi niyet, muhabbet, saygı, sevgi... gibi her türlü erdemi tavsiye ettiği gibi, hoşgöründen de en çok söz eden ve ona önem atfeden bir dindir. Bu nedenle âyet ve hadislerde çok fazla söz edilmiştir.³¹⁷

İslâm'ın bir kolaylık dinî olması, hoşgörünün en bariz anlatımıdır. Örneğin; “...Allah sizin için kolaylık istiyor güçlük çekmenizi istemiyor...”³¹⁸ “...size din konusunda hiçbir güçlük yüklememiştir”³¹⁹ âyetlerinde İslâm'ın hoşgörüsü ve kolaylık yönünden söz edilmiştir.

“Biz Kur'ân'ı sana mutsuz olasın diye indirmedik”³²⁰ âyetindeyse “mutsuz olasın diye” ifadesi “eziyet, zahmet çekesin diye” de tercüme edilmektedir. Buradaki mesajın gayesi kişilerin yaşama şevkini azaltmak değil, mesuliyet bilinci taşıyanlara yol göstermektir.³²¹ Âyette, İslâm'ın kolaylıktan yana olduğundan, bireylerin gücü yettiği şeylerden sorumlu tutulduğundan söz edilmiştir.³²²

İslâm'da bireylerin Allah'a karşı vazifelerinde kolaylık olduğu gibi, insanların birbirleriyle ilişkilerinde de hoşgörünün, kolaylığın olması toplumsal hayatta sulh ve huzurun olabilmesi için gerekli prensiplerden biri olarak görülmüştür. Çünkü hoşgörülü olmak hilm sahibi olmayı, hataları örtmeyi, affetmeyi, tahammüllü olmayı,

³¹⁵ Kolaç, “Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi”, 195.

³¹⁶ Kolaç, “Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi”.195.

³¹⁷ Kemal Eraslan, “Ahmed'i Yesevinin Hikmetlerinde Hoşgörü”, *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 8/24 (Ocak 1996), 778.

³¹⁸ Bkz. el-Bakara 2/185.

³¹⁹ Bkz. el-Hac 22/78.

³²⁰ Bkz. Tâhâ 20/2.

³²¹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/624.

³²² Şaban Çiftçi, “Kuran ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi ‘Müsamaha- Kolaylık’”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/2 (2014), 526.

sabretmeyi vs. gerektirir. Bu değerler aynı zamanda kişiliği gelişmiş bir müminin Kur’ân’ da anlatılan vasıflarıdır.³²³

Hoşgörü, başkalarının fikir, inanç ve eylemlerine saygı duymanın yanında, şahsımıza karşı yapılmış kusurlu eylemleri affetme, ceza vermeye kalkışmama, zıt fikir ve inançlara tahammül etme; bireylerin yaşam tarzlarındaki farklılıklara birer zenginlik olarak bakabilmektir.³²⁴

Kur’ân’da “Onun kanıtlarından biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.”³²⁵ “...Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır.”³²⁶ âyetlerinde, bireyler arasında farklılıkların olmasının gâyet doğal bir durum olduğuna vurgu yapılmıştır.

Demek ki âyetlerde de ifade edildiği gibi, dil, renk, vücut yapısı, konuşma şekli gibi pek çok şeyin farklı olması, gâyet doğal bir durumdur. Bu farklılıklar olmasaydı insanî ilişkilerden söz edilemezdi. İnsanları birbirinden ayırmak da güçleşirdi.³²⁷ İnsan, bu farklılıklara zenginlik olarak bakmalı ve müsamahayla yaklaşmalıdır.

Hoşgörünün şahsımıza karşı yapılmış kusurlu eylemleri affetme, ceza vermeye kalkışmama, bağışlama yönüyle ilgili olarak Kur’ân, insanlara şöyle hitap etmektedir:

“Kendilerine haksız bir saldırı yapıldığında elbirliğiyle kendilerini savunurlar. Bir kötülüğe ona denk bir kötülükle karşılık verilebilir; ama kim bağışlar, düzeltme yolunu tutarsa onun mükafatını Allah verir. Hiç şüphe yok ki O haksızlık edenleri sevmez. Haksızlığa uğradığı için karşılık verenlere gelince, onlar aleyhine bir yol tutulamaz. Kınama ve cezalandırma ancak insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldırıda bulunanlara yöneliktir. Onlar için elem verici bir azap da vardır. Ama kim sabreder ve bağışlarsa, işte bu güçlü irade gerektiren işlerdendir.”³²⁸

Ancak hoşgörünün temel insan hakları çerçevesinde olması gerekir. Bireyin temel haklarına bir saldırı ya da haksızlık yapılması hoş görülemez.³²⁹ Kamuyla

³²³ Çiftçi, “Evrensel Barışın Vazgeçilmezi ‘Müsamaha- Kolaylık’”, 527; Bkz. Semra Kızılarıslan, “İslam Felsefesi Ve Batı Felsefesi Açısından Müsamaha Ve Tolerans”, *Akademiar Dergisi* 9 (Aralık 2020), 43.

³²⁴ Seyfullah Korkmaz, “Hoşgörü, İslâm ve Türkler”, *Türk Kültürü Aylık Dergi* 442 (Şubat 2000), 103.

³²⁵ er- Rûm 30/22.

³²⁶ el- Mâide 5/48.

³²⁷ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV/304.

³²⁸ eş- Şûrâ 42/ 39- 43.

³²⁹ Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi ve Empati* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 202-203.

ilgili işlenen bir suç olduğunda yapanı affetmek de hoşgörü değildir.³³⁰ Dolayısıyla hoşgörülü olmak herhangi bir kötülüğü, haksızlığı görmezden gelmek,³³¹ ses çıkarmamak değildir. Bilakis yapılan bir kötülük karşısında susmak ahlaksızlığın ta kendisidir.³³²

Kişilere ve cemiyete karşı yapılmış o kadar ağır suçlar vardır ki, bunları görmezden gelmek zulmü, haksızlığı onaylamaktır. Bu nedenle yasaların çiğnenmesi, fertlere yapılan hakaretler, bireylerin inandıkları şeylere saygısızlık hoşgörü değildir. Nedeniyse hoşgörüde karşıdakine zarar vermemek vardır.³³³

Hoşgörü, tek taraflı uygulanan bir ilke de değildir. Bir tarafın sürekli müsamahalı olması, diğer tarafın sürekli hoşgörü beklemesi durumunda bir haksızlık söz konusu olacak, anlayış gösteren taraf istismar edilmiş olacaktır.³³⁴

Aynı dine inanan bireyler arasında hoşgörü önemli olduğu gibi, farklı inanca sahip bireylerle olan ilişkilerimizde de müsamaha önem arz etmektedir.

Örneğin Kur’ân’da “İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i Kitap’la mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: “Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim Tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O’na teslim olmuşuzdur.”³³⁵ buyrularak gönderilen tüm semavî dinlerde hakikatlerin aynı olduğuna dikkat çekilmiştir. Şahsî ve sosyal her türlü önyargıdan uzak kalınması, doğrudan ve hakikatte bir araya gelinmesi istenmiştir. Hatta Kur’ân, haksızlık yapmamayı, zulmetmemeyi emretmekte; hoşgörüyle, adâletle, iyilik ve şefkatle muamele edilmesini istemektedir.³³⁶

Kur’ân, hoşgörüde bir başka güzel örnek olarak, anne-baba gayr-i müslim bile olsa onlara iyilikle muamele edilmesini emretmektedir.³³⁷

³³⁰ Korkmaz, “Hoşgörü, İslâm ve Türkler”, 104.

³³¹ Hökelekli, *İnsani Değerler*, 321.

³³² Korkmaz, “Hoşgörü, İslâm ve Türkler”, 105.

³³³ Hüseyin Yılmaz, “Hz. Peygamber’in Eğitiminde Bir İlke Olarak Hoşgörü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/1 (Haziran 2004), 112.

³³⁴ Yaşar Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 40.

³³⁵ Kur’ân, el- Ankebut 29/46.

³³⁶ Bkz. en- Nahl 16/125; el- A’râf 7/199; el- Hicr 15/85; Talat Sakallı, “Hz. Peygamber ve Dini Hoşgörü”, *Diyanet İlmî Dergi*, (Ankara 2003), 403.

³³⁷ Bkz. el- İsrâ 17/23- 24; Lokmân 31/14- 15.

Hoşgörüyü toplumsal ilişkilerde esas alan İslâm dinî, çevremizdeki farklı inançtan olanlara karşı inanç ve yaşayışlarından dolayı da daima anlayışla hareket edilmesini, kimsenin dinî inancına karışılmamasını, zorlama yapılmamasını emretmektedir.

*“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır...”³³⁸
“Kullarıma söyle sözün en güzelini söylesinler; sonra şeytan aralarını bozar...”³³⁹
“Artık sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir uyarıcısın. Onlara egemen bir zorba değilsin.”³⁴⁰ “Resulullah’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur, yüz çevirenlere gelince seni onlara bekçi olarak göndermedik.”³⁴¹ “Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, bil ki biz seni onların üzerine bir bekçi olarak göndermedik. Sana düşen sadece duyurmaktır...”³⁴²*

Bu âyetler gibi pek çok âyet, inanç hürriyetine vurgu yaparak, hoşgörüde önemli olanın bireye değer vermek olduğu; ırk, ten, inanç gibi farklılıkların esas olmadığını anlatmaktadır. Kişinin değer görmesi için insan olarak yaratılması yeterlidir. Yaratılanı yaratandan ötürü sevmek, inancın kemal derecesidir.³⁴³ Zaten Kur’ân, dünyada fertlerin farklı yaşayış ve inanışlara sahip oluşunu doğal bir durum olarak görür.³⁴⁴

1.6.1.7. Barış

İnsanlığın vazgeçilmez değerlerinden biri olan barış, “barışmak işi; savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh; böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç; uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortam”³⁴⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Arapça karşılığı olan sulh; “anlaşmak, barışmak ve barış” anlamındadır. Sulh, “İnsanın Rabbi, kendisi, ailesi, komşuları ve insanlarla barışık olması” halidir.³⁴⁶

Sosyal bir niteliğe sahip olan insanın, yaşamını barış içinde devam ettirmesi fitri bir zarurettir. İlk insandan beri yeme, içme, giyinme vb. temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında çaba gösteren topluluklar, barış içinde yaşayabilmek için de mücadele etmişlerdir. Çünkü barış, insanların barınma, çalışma, inandığın gibi

³³⁸ Kur’ân, el- Bakara 2/256.

³³⁹ Kur’ân, el- İsrâ 17/53.

³⁴⁰ Kur’ân, el- Gâşiye 88/21- 22.

³⁴¹ en- Nisâ 4/ 80.

³⁴² eş- Şûrâ 42/48.

³⁴³ Yılmaz, “Hz. Peygamber’in Eğitiminde Bir İlke Olarak Hoşgörü”, 114.

³⁴⁴ Bkz. Hüd 11/118- 119; el- Mâide 5/48.

³⁴⁵ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “barış”, 1/220.

³⁴⁶ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “SULH”, 597.

yaşama haklarını kullanma fırsatı vermektedir.³⁴⁷ Bu nedenle barış, topluluklar halinde yaşayan bireylerin en çok ihtiyaç duyduğu değerlerin başında gelmektedir.

İnsanî ilişkilerde çift taraflı olarak güvenin, huzurun olması durumu olan barış ortamında; müsamaha, tahammül etme, karşılıklı anlayış söz konusudur. Her türlü pozitif değerın yaşanmasına olanak kıldığı için, tüm dinler ve öncelikle İslâm'ın ana gayesi, bireylere barışın egemen olduğu bir dünya var etmektir.³⁴⁸ Zaten İslâm kelimesinin kökeni olan silm; “barış, güven ve huzur”, selam ise; “mutluluk, esenlik ve güvenlik”³⁴⁹ anlamındadır.

İslâm'ın temel esası ve gereği barıştır. İslâm dininin kesinlikle korunmasını istediği zarûriyyât-ı diniyyeyi (akıl, can, din, mal, nesil) gerçekleştirmek, sadece barışla mümkündür.³⁵⁰

Barışa bu denli önem atfeden İslâm dinî, tüm bireylerin ve bilhassa da inananların her zaman barışı temel almalarını emretmektedir.³⁵¹ Örneğin, Kur'ân'da, “...sulh hayırlıdır...”³⁵², “*Ey iman edenler hep birden barışa gidin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin; çünkü o apaçık düşmanınızdır.*”³⁵³ buyrularak dinin asıl gayesinin barış olduğu ifade edilmiştir. Bir Müslüman, kendinden başlayarak, ailesi, sosyal çevresi olmak üzere her yerde barışsever olmalıdır. Barış durumu tefessüh ettiğinde de barışı tekrar ihya etmek için çabalamalıdır.³⁵⁴

Zira Müslüman bir birey, “*Eğer barışa yanaşırlarsa sen de yaş ve Allah'a güven; O her şeyi iştir, bilendir.*”³⁵⁵ âyetinin mucibince, barışı bir değer,

³⁴⁷ Hüseyin Yılmaz, “Toplumsal Barış Tehdit Eden Unsurlara Karşı Din Eğitiminin Gücü ve İşlevi”, *Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dini Söylemin Önemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 247.

³⁴⁸ Mukadder Arif Yüksel, “Kur'ân'da Evrensel ve Ulusal Barışın İlkeleri”, *Universal Journal of Theology* 4/1 (Eylül 2019), 16.

³⁴⁹ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, “İSLÂM”, 321.

³⁵⁰ Yüksel, “Kur'ân'da Evrensel ve Ulusal Barışın İlkeleri”, 16. Bkz. Yasin Yılmaz, “Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (Güz 2017), 383; Çiftçi, “Kuran ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi ‘Müsamaha- Kolaylık’”, 525.

³⁵¹ Yılmaz, “Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri”, 378.

³⁵² en- Nisâ 4/128.

³⁵³ el- Bakara 2/208.

³⁵⁴ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 164.

³⁵⁵ el- Enfâl 8/61.

barışseverliği de bir fazilet olarak gönüllerde yerleşmesi için uğraşandır. Barışın tesis edilip, sürdürülmesi için de Allah’a güvenendir.³⁵⁶

Toplumda, sulhun zıddı olan savaş ya da anarşi hâkim olduğunda insanca yaşamak, faziletli bir toplum ve kuvvetli devlet kurmak zordur. Bu nedenle, İslâm’da sulh, birey ve toplumlar için konfor değil hayati bir ihtiyaçtır.³⁵⁷

Fakat insan, yaratılıştaki kan dökme, fesat çıkarma eğilimiyle sulh ortamını bozabilmektedir. Ya da ırkçılık, soykırım, yurtlarından çıkarılmak istenme gibi nedenlerle savaşmak zorunda kalabilmektedir.³⁵⁸ Bu nedenle Kur’ân’da, savaşla ilgili birtakım prensipler anlatılmıştır.

Örneğin İslâm, bir takım varsayım ve vehimlerle savaşa karar verilmesini yasaklamıştır.³⁵⁹ Kur’ân’da *“Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin” demeyin. Bilesiniz ki Allah katında sayısız ganimetler vardır. Daha önceleri siz de böyleydiniz. Derken Allah size lütufta bulundu. Bu sebeple iyi anlayıp dinleyin. Hiç şüphe yok ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”*³⁶⁰ buyrulmaktadır.

Yukarıda, Enfâl sûresi 61. âyette ifade edildiği gibi, savaş esnasında, düşman barış isterse inananlardan barıştan yana olmaları emredilmiştir.³⁶¹ Ayrıca *“Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kadirdir.”*³⁶² *“Size ne oldu da Allah yolunda ve “Rabbimiz bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla” diyen çaresiz erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşıyorsunuz?”*³⁶³ âyetlerinde, savaşın zulme maruz kalanın mağduriyetini korumak için olduğuna da vurgu yapılmıştır.

³⁵⁶ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 165.

³⁵⁷ Yüksel, “Kur’ân’da Evrensel ve Ulusal Barışın İlkeleri”, 17.

³⁵⁸ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/437.

³⁵⁹ Yılmaz, “Barış’ın İslâm’ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi’ndeki Yeri”, 383.

³⁶⁰ en- Nisâ 4/94.

³⁶¹ Bkz. en- Nisâ 4/94; el- Enfâl 8/61.

³⁶² el- Hac 22/39.

³⁶³ en- Nisâ 4/75.

Burada örnek verilen âyetler gibi başka âyetlerden de anlaşılacağı üzere, fertler ve topluluklar arasındaki sorunları giderip sulhü temin etmek inananlar için bir vazifedir. Zaten İslâm, sulhü esas aldığı gibi, daima barışı tercih eden, seçim şansı olmadığında da (yani bireysel hakların ve özgürlüklerin korunması, zulmün, fesadın ortadan kaldırılması söz konusu olduğunda, insanlar vatanlarından çıkarılmak istendiğinde, mukaddes değerler çiğnendiğinde)³⁶⁴, sulh ortamını ve adâleti sağlamak için savaşmayı bir çare olarak gören dindir.³⁶⁵ Allah'ın “barış, esenlik” anlamını verdiği İslâm adındaki dinin nihai amacı, her zaman yeryüzünde huzuru temin etmek için barışı hakim kılmak olmuştur.³⁶⁶

Kur'ân, bireylerin hürriyet, adâlet, eşitlik, emniyet gibi değerleri yaşamlarında uygulamasını istemekte ve böylece erdemli bireylerden oluşan bir toplum arzulamaktadır. Ancak faziletli bir toplum adâlet, eşitlik, emniyet, hürriyet değerlerinin yaşamasını olanaklı kılan barış ortamında mümkündür.³⁶⁷ Bu nedenle Kur'ân, bireysel ve toplumsal barış için birtakım ilkeler getirmiştir:

Her şeyden önce Kur'ân, insanlar arasındaki mizaç, bölge, fiziksel yapının farklı olmasından kaynaklı fikir, inanç, kültür gibi farklılıkların doğal bir durum olduğuna ve hepimizin insan olarak bulunduğu yeryüzünde barış içinde yaşamamız gerektiğine dikkatleri çekmektedir.³⁶⁸

Bir arada yaşayabilmek için de farklı fikir, inanış ve yaşayışlara saygı duymamızı,³⁶⁹ kutsallarına karşı olumsuz bir dil kullanmamamızı, inançlarından dolayı fiziksel ya da sözlü karşılık vermememizi,³⁷⁰ önyargılı olmamayı³⁷¹ tavsiye etmekte ve herkesin inancında muhayyer ve özgür olduğuna³⁷² değinmektedir.

Yine Kur'ân, toplumsal hayatta emaneti ehline vermeyi, adâletle hükmetmeyi,³⁷³ hakkaniyetli olmayı³⁷⁴ emretmekte; yapılan anlaşmalarda sözünde

³⁶⁴ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/438.

³⁶⁵ Yılmaz, “Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri”, 378.

³⁶⁶ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/438.

³⁶⁷ Yüksel, “Kur'ân'da Evrensel ve Ulusal Barışın İlkeleri”, 20.

³⁶⁸ Yılmaz, “Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri”, 377.

³⁶⁹ Bkz. el- Kehf 18/29; el- Kafirun 109/1- 6.

³⁷⁰ Bkz. el- En'âm 6/108.

³⁷¹ Bkz. en- Nisâ 4/94.

³⁷² Bkz. el- Kehf 18/29; el- Bakara 4/256; el- Kâfirûn 109/6.

³⁷³ Bkz. en- Nisâ 4/58.

³⁷⁴ Bkz. el- Mâide 5/8.

durma,³⁷⁵ beşerî her türlü ilişkide makul bir yaklaşım içinde olma³⁷⁶ ve anlayışla hareket etme, zulme uğrayanın yanında olma,³⁷⁷ zalimi cezalandırma³⁷⁸ konusunda da uyarılmaktadır.

Kur'ân'ın saydığı bu ilkeler, sosyal hayatta huzurun ve güvenin olmasını sağlayarak hem birey bazında hem de toplum ve devletler arasında barışa zemin hazırlayacaktır.³⁷⁹

Huzurun ve güvenin sağlayıcısı olan barış gerçekleştiğinde toplumsal yaşam, “denize atılan bir taşın meydana getirdiği dalgalar misali” açılacak sonra da genişleyecektir. Barış, tüm insanlık âleminin arzu ettiği değerdir. Çünkü barışla bireylerin kendiyle ve toplumla uyum içerisinde yaşaması, başkalarını rahatsız etmeden hayatını idame ettirmesi mümkün olacaktır.³⁸⁰ Sevgi, saygı, müsamahanın, adâlet eksenli ilişkilerin olduğu, kaostan, anlaşmazlığın medeni bir şekilde halledildiği, bireylerin farklılıklara rağmen bir arada yaşayabildiği, her şeyden önce temel insan haklarının korunduğu bir ortam oluşacaktır.³⁸¹ Böylece anlaşmazlıklar, kutuplaşma, hoşgörüsüzlük, kin, nefret gibi düşmanlıklar, şiddet, terör gibi olumsuzluklar giderilecektir. Herkesin birbirine güvendiği erdemli bir toplum meydana gelecektir. Barış olmadığıdaysa insanca yaşamak mümkün olmadığı gibi, her yerde kaos, karmaşa hâkim olacaktır.³⁸²

Bireyler ve toplumlar, doğuştan insanda bulunmayan,³⁸³ sonradan öğretilen bir değer³⁸⁴ olan barışı, yeryüzünde hâkim kılmayı istiyorsa, barış eğitimine önem vermek zorundadır. Fertlerin fikir ve eylemlerini iyiye kanallere etmek için barış eğitimi vermek, bireyin en başta kendisi, ailesi, yaşadığı çevre ve içinde bulunduğu toplumla barışık olmasını kolaylaştıracaktır.³⁸⁵ Ancak böyle bir

³⁷⁵ Bkz. en- Nisâ 4/91- 92.

³⁷⁶ Bkz. el- Fussilet 41/34.

³⁷⁷ Bkz. el- Hucurât 49/9.

³⁷⁸ Bkz. eş- Şûrâ 42/41- 42.

³⁷⁹ Yüksel, “Kur'ân'da Evrensel ve Ulusal Barışın İlkeleri”, 29.

³⁸⁰ Yılmaz, “Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri”, 378.

³⁸¹ Yılmaz, “Toplumsal Barış Tehdit Eden Unsurlara Karşı Din Eğitiminin Gücü ve İşlevi”, 268.

³⁸² Hüseyin Yılmaz, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve Barış Eğitimi”, *EKEV Akademi Dergisi* 9/22 (K 2005), 37.

³⁸³ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, 191. Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 191.

³⁸⁴ Özgür Aktaş- Mustafa Safran, “Evrensel Bir Değer Olarak Barış ve Barış Eğitiminin Tarihçesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 172/2 (Ağustos 2013), 146.

³⁸⁵ Yılmaz, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve Barış Eğitimi”, 48.

eğitim çok zaman gerektirmektedir. Bu nedenle aileden başlayarak, okullar ve din eğitimi veren kurumlarda, bu eğitimin verilmesi önem arz etmektedir.³⁸⁶

1.6.1.8. İtidal

Adl fiilinden mastar olan itidal³⁸⁷ “aşırı olmama durumu, ılımlılık, ölçülülük; soğukkanlılık”³⁸⁸, “orta halde bulunma, ölçülü ve ılımlı olma, soğukkanlılık, denge, düzgünlük, doğruluk”³⁸⁹ olarak beyan edilmiştir.

İtidal sözcüğü Kur’ân’da geçmemektedir.³⁹⁰ Fakat “*O Rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi.*”³⁹¹ âyetinde, insanın fiziksel olarak ölçü ve ahenk içinde yaratıldığından söz edilmiştir. Âyette, yaratılıştaki ölçü ve ahenk için adele sözcüğü kullanılmıştır.³⁹²

İtidal, insan eylemlerinin orta bir durumda olma halidir. Zıt kutuplu olarak yaratılan insan, eylemlerindeki bu orta hali koruyup, geliştirip, kemale erdirip karaktere dönüştürdüğünde, itidal ahlâkî bir değer haline gelir.³⁹³

Ancak insanın bu orta hali koruması zordur. Çünkü insanın bitmek bilmeyen arzu ve hevesleri vardır. Bunları dizginleyebilmek, sınır koyabilmek çok büyük bir çaba gerektirir. Her şeye rağmen arzu ve heveslerini dizginleyebilmiş, sınır koyabilmiş insan, itidal üzere yaşayarak mutluluğu yakalamış insandır.³⁹⁴

İtidalin karşıtı ise aşırılıktır.³⁹⁵ İtidal sınırını aşan eylemlere ifrat, gerisinde kalan eylemlere de tefrit denir. İslâm dinî her ikisini de yasaklamıştır. Dinî vazifeleri yerine getirirken ifrata kaçmamak gerektiği gibi, yetersiz ya da ihmal ederek de tefrite kaçılmamalıdır.³⁹⁶

³⁸⁶ Yılmaz, “Toplumsal Barışı Tehdit Eden Unsurlara Karşı Din Eğitiminin Gücü ve İşlevi”, 269.

³⁸⁷ Mustafa Çağrı, “İTİDAL”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Aralık 2022).

³⁸⁸ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, “itidal”, 1/1123.

³⁸⁹ Çağrı, “İTİDAL”.

³⁹⁰ Çağrı, “İTİDAL”.

³⁹¹ el- İnfıtâr 82/7.

³⁹² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Şura Yayınları ve Çelik Yayınevi, ts.), 8/302.

³⁹³ Hayati Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 104.

³⁹⁴ Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 106.

³⁹⁵ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 122.

³⁹⁶ İlyas Çelebi, *Dinî Düşüncede İ’tidâl ve Hoşgörü* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018), 71.

İkisinin ortası olan itidalli eylemlerde bulunmak, Kur'ân'da Allah'ın inananlara emridir.³⁹⁷ Kur'ân, insanın inancında, ibadetinde, yeme-içme, yürüme, konuşma gibi her türlü bedensel ihtiyacında; mal-mülk edinme, harcama gibi bireysel faaliyetinde, toplum içindeki diğerleriyle olan eylemlerinde bireyin itidalli olmasını öngörmektedir.³⁹⁸

Örneğin, *“Namazında niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut.”*³⁹⁹

*“Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşek sesidir.”*⁴⁰⁰

*“Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında makul bir dengeye göre olur.”*⁴⁰¹

*“Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin.”*⁴⁰² âyetlerindeki gibi pek çok yerde, ibadetlerle birlikte ahlâkî nitelik ve meyillerde, itidal üzere olmanın ehemmiyeti vurgulanmıştır.

*“Allah'ın koyduğu sınırları aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez.”*⁴⁰³ buyrulur da hayatında ölçü ve dengeyi gözetmeyenleri Allah'ın sevmeyeceği anlatılmıştır.

Kur'ân'da, itidal sınırını aşan topluluklar hakkında örnekler verilmiştir. Bu örneklerle, tehlikeli hallere düşmeyelim diye Allah, bizleri uyarmaktadır. Örnek verilen topluluklardan biri Hristiyanlardır. Hz. İsa'yı aşırı yücelterek, ilâhlık seviyesine çıkarmışlardır. Tevhit inancını bozarak yerine teslisi getirerek de hadlerini aşmışlardır.⁴⁰⁴ Allah onların bu durumuyla ilgili şu uyarıyı yapmıştır: *“Andolsun ki ‘Allah üç unsurdan biridir’ diyenler de kafir olmuşlardır. Halbuki*

³⁹⁷ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 121.

³⁹⁸ Çağrı, “İTİDAL”.

³⁹⁹ el-İsrâ 17/110.

⁴⁰⁰ Lokmân 31/19.

⁴⁰¹ el- Furkân 25/67.

⁴⁰² el- İsrâ 17/29.

⁴⁰³ el-Mâide 5/87.

⁴⁰⁴ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber'in İbâdetlerde Öngördüğü İ'tidâl ve Kolaylık Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 9/9 (2000), 379-380.

*bir tek Tanrının dışında hiçbir ilah yoktur. Şâyet bu dediklerinden vazgeçmezlerse kafir olanlar elem verici bir azaba çarptırılacaklardır.”*⁴⁰⁵

Bir başka âyeteyse Allah'ın koyduğu sınırları aşarak ifrat ve tefrite kaçanların, Allah'ın şiddetli gazabına maruz kalacağı bildirilmiştir. Örneğin, *“İsrailoğulları'ndan kafir olanlar, Davut ve Meryem oğlu İsa diliyle lanetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı.”*⁴⁰⁶ âyetinde, Allah'ın emirlerine karşı gelen, başkalarının hak ve hukukuna saldıran hatta daha da ileri giderek peygamberleri katleden İsrailoğulları'ndan söz edilmektedir. Nankörlük ve taşkınlıkta haddi aştığından dolayı, lanetlenen bu topluluk, Allah'ın rahmet ve yardımından mahrum kalacaktır.⁴⁰⁷

Kur'ân, İslâm ümmetinden de vasat ümmet olarak söz etmiştir. *“İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat(örnek) bir ümmet yaptık...”*⁴⁰⁸ Bundan kasıt, aşırılık ve ciddiyetsizlikten kaçınarak inanç, ahlak, tavır ve eylemlerinde sıdk, adâlet üzere kalabilen ölçülü, vicdanlı toplumdur. Mutedil bir din ve dünya telakkisi sunan Kur'ân'da, vasat ümmetin tarifi yapılmıştır. Takip ettiği yol olan sırât-ı müstakîm⁴⁰⁹ ise “her türlü eğrilik, aşırılık ve sapıklıktan uzak, dosdoğru, adâletli, ölçülü, ılımlı ve dengeli bir yol, bir inanç ve yaşama biçimi” dir.⁴¹⁰

Allah, bizzat Kur'ân'da itidalli hayat yaşamının sınırlarını koymuştur. Bu sınırlara dikkat edildiğinde, duygular ve davranışlar ahlâkî bir zeminde tutulmuş olur.⁴¹¹ Örneğin, Kur'ân'da *“Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız.”*⁴¹² buyrularak insanî ilişkilerde ölçünün gerekliliğine ve bunun ise “her şeyi layık olduğu yere koymak” olan adâlet olduğuna vurgu yapılmıştır.⁴¹³

⁴⁰⁵ el-Mâide 5/73.

⁴⁰⁶ el- Mâide 5/78.

⁴⁰⁷ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/321-322.

⁴⁰⁸ el- Bakara 2/143.

⁴⁰⁹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/229.; Bkz. Yusuf Tazegün, “Dengeli Ümmet ve Dengeli Ümmetin Özellikler”, *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 1/1 (2012), Bkz. 81-98.

⁴¹⁰ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/228.

⁴¹¹ Yaran, *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*, 121.

⁴¹² er- Rahmân 55/7.

⁴¹³ Bkz. el-Mâverdi, *Edebü'd-Dünya Ve 'd-Din*, 226; Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, V/199.; Yüce, “İslâm Ekonomisinde Temel İlkeler”, Bkz. 90.

İtidalli bir yaşam, her şeyi daha anlamlı ve daha hoş kılar. Kâinatta, Allah'ın kendine muhatap olarak yarattığı insan ve bedeninde, özel yaşamında, aile ve toplum hayatında, ölçü ve dengeden uzaklaşıldığında üzerinde yaşadığımız evrende bozulmalar olur. İnsanî ilişkilerde de çirkinlikler ortaya çıkar. Yaşam çekilmez hale gelir. Bu nedenle Kur'ân, toplumsal uyumun korunmasını ister. Yaratılanların birbirleriyle ve Allah'la bağlantı içinde olduğunu, bu bağlantının da bir uyum meydana getirdiğini belirtir.⁴¹⁴

Çift yönlü yaratılan, iyilik ve kötülüğe meyyal olan insan, itidali yaşamına yerleştirdiğinde, kendinden sadece erdemli davranışlar sudur eder. Rezaletli davranışları ise terk eder.⁴¹⁵ Yaşamın kendisini bir yük, bir ceza olarak görmekten vazgeçer. Dünyayı ahiret için bir hazırlık yeri olarak görür. Dünyasını ve ahiretini mamur etmek için çalışır. Allah'ın verdiği nimetlerden istifade ederek, şükretme görevini yerine getirir. Böyle olunca da birey, Allah katında ve sosyal hayatta değer kazanırken, bu bireylerden oluşan toplum da erdemli toplum olur. Zira erdemli toplum, inanç, ibadet, ahlak, kültür, sosyal ve siyasal gibi hayatın her alanında mutedil olan bir toplumdur.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Çelebi, *Dînî Düşüncede İ'tidâl ve Hoşgörü*, 46.

⁴¹⁵ Osman Güner, “Bir Denge ve İtidal Dini Olarak İslam”, https://www.academia.edu/39019476/Bir_Denge_ve_%C4%B0tidal_Dini_Olarak_%C4%B0slam_Islam_as_a_Balance_and_Moderation_Religion (Ocak 2004), 9.

⁴¹⁶ Güner, “Bir Denge ve İtidal Dini Olarak İslam” (Ocak 2004), 10, 13.

2. HZ. PEYGAMBER'İN TEBLİĞİNDE SOSYAL DEĞERLER

2.1. Tebliğ'in Önemi ve Mahiyeti

Tebliğ, yeryüzünde Allah'ın gönderdiği ilâhî değerlerin anlatıcısı olan dinlerin, insanlar tarafından hüsn-i kabul görmesi, yayılabilmesi için önemli bir faaliyettir. Bu nedenle de tebliğ, Kur'ân'da *"Peygamberlerin görevi açık seçik tebliğden başka bir şey değildir."*⁴¹⁷ *"Ey peygamber Rabbinden sana indirileni tebliğ et."*⁴¹⁸ biçiminde ifade edildiği gibi, peygamberlerin en önemli vazifesidir.

Tebliğ sayesinde, Allah ile insanlar arasında iletişim sağlanmıştır. İnsanlar, yüce yaratıcıyı tanıma imkânı bulmuştur. Fertler, Allah'ın kendilerinden ne istediğini, nelerden razı olduğunu ya da olmadığını, faydalı ve zararlıyı bilme imkânına kavuşmuştur. Eğer tebliğ olmasaydı, bireyler doğuştan verilen olumlu kabiliyetlerini geliştiremeyecekti. Yeryüzü de fesadın, bozgunculuğun hâkim olduğu bir yer olacaktı. Bu nedenle peygamberlerin tebliği ve özellikle de Hz. Peygamber'in (s) ilâhî değerleri tebliği, yeryüzünün her türlü zulümden kurtularak, sevgi, saygı, hilm, müsamaha, adâlet, doğruluk gibi değerlerle mutluluğa erişmesini sağlamıştır.⁴¹⁹

"Taşımak, götürmek, ulaştırmak, bildirmek ve eriştirmek" anlamındaki tebliğ, istilâhî olarak, "Peygamberlerde bulunması gereken vacip sıfatlardan biri olup, peygamberlerin, vahiy yoluyla Allah'tan gelen ilâhî hükümlerin hiçbirini gizlemeden, eksiltmeden ve herhangi bir ilavede bulunmadan aynen insanlara bildirmesidir."⁴²⁰ Bir başka ifadeyle tebliğ; "Peygamberin kavmiyle buluşma, tanışma, anlaşma vasıtasıdır."⁴²¹

*"Şâyet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennem mahkûmları arasında olmazdık! diye de ilave ederler."*⁴²² âyetinde, tebliğin amacının yeryüzünde peygamberin uyarısına kulak vermeyen insanların,

⁴¹⁷ en- Nahl 16/35.

⁴¹⁸ Bkz. el- Mâide 5/67.

⁴¹⁹ Musa Çetin, "Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu", *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştay 30 Aralık 2017* (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2017), 386.

⁴²⁰ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "TEBLİĞ", 637.

⁴²¹ Fikret Kahraman, *Sünnetin Işığında Tebliğ ve Davet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 50.

⁴²² el- Mülk 67/10.

mağşer gününde bir bahane uydurmalarına engel olmak olduğundan söz edilmiştir.⁴²³

Peygamberler, tebliğ ettikleri hakikatlerde gizleme, eksiltme ya da ilave yapma gibi bir değişiklik yapmadan, Allah'ın vahiy ettiği şekilde bu ilâhî değerleri topluma iletmişlerdir. Tebliğ vazifesini yaparken de kimseye baskı ve zorlama yapmamışlardır.⁴²⁴

Anlattıkları ilâhî hakikatler gereğince örnek bir hayat yaşamışlar, bireylerin kalp ve gönüllerine seslenmişlerdir. Kendilerine karşı çıkanlara da vazifelerinin sadece “*Bize düşen açıkça tebliğ etmekten ibarettir.*”⁴²⁵ şeklinde ilâhî değerleri duyurmak olduğunu söylemişlerdir.⁴²⁶

İlâhî hakikatlerin duyurulması olan tebliğ, bir seferde bitecek bir iş olmayıp, insanlık var oldukça devam edecek bir süreçtir.⁴²⁷ Kur’ân’da, “*İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.*”⁴²⁸ buyrularak dinî emir ve yasakların duyurulmasının tüm zamanlarda yapılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. İyiliği emredip kötülükten sakındırma işi, sadece peygamberlerin görevi olmayıp, her birey yaşadığı dönemde sosyal hayattaki konumu, maddî, manevî kapasitesine göre bu görevi yapmakla sorumlu tutulmuştur.⁴²⁹

Ayrıca tebliğ vazifesi “*İşte o peygamberler, Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselerdir. Onların rehberliğine uy. De ki: “Ben bu görevimden dolayı hiçbir karşılık istemiyorum; bilinsin ki bu, bütün insanlığa bir öğütten ibarettir.*”⁴³⁰

⁴²³ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, V/419.

⁴²⁴ Furat Akdemir, “Kur’ân Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (2018), 65.

⁴²⁵ Yâsîn 36/17.

⁴²⁶ Abdülkadir Karakuş, “Hz. Peygamber’in Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 269.

⁴²⁷ Mustafa Sönmez, “Peygamberlerin ‘Tebliğ Sıfatı’ ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü (Tebliğ’de ‘Temsil Gücü’nün Önemi)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/35 (2011), 284.

⁴²⁸ Âl-i İmrân 3/104.

⁴²⁹ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I/647.

⁴³⁰ el- En’âm 6/90.

âyetinde ifade edildiği gibi, bütün peygamberler tarafından karşılıksız bir şekilde, karşılığı Allah'tan beklenilerek yapılmıştır.⁴³¹

Nebiler, hayatları son buluncaya kadar da tebliğ görevlerini layıkıyla yerine getirmeye çalışmışlardır. Pek çok olumsuz ve sıkıntılı durumlarla karşılaşmalarına rağmen, hiçbir zaman şikâyet etmemişler, vazifelerini aksatmamışlardır. Bunun en müşahhas örneği, Allah Resûlü'dür (s). Karşılaştığı her türlü olumsuzluğa, eziyete rağmen anlayışla, sevgiyle, şefkat ve merhametle görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Pes etmemesi, yılmamasıyla pek çok insan İslâm'a girmiş, vahiyle tanışmıştır. Hz. Peygamber (s), layıkıyla tebliğ vazifesini tamamlayarak, yaşamının da son bulmasıyla, bu görev ve sorumluluğu ümmetine bırakmıştır.⁴³²

2.2. Hz. Muhammed'in (s) Tebliğinin Etkili Oluşunun Nedenleri

Yeryüzünde insanları başıboş bırakmayan Allah, kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığıyla, insanların dünyada, huzuru ve mutluluğu yakalayabilmeleri için gerekli olan ilke ve hakikatleri göndererek, onlara yol göstermiştir. Ne zaman ki insanlar, bu ilâhî değerlerden uzaklaşmışlarsa, Allah peygamberler vasıtasıyla yeniden bu hakikatleri, insanlara öğretmiş ve onları hak ve hakikate göre yaşamaya davet etmiştir. Peygamberlerin yaptığı, bu ilâhî değerleri duyurma işi olan tebliğ, gelişi güzel yapılmamıştır. Allah, onlara mesajı nasıl ulaştıracakları konusunda yol göstermiştir. Peygamberler de bu metotları tebliğde kullanarak, insanları Allah'ın kendilerine vahiy ettiği dine çağırmışlardır. Tebliğde takip ettikleri yöntem ise, fertler arasındaki her türlü ilişkiyi tanzim etmede örnek olsun diye, sonrakilere vahiyle geçmiştir. Bu ilkeler, peygamberlerin tebliğde muvaffakiyetine neden olduğu gibi, Allah Resûlü'nün (s) de başarılı olmasını sağlamıştır. Bu ilkeler, bizzat vahiyle peygambere gelen Allah'ın tavsiyeleridir.⁴³³

Kur'ân'da kendisinden “üsve-i hasene”,⁴³⁴ “üstün bir ahlak sahibi”,⁴³⁵ “çok şefkatli ve merhametli”,⁴³⁶ “Allah'ın muhabbet ve bağışlamasına nail olmak için,

⁴³¹ Bkz. Sebe' 34/47; Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV/133.

⁴³² Karakuş, “Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'ânî Temelleri”, 270.

⁴³³ Karakuş, “Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'ânî Temelleri”, 267.

⁴³⁴ Bkz. el- Ahzâb 33/21.

⁴³⁵ Bkz. el- Kalem 68/4.

⁴³⁶ Bkz. et- Tevbe 9/128.

kendisine uyulması gereken”⁴³⁷ şeklinde söz edilen Allah Resûlü (s), tebliğ görevini Kur’ân’ın yol göstericiliğinde, büyük bir ciddiyet ve mesuliyetle gerçekleştirmiştir. Karşılaştığı her türlü engeli, sabır ve özveriyle aşp, başarılı bir tebliğ gerçekleştirdiği için, Kur’ân’da kendisine “Muhammed, Ahmed, Resul, Ümmî, Beşîr-Mübeşşir, Şâhid, Nezîr-Münzir, Dâî İlallâh, Sirâcun Münîr, Necm-i Sâkıb, Hâtemü’n-Nebîyyîn, Rahmeten li’l-Âlemîn, el-Emîn, Raûf-Rahîm” şeklinde birtakım unvanlar verilmiştir.⁴³⁸

Her şeyden önce ilâhî mesajları, değerleri insanlara duyurma konusunda Allah, Hz. Peygamberden (s) metodik olmasını istemiştir.⁴³⁹ “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin Rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.*”⁴⁴⁰ âyetiyle Hz. Muhammed’in (s) tebliğde ve davette uygulayacağı yöntem ve strateji belirlenmiş, amacının ise fertlerin doğru yolu bulmaları olduğu anlatılmıştır.⁴⁴¹

“*De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben, ne yaptığımı bilerek Allah’a çağırıyorum.; ben ve bana uyanlar (bunu yapıyoruz). Allah’ı ortaklardan tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim.*”⁴⁴² âyetinde Allah Resûlü’nün (s) yolunun basiret yolu olduğu yani Allah’a davette bulunurken ne yaptığını ve ne dediğini bilerek, samimiyet ve ihlasla, güzel öğüt ve hikmetle olması gerektiğinden söz edilmiştir.⁴⁴³

Allah Resûlü (s), ilâhî değerleri benimsetmek için hayatını o kadar yoğun bir şekilde çalışarak geçirmiştir ki, anını dahi değerlendirme çabasında olmuştur. Hiçbir zaman herhangi bir ücret, menfaat talep etmemiştir. Sadece Allah’ın rızasını

⁴³⁷ Bkz. Âl-i İmrân 3/31.

⁴³⁸ Hüseyin Algül, “Hz. Peygamberin Hayatında Kur’ân Merkezli Tebliğin Önemi”, *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s. a. v.), -Milletler Arası İlmi Toplantı-15- 17 Ekim 2010* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2011), 556-557.

⁴³⁹ Ahmet Önkol, “Kaynakları Açısından Hz. Peygamber’in Tebliğ Metodu”, *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)-Milletler Arası İlmi Toplantı-(15- 17 Ekim 2010)* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2011), 542.

⁴⁴⁰ en- Nahl 16/125.

⁴⁴¹ Çetin, “Hz. Peygamber’in Tebliğ Metodu”, 380.

⁴⁴² Yusuf 12/108.

⁴⁴³ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/261-262.

gözeterek, bütün çalışmasını ibadet şuuruyla yapmıştır. Kendisi, samimiyetle hareket ettiği gibi, dava ve yol arkadaşlarını da samimi insanlardan seçmiştir.⁴⁴⁴

Ayrıca herhangi bir ücret talebinde olmayıp sadece Allah rızasıyla hareket eden Hz. Peygamber (s), konforlu bir hayat yaşamamıştır. Elinde bulundurduğu her şeyi ihtiyaç sahipleriyle paylaşmıştır. Ailesi de lüks içinde olmamış ve dünyayı bir meta olarak görmüştür.⁴⁴⁵ Allah Resûlü (s), bu yaşayışla, şefkat ve merhamet, paylaşma ve yardımlaşmada örnek olmuştur. Bizzat yaşayarak bu değerleri bireylere kazandırmaya çalışmıştır.

Hz. Peygamber (s), tebliğde bulunurken, görev verdiği kimseleri ahlaken zafiyet içinde olanlardan da seçmemiştir. Karakter ve kabiliyet açısından güçlü, iradeli insanlardan oluşan “öncü kadrosu”; oturması, kalkması, konuşması, iletişimi, kavrayışı gibi yönlerde ilâhî değerler açısından örnek olan insanlardır. Bu kişilerin, İslâm’ın değerlerinin bireylerin hayatına nüfuz etmesinde olumlu etkileri olmuştur.⁴⁴⁶

Her meseleyi çözebilecek bu kişilikli insanları, farklı kademelerde görevlendirdikten sonra, onlardan yaptıkları işlerde hesap sormuştur. Görev verirken liyakati esas almıştır. Vazifede, yaptığı işe vakıf, işinde ciddiyet, meseleleri çözebilecek güçte olmak, Kur’ân’a vukûfiyet gibi hususlar, Allah Resûlü’nün (s) belirleyici kriterleri olmuştur. “Allah, size emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir.”⁴⁴⁷ âyetine uygun olarak elçi, öğretmen, vali gibi görevlendirdiği herkesi, liyakatine göre vazifelendirmiştir. Akralarına, adâlet ve emanet değerine sahip olmayana vazife vermemiştir.⁴⁴⁸

Allah Resûlü (s), Mekke ya da Medine’de bir sorunla karşılaşıldığında, çözüme kavuşturmaya çalışmış, problemin hallini ertelememiştir. Bu da fertlerin, İslâm’a girmelerini ve dinlerinde dâimî olmalarını sağlamıştır. İnananlara da güven

⁴⁴⁴ Mehmet Sürmeli, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Davetindeki Başarısının Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 7 (Haziran 2020), 115.

⁴⁴⁵ Sürmeli, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Davetindeki Başarısının Nedenleri ”, 115-116.

⁴⁴⁶ Sürmeli, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Davetindeki Başarısının Nedenleri ”, 116-117.

⁴⁴⁷ en- Nisâ 4/58.

⁴⁴⁸ Sürmeli, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Davetindeki Başarısının Nedenleri ”, 116-118.

vermiştir. Hz. Peygamber'in (s) her zaman bir hedefi olmuştur. Amacı doğrultusunda çalışmaya odaklanmıştır. Çalışmaya, toplumun ihtiyacına göre öncelikli konuları tespit ederek başlamıştır. Sosyal sorunlara herkesin katılımını sağlamak ve sorumluluk hissetmesi adına istişareye önem vermiştir. Karşılaştığı her insana karşı statüsüne, dış görünümüne bakmadan nezaket ve kibarlıkla muamele etmiştir. Kimsenin kalbini kırmamış, daima zulme uğrayanın yanında olmuş, yaşlı, genç, kadın, çocuk herkese değer vermiştir.⁴⁴⁹

Her zaman kendisini dinleyenlerin anlayabileceği şekilde açık ve net konuşmuştur. Sözcüklerini, muhatabının zekâ ve algı seviyesine göre seçmiştir. Bu nedenle anlattıkları kolayca anlaşılabilmiştir.⁴⁵⁰

Değişik kişilerce sorulan aynı soruya muhatabın gereksinimine, seviye ve kabiliyetine ve içinde bulunulan koşullara göre farklı cevaplar vermiştir.⁴⁵¹ Örneğin, İslâm'ın ve amelin en hayırlısı hangisi olduğuna dair değişik yer ve zamanlarda şahıslarca sorulan sorulara “*Allah’a ve Resûlüne iman, Allah yolunda cihad, makbul olmuş hac*”,⁴⁵² “*Yiyecek yedirmen, tanıdığına ve tanımadığına selam vermendir*”⁴⁵³ gibi farklı cevaplar vermiştir. Muhatabını tanıma hususunda sahâbeye ve inananlara uyarıda bulunarak;⁴⁵⁴ insanlara seviyelerine göre davranmalarını istemiştir.⁴⁵⁵ Her zaman ve şartta muhataplarının soru sormalarına açık olmuştur.⁴⁵⁶

Değerleri bireylere kazandırırken akla hitap eden Hz. Peygamber (s), “*Bana, Cevâmiu'l-kelim (az sözle çok şey ifade etme kabiliyeti) verildi.*”⁴⁵⁷ cümlesiyle ifade

⁴⁴⁹ Sürmeli, “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Davetindeki Başarısının Nedenleri”, 117-123; Adil Yavuz, “Hz. Peygamber’in İnsan Yetiştirme Metodunun Öncelikleri”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz” Sempozyumu (18- 20 Nisan 2014) Erzurum* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 246; Hızır Yağcı, “Hz. Peygamber’in İnsan ve Dünya Tasavvuruyla Beslenen Kişilik Özelliklerinin İnsan İlişkilerine Yansımaları”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 114.

⁴⁵⁰ Ahmet Lütfi Kazancı, “Hz. Muhammed’in Tebliğinin Kalıcı olması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 2/2 (1987), 135; Mehmet Soysaldı, “Hz. Peygamber’in İnsanlarla İlişkisi”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20- 22 Nisan 2007* (Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları: 2, 2007), 681.

⁴⁵¹ Ahmet Önkâl, *Resulullah’ın İslâm’a Davet Metodu* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 191.

⁴⁵² Buhârî, “İmân”, 17.

⁴⁵³ Buhârî, “İmân”, 5, 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/34.

⁴⁵⁴ Önkâl, *Resulullah’ın İslâm’a Davet Metodu*.191.

⁴⁵⁵ Müslim, “Mukaddime”.

⁴⁵⁶ Kazancı, “Hz. Muhammed’in Tebliğinin Kalıcı olması”.136.

⁴⁵⁷ Müslim, “Mesâcid”, 5, 6, 7, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/231.

ettiği gibi, lüzumsuz yere konuşmamış, ifadelerinin iyice anlaşılabilmesi için gerekli gördüğü yerlerde tekrarlamıştır.⁴⁵⁸

Fertlerle olan ilişkilerinde müsamaha, şefkat, merhamet, kolaylık, incelik, zarafet ve yumuşaklığı gözetmiştir. “*Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma.*”⁴⁵⁹ âyetini ilke edinen Hz. Peygamber (s), “*Allâh beni sıkıntı ve zahmet verici, ne de bunu arzu edici olarak göndermedi. Lâkin Allâh beni bir muallim ve kolaylaştırıcı olarak gönderdi.*”⁴⁶⁰ dediği gibi, “*Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin.*”⁴⁶¹ uyarısında bulunmuştur.

İnsanî ilişkilerde daima kolaylığı seçerek, etrafındakileri zora sokacak her türlü tutum ve davranıştan uzak kalmıştır. Onların kusurlarını affetmiştir. Maddî yardımlarda bulunarak fedakârlık yapmıştır. Hayırlı ve güzel olanı emredip çağrıda bulunmuştur. Küstah ve kaba davranış sergileyenler karşısında, öfkesine kapılıp affetmekten, hayrı emretmekten vazgeçmemiştir. Hoşgörüsü, sabırla karşılık vermiştir.⁴⁶² Âyetin ifadesiyle, o, Allah’ın rahmetiyle yumuşak davranmasaydı, insanlar etrafında olmayıp dağılıp gideceklerdi.⁴⁶³

Sonuçta Allah Resûlü (s), Kur’ân’ı merkeze alarak, ilâhî değerleri bireylerin ve toplumun içselleştirmesi için, metodik bir yol takip etmiştir. 23 yıllık süreçte samimiyet, hikmet ve güzel ögütü yaptığı mücadele, gâyet başarılı olmuştur. En yakınından başlayarak, karşılaştığı tüm insanlara karşı sevgi ve saygıyla yaklaşmıştır. Herkese bir insan olarak değer vermiştir. Affetmek; cahilce, bilmeden yapılan yanlışlıkları hoş görmek, kolaylaştırmak, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, nezaketle yaklaşmak, doğru söz ve davranışta bulunmak, adâletli olmak, merhamet ve şefkat gibi değerler, onun gayreti ve örneğiyle, bireylere ve topluma kazandırılmıştır.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Buhârî, “İlim”, 31.

⁴⁵⁹ el- A’râf 7/199.

⁴⁶⁰ Müslim, “Talak”, 29.

⁴⁶¹ Buhârî, “İlim”, 12.

⁴⁶² Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/650; Kamil Yaşaroğlu, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu (21-22 Nisan 2012)* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 235.

⁴⁶³ Bkz. Âl-i İmrân 3/159.

⁴⁶⁴ Karakuş, “Hz. Peygamber’in Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”, 281.

2.3. Sevgi

Hız. Peygamber'in (s) asıl gayesi, Allah'ı sevmek ve herkese de sevdirmektir.⁴⁶⁵ Bunun için tebliğini ve insanlarla iletişimini sevgi merkezli olarak yürütmeye çalışmıştır. Sosyal hayatta muhabbeti egemen kılmak için tavsiyelerde bulunmuştur. Onun muhabbetinin kaynağında Kur'ânî değerler vardır.⁴⁶⁶ Allah, yarattıklarını nasıl seviyorsa, Hız. Peygamber (s) de tüm yaratılanlara karşı muhabbetle yaklaşmıştır. İnsan ise yaratılanlar içinde daha "üstün, şerefli"⁴⁶⁷ ve "en güzel biçimde yaratılan"⁴⁶⁸ bir varlık olarak muhabbete en layık olandır. Bu nedenle Allah Resûlü'nün (s) yaşayışında insanları sevmek, yüce yaratıcının insana kıymet ve değer vermesi nedeniyledir. Ona göre, her insan rengi, ırkı, kültürü, inancı fark etmeksizin değerlidir ve sevmeye layıktır.⁴⁶⁹

Allah, insanın yaratılışına koyduğu⁴⁷⁰ ve beşerî mutlu eden bir his olarak sevgi konusunda gerekli mesajları, tüm insanlara, peygamberler vasıtasıyla iletmiştir. Hız. Peygamber'in (s) bildirdiği bu mesajlardan birinde, sevgiyi değerli hale getiren şeyin, her şeyi sadece Allah için sevmek olduğu belirtilir.⁴⁷¹

Allah için sevmek asr-ı saadette, bireylerde öyle bir değişikliğe yol açmıştır ki, birbirlerine düşman olup her türlü kötülüğü yapanlar arasında hakiki kardeşlik bağı oluşmuştur.⁴⁷² Medine'ye hicret sonrası Ensar'la Muhacir arasındaki kardeşlik ahdiyle⁴⁷³ her şeylerini paylaşıp yardımlaşan Müslümanlar arasında uhuvvet değeri gelişip yerleşmiş, inananlar Allah adına muhabbet duymanın zevkini yüreklerine kadar hissetmişlerdir.

⁴⁶⁵ Salih Suruç, *Çocuklarımıza Peygamberimizi Nasıl Anlatalım?* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 109.

⁴⁶⁶ Muammer Bayraktutar, "Hız. Peygamber'in Ahlâkını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma", *Çeşitli Yönleriyle Hız. Muhammed* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017), 217.

⁴⁶⁷ Bkz. el- İsrâ 17/70.

⁴⁶⁸ Bkz. et- Tîn 98/4.

⁴⁶⁹ Bayraktutar, "Hız. Peygamber'in Ahlâkını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma", 217-218.

⁴⁷⁰ İsmail Karagöz, *Sevgi ve Dostluk*, 21.

⁴⁷¹ Buhârî, "Edeb", 42; "İmân", 8, 13.

⁴⁷² Özağşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/79; Bkz. Saffet Sancaklı, "Hız. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu* (Konya, 2008), 52- 72.

⁴⁷³ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, 2/176; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2001), 1/181.

Tebliğinde, toplumun fertlerini birbirine yaklaştıran, uhuvveti tesis eden sevgi değerine sahip olmanın kâmil imanın bir zarureti olduğunu vurgulayan Allah Resûlü (s) de " *Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki iman etmeden Cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmeden de mü'min olamazsınız. Aranızda birbirinizi sevmeyi gerçekleştirecek olan şeyi size haber vereyim mi? Selamı aranızda yayın.*"⁴⁷⁴ buyurarak, sevgiyi hakiki imanda bulunması gereken bir nitelik olarak ifade etmiştir.

Bireyler arasında müsamaha, sulh, fedakârlık, şefkat, yardımseverlik gibi faziletli davranışların tekâmül etmesinde etkili olan⁴⁷⁵ sevgi değerinin kalıcı hale gelmesi için de yol göstererek " *Hiçbiriniz, kendiniz için arzû ettiğinizi kardeşiniz için arzû etmedikçe, (kemâliyle) îmân etmiş olmaz.*"⁴⁷⁶ uyarısında bulunmuştur. Hz. Peygamber'in (s) tebliğindeki bu uyarısı, yaşamın her alanında, her makam, mevki ve meslekteki bireyler için vazgeçilemez bir ahlâkî kuraldır. Pek çok defa ihmale uğrayan bu prensip; kardeşliğin yaşandığı, sevgi ve merhamet eksenli, mesut ve bahtiyar bir toplum düzeni kurmanın yolunu göstermektedir.⁴⁷⁷ Bu kural doğrultusunda hareket edildiği müddetçe, bireyler bencillikten uzaklaşacak, toplumsal yaşamda huzurun ve güvenin hâkim olduğu ilişkiler gelişecektir.⁴⁷⁸

Tüm yaşamını sevgi eksenli geçiren Allah Resûlü (s), söz ve eylemleriyle sevgiye vurgu yaparak, çevresindeki herkesten sevgiyle hareket etmelerini istemiştir. " *Mü'min, kendisine yakınlık duyulan kişidir. Yakınlık duymayan ve duyulmayan kişide hayır yoktur.*"⁴⁷⁹ buyurarak, İslâm toplumundan muhabbet edilen bir birey olmaları için çaba sarfetmelerini emretmiştir. Bu emri yerine getiren insan, zamanla muhabbetle hareket etmeyi, ahlâkî yaşantı haline getirecektir.

Allah Resûlü (s), insanların kendi cinsini hor gördüğü, köleleştirdiği, katlettiği bir toplumu, herkesin birbirine değer verdiği, insan olarak sevdiği bir

⁴⁷⁴ Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyame", 56.

⁴⁷⁵ Hayatî Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 84.

⁴⁷⁶ Buhârî, "Îmân", 6.

⁴⁷⁷ Ahmet Lütfi Kazancı, "Hz. Peygamberde Sevgi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/5 (1993), 58.

⁴⁷⁸ Osman Güner, *Resûlüllah'ın (sas) Sosyal Hayatı: Nebevî Prensipler / The Social Life of the Prophet Muhammad (pbuh): Nabawî Principles*, 2014, 6.

⁴⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/215.

topluma dönüştürmek için⁴⁸⁰ inananlardan sevgiyi aralarında yaymalarını istemiş ve bunun yollarını da göstermiştir.

Örneğin Hz. Peygamber (s), insanlara kucak açmak, onlarla iletişim kurmak ve gönüllerini kazanmak için,⁴⁸¹ “*İman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizle karşılıklı sevişmedikçe kâmil imana eremezsiniz. Sizi bir şeye delâlet edeyim ki onu yaptığınız zaman birbirinizle sevişirsiniz. Aranızda Selâmı ifşâ ediniz (birbirinize selâm veriniz).*”⁴⁸² uyarısında bulunmuştur. Bir başka yerde de “*Ey İnsanlar! Selam'ı aranızda yaygınlaştınız, yemek yediriniz. İnsanlar uykuda iken namaz kılınız ki, selametle Cennete giresiniz.*”⁴⁸³ sözünü söyleyerek, karşımızdakini tanımanın ve değer göstermenin bir yolu olarak selamlaşmayı tavsiye etmiştir.⁴⁸⁴

Muhabbet ve samimiyeti daha da arttırmak ve “sevgiyi toplumsal bir sinerjiye dönüştürmek”⁴⁸⁵ için, selamlaşma sonrası tanışmayı da tavsiye eden Allah Resûlü (s), inananların karşılıklı olarak kendi isimleri, baba isimleri ve bağlı oldukları kabile adlarını öğrenmelerini talep etmiştir.⁴⁸⁶ Çünkü selamlaşıp tanışmak, bireyler arasında muhabbet ve bağlılığı artırır.⁴⁸⁷ Karşılıklı güven oluşmasını sağlar.

İnsanlar arasında samimiyet, güven ve sevgiyi daha da arttıracak⁴⁸⁸ bir değerli davranış, herhangi bir menfaat beklemeden,⁴⁸⁹ sadece Allah rızası için hediyeleşmektir. Allah Resûlü (s), “*Musafaha ediniz (tokalaşınız) aranızdaki kin gider. Birbirinize hediye veriniz ki, sevişirsiniz ve aranızdaki düşmanlık gider.*”⁴⁹⁰ buyurarak, Allah rızası amacıyla dünyalık bir eşyanın hediye edilmesiyle, îsâr,

⁴⁸⁰ Abdullah Yıldız, “Hz. Peygamber’in İnsan Sevgisi ve Hoşgörüsü”, *I. Kutlu Doğum Sempozyumu “Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi”* (Şanlıurfa, 2007), 160.

⁴⁸¹ Suruç, *Çocuklarımıza Peygamberimizi Nasıl Anlatalım?*, 123.

⁴⁸² Müslim, “İman”, 93.

⁴⁸³ Tirmizî, “Sıfatü’l- kıyâme”, 42.

⁴⁸⁴ Suruç, *Çocuklarımıza Peygamberimizi Nasıl Anlatalım?*, 123.

⁴⁸⁵ Hızır Yağcı, “Hz. Peygamber’in İnsanları Etkileyen Davranış Modelleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2017), 8.

⁴⁸⁶ Tirmizî, “Zühd”, 53.

⁴⁸⁷ Yeğin, “Hz. Peygamber’in (SAV) Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar”, 153.

⁴⁸⁸ Yeğin, “Hz. Peygamber’in (SAV) Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar”, 151.

⁴⁸⁹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/373.

⁴⁹⁰ Muvatta, “Hüsnü’l-Hulk”, 4.

iyilik etmek, ikramda bulunmak gibi, pek çok erdemli davranışı da bir araya getirmiştir.⁴⁹¹

İyilik edene karşı muhabbet hissiyle yaratılan insanın⁴⁹² bu özelliğini bilen Allah Resûlü (s) “*Hediyeleşin. Şüphesiz ki hediyeleşmek kalpteki kini giderir.*”⁴⁹³ buyurmaktadır. Bir defasında, ileri gelen bir Kureyş müşriki olan Safvân b. Ümeyye (ö. 41/661 [?], Huneyn’den dönüşte, ganimetlerin taksim edildiği sırada bir kenarda bekleyen semiz yüz deveyi gördüğünde develer için “Ne güzel develer” demekten kendini alıkoyamamış ve bu sözünü işiten Hz. Peygamber (s) Safvan’a: “*Al senin olsun.*” diyerek ona hediye etmiştir. İslâm’a girmek için dört ay süre bekleyen Safvan, sonrasında Müslüman olmuştur. Öncesinde Safvan’ın en sevmediği kişi olan Hz. Peygamber (s), sonrasında en çok sevdiği kişi haline gelmiştir.⁴⁹⁴

Arada bir muhabbet ve ülfet oluşması için hediyeleşmeye her zaman önem veren Hz. Peygamber (s), tebliğde bulunduğu devlet başkanları, yerel liderler, valiler ve elçiler yoluyla da hediyeleşmiştir.⁴⁹⁵

Hediyenin de Allah katında karşılık bulması için rüşvet amaçlı ya da dünyalık başka nedenlerle verilmemesinin altını çizen Allah Resûlü (s),⁴⁹⁶ “*Falan kişi bana bir deve hediye etti. Ben de ona altı deveyle karşılık verdim; fakat yine de memnun olmadı. Bundan dolayı içimden şöyle geçirdim: Kureyş, Ensâr, Sekîf ve Devsli’den başka kimseden hediye kabul etmeyeyim.*”⁴⁹⁷ ifadesiyle, Allah rızası dışında verenlere karşı da tavrını açıkça göstermiştir.

Toplumda, bireyler arasında sıcak bir iletişim kurulabilmesi, paylaşılması ve daimî olması için Hz. Peygamber (s), tebliğde bulunduğu insanlara, muhabbetini hissettirmiş ve sevgisini de dile getirmiştir. Örneğin, Muâz b. Cebel’e (ö. 17/638) kendisini sevdiğini açıkça söylemiştir.⁴⁹⁸

⁴⁹¹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/369.

⁴⁹² Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/81.

⁴⁹³ Tirmizî, “Velâ”, 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/224.

⁴⁹⁴ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/113; Algül, *İslam Tarihi*, 1/523.

⁴⁹⁵ Bkz. Ümit Eskin, “Hz. Peygamber’in Devlet Başkanları Ve Yerel Liderlerle Hediyeleşmesi”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 4 (Aralık 2018), 85-105.

⁴⁹⁶ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/374.

⁴⁹⁷ Tirmizî, “Menâkıb”, 73.

⁴⁹⁸ Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, çev. Selim Tekin - Hayreddin Yıldız (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987), “Vitr”, 26.

O, “Bir kimse (din) kardeşini sevdiği zaman kendisini sevdiğini ona bildirsin.”⁴⁹⁹ buyurmuştur. Hz. Peygamber’in (s) yanından geçmekte olan bir adam: “Ey Allah’ın Resûlü, ben bu adamı seviyorum, demiş. Peygamber (s.a.) de ona: (Peki sen bu sevgini) kendisine bildirdin mi? demiş. (Adam da): Hayır, cevabını vermiş. Peygamber ona: (Git) ona (sevdiğini) bildir, demiş. (Hz. Enes rivâyetine devamlı) şöyle dedi: Bunun üzerine (bu adam) o kimseye varıp: “Ben seni Allah için seviyorum” dedi, (öbür adam da): Beni kendisi için sevdiğin Allah da seni sevsin, cevabını verdi.”⁵⁰⁰ hadisinde de Hz. Enes’in (ö. 93/711-12) haber verdiği gibi, inananlardan da sevgilerini sevdiği kişilere söylemelerini istemiştir.

İnsanın ruhunu besleyen manevî bir gıda olarak muhabbetin⁵⁰¹ çocuklara gösterilmesini isteyen Allah Resûlü (s), “Küçüğümüze şefkat büyüğümüze saygı göstermeyen iyiyi emretmeyen kötüden sakındırmayan bizden değildir.”⁵⁰² buyurmuştur. Torunlarından Hasan’ı (ö. 49/669) öperken de kendisini garip karşılayan sahâbeye: “Benim on tane çocuğum vardır, onlardan hiçbirini öpmedim, demesi üzerine: “Merhamet etmeye merhamet olunmaz.”⁵⁰³ şeklinde karşılık vererek, sevginin tezahürlerinden biri olan merhamete öncelikle çocukların ihtiyacı olduğunu dile getirmiştir.

Allah Resûlü’nün (s) çocuklara yönelik muhabbeti eyleme dönüşmemiş bir sevgi değildir. O söz ve tavırlarıyla onlara karşı muhabbetini göstermiştir. Çocuklar da onun sevgisini yürekten hissetmişlerdir.⁵⁰⁴ Modern dönemde dahi bazı yörelerde, çocukların anne-babaları tarafından diğer büyüklerin yanında sevimlileri saygısızlık olarak görülürken, Allah Resûlü (s), “Her kim bu kız çocuklarından herhangi bir şeye (bakıma, terbiyeye) velâyet eder ve onlara iyilik edip güzel muamelede bulunursa, o kız çocukları kendisi için cehennem ateşinden koruyan bir perde olurlar.”⁵⁰⁵ ikâzıyla kız çocuklarına iyi davranılmasını istemiştir.

⁴⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 112- 113.

⁵⁰⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 112- 113.

⁵⁰¹ Yeğin, “Hz. Peygamber (SAV)’in Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar”, 148.

⁵⁰² Tirmizî, “Birr”, 15.

⁵⁰³ Buhârî, “Edeb”, 18.

⁵⁰⁴ Şule Yüksel Uysal, “İnsan Yetiştirmenin Usta Sanatkârı Hz. Muhammed”, *Peygamberimiz ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 49; Bkz. Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çocuklara Verdiği Değer Bağlamında Sokak Çocukları Sorununa Genel Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Bahar 2006), 21-24.

⁵⁰⁵ Buhârî, “Edeb”, 18.

Allah'ın elçisi (s), bazen çocukların şahsiyetlerini yücelterek onlara iltifat etmiştir. Grup halindeki çocuklara selam verip,⁵⁰⁶ hasta olduklarında ziyaretlerine gitmiştir.⁵⁰⁷ Bazen de güven içinde ve değerli olduğunu hissettirmek için dizlerine oturarak bağrına basmış ve dualar etmiştir.⁵⁰⁸ Zaman zaman şakalaşmıştır.⁵⁰⁹ Bu tavır ve davranışlarıyla onlara olan sevgisini izhar etmiştir.

Allah Resûlü'nün (s) çocuklara yönelik bu sevgi eylemleri, onlar için bir nevi "büyüme vitamini" olmuştur.⁵¹⁰ Onların ruhunu, kişiliğini beslemiştir. Sevgiyle beslenen bu çocuklar da yetişkin olduklarında çevresine karşı muhabbetle yaklaşan bireyler haline gelmiştir.⁵¹¹

Allah Resûlü (s), kadınlara yaklaşımın kaba ve sert olduğu bir toplumda, eşlerine karşı her zaman kibar ve nazik bir şekilde davranarak, onlara olan sevgisini söz ve eylemleriyle göstermiştir.⁵¹² Örneğin, "*Müminlerin iman bakımından en olgun olanları ahlak yönünden de en güzel olanlarıdır. Sizin iyileriniz kadınlarına iyi davrananlardır.*"⁵¹³ buyurmuştur. Hanımların kocası üzerindeki hakkı sorulduğunda da: "*Yedirmek ve giydirmek konusunda onlara iyi davranmanızdır.*"⁵¹⁴ uyarısını yapmıştır.

Hiz. Hatice'nin (ö. 620) vefatından sonra ona olan özlemini ifade etmiştir.⁵¹⁵ Hiz. Hatice'nin yakınlarıyla görüşmüş ve arkadaşlarına hediyeler göndermiştir.⁵¹⁶ Bir kılıç kalkan gösterisini, Hiz. Peygamber (s), yanağını Hiz. Aişe'nin (ö. 58/678) yanağına koyarak izlemiştir.⁵¹⁷

⁵⁰⁶ Müslim, "Selâm", 14, 15; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/366.

⁵⁰⁷ Buhârî, "Merdâ", 9, 11; Bkz. Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları", *İslam ve Yorum III Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)* (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınları No 68, 2019), III/244.

⁵⁰⁸ Buhârî, "Edeb", 22.

⁵⁰⁹ Buhârî, "Edeb", 112; "İlim", 19.

⁵¹⁰ Mehmet Emin Ay, "Hz. Peygamberin Çocuk Sevgisi", *Peygamberimiz ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 80.

⁵¹¹ Uysal, "İnsan Yetiştirmenin Usta Sanatkârı Hz. Muhammed", 50.

⁵¹² Hüseyin Kurt, "Hz. Peygamber'in (s) İnsanlarla İlişkileri ve Aile İçi İletişiminde Sevgi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/17 (Haziran 2007), 189-192.

⁵¹³ Tirmizî, "Radâ", 11.

⁵¹⁴ Tirmizî, "Radâ", 11.

⁵¹⁵ Müslim, "Fadâilü's- sahabe", 76.

⁵¹⁶ Müslim, "Fadâilü's- sahabe", 74, 75, 78.

⁵¹⁷ Buhârî, "Cihad", 80.

Her şartta hanımlarına sevgisini gösteren Allah Resûlü (s), akrabalarla olan sevgi bağının devamı ve güçlendirilmesi için de tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin, *“Hısımlarla ilgilenmeyi kesen (ve bunu halâl sayan) kimse cennete girmez.”*,⁵¹⁸ *“Soy ve sopunuzu öğreniniz ki ziyaret edip tanışıp bilişip akrabalık bağlarınızı koparmamış olursunuz. Çünkü akrabalar arası bağların koparılmaması aile içinde sevgi, malda bolluk ve ömrün uzamasına sebeptir.”*⁵¹⁹ ikâzlarını yapmıştır.

İlk defa vahye muhatap olduğunda korku ve hayret içinde olan Hz. Peygamber'e (s) eşi Hz. Hatice: *“Çünkü sen akrabana bakarsın, işini görmekten aciz olanların ağırlığını yüklenirsin. Fakire verir, kimsenin kazandıramayacağını kazandırırın, misafiri ağırlarsın, Hak yolunda zuhur eden hadiselerde (halka) yardım edersin.”*,⁵²⁰ *“...sen doğruyu söyleyen, emaneti koruyan bir insansın. Hiç şüphesiz senin ahlakın güzeldir.”*⁵²¹ karşılığını vererek, Hz. Peygamber'in (s) insanlara sevgiyle muamele eden ve bunun icaplarını da yapmaya çalışan bir karakteri olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

İslâm'a davet için gittiği Taif'te taşlanmasına rağmen onlara herhangi bir çirkin söz söylememiş ve beddua etmemiştir. İnsan sevgisinin bir yansıması olarak, şefkatle yaklaşarak, onların doğru yola ulaşmaları, iman sahibi olmaları için dua etmiştir.⁵²²

Din, ırk ayrımı yapmadan sevgisinde cömert olan Hz. Peygamber (s), bir gün arkadaşlarıyla otururken yanından geçen Yahudi cenazesi için ayağa kalkınca, etrafındakiler onun bir Yahudi cenazesi olduğunu söylediklerinde *“Bu da (yaşayıp ölen) bir insan değil mi?”* karşılığını vermiştir.⁵²³

Bütün insanlığın peygamberi olan Hz. Peygamber (s), son konuşmasında *“Rabbiniz birdir. Babanız da birdir; hepiniz Âdem 'in çocuklarısınız, Âdem ise topraktır. Allah yanında en kıymetli olanınız, Ona en çok saygı göstereninizdir. Arab'ın Arab olmayana - Allah saygısı ölçüsünden başka - bir üstünlüğü yoktur,*

⁵¹⁸ Buhârî, "Edeb", 11.

⁵¹⁹ Tirmizî, "Birr", 49.

⁵²⁰ Buhârî, "Bed'ül vahy", 1; Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zâkir Kadirî Ugan - Ahmet Temir (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), IV/93.

⁵²¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/183.

⁵²² Buhârî, "Bed'ül-halk", 7; Algül, *İslam Tarihi*, 1/243.

⁵²³ Buhârî, "Cenâiz", 49.

*insanlar!”*⁵²⁴ seslenişiyle, fertler arasında huzuru temin edecek olan muhabbetin, eşitlikçi bir anlayışla mümkün olabileceğini anlatmıştır.

Hiz. Aişe’nin anlatımına göre Hind (ö. 14/635), Allah Resûlü’ne (s) gelip, *“Ey Allah’ın elçisi! Vaktiyle yeryüzünde senin hâne halkın kadar zelil ve harap olmalarını istediğim hiçbir ev halkı yoktu. Sonra bugün oldu, yeryüzünde senin ev halkın kadar aziz olmalarını istediğim hiçbir ev halkı yoktur”* dediğinde, Hiz. Peygamber (s) de aynı duyguları taşıdığını söylemiştir.⁵²⁵ Peygamberimizin çok sevdiği amcasını, Vahşi’ye (ö. 23/644’ten sonra) katlettiren Hind’le Allah Resûlü (s) arasındaki bu konuşma, her işte Allah’ın rızası ve kalbe yerleşen Allah sevgisiyle hareket etmenin nefreti yok ettiğini göstermektedir.⁵²⁶

Hiz. Peygamber (s), *“Sevdiğin kimseyi ölçülü sev ki bir gün sevmeyeceğin bir kişi olabilir. Sevmediğin bir kimseyi de ölçülü şekilde sevmek ki günün birinde çok sevdiğin bir kimse olabilir.”*⁵²⁷ uyarısıyla muhabbet ve nefrette aşırıya kaçmamak gerektiğini anlatmıştır.

Yine *“Bir şeyi (haddinden azla) sevmek (seni) kör ve sağır eder.”*⁵²⁸ buyurarak sevginin insan fıtratı ve eylemlerindeki etkisine vurgu yapmıştır. Çünkü insan, aşırı muhabbet sevgisinin hatalarını, yanlışlarını görmez olur. Öğütleri de duymaz olur. Sevginin aşırısı insanın akıllıca hareket etmesini engeller. Sevilecek kimse, Allah’a muhabbet duyan, emirlerini yerine getirmeye çalışan kimse olmalıdır.⁵²⁹

Allah için sevenler ise Hiz. Peygamber’in (s) *“Muhakkak Allah kıyamet gününde: Sırf benim azametim ve tâatım için birbirleriyle sevişenler neredeler? Benim gölgemden başka hiçbir gölge bulunmayan bugün de ben onları kendi gölgemde gölgelendiririm.”*⁵³⁰ şeklinde müjdelediği gibi, kıyamet gününde Allah’ın himayesinde olacaklardır.

⁵²⁴ Buhârî, "Hac", 134.

⁵²⁵ Buhârî, "Menâkıbu'l-ensar", 23; İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/256; Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/83.

⁵²⁶ Yağcı, “Hiz. Peygamber’in İnsanları Etkileyen Davranış Modelleri”, 8.

⁵²⁷ Tirmizî, "Birr", 60.

⁵²⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 115-116.

⁵²⁹ el-Mâverdi, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, 40; Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/83.

⁵³⁰ Müslim, "Birr", 37.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in (s) Kur'ânî değerlere dayalı bir toplum inşa etmesinde sevgi erdemi oldukça etkili olmuştur. Çünkü muhabbet eksenli ilişkilerin hâkim olduğu bir toplumda her türlü ahlâkî ve sosyal değer, fertlere ve topluma kazandırılması çok daha kolaydır. Allah Resûlü'nün (s), tebliğinde ve insanî ilişkilerinde sevgi değerini ön planda tutmasıyla muhabbetten yoksun olan kalp ve gönüller, Allah'a iman ve muhabbetle dolmuştur. Birbirlerini Allah için seven bireyler haline gelen toplumda hakiki kardeşlik bağı kurulmuştur. Kurulan bu kardeşlikle fertler, sevginin tezahürü olan şefkat, merhamet, îsâr gibi erdemleri de hayatlarında tatbik eder hale gelmişlerdir. Muhabbetle beraber diğer değerlerin bireyler arasında yaygınlaşmasıyla İslâm toplumu daha da güçlenmiştir.

2.4. Saygı

İslâm inancına göre, her türlü güzellik ve faziletin kaynağı ilâhî kökenlidir. Yaradan'a saygı duymak ise tüm erdemlere ulaşmanın ilk basamağıdır.⁵³¹ Kur'ân'da takvâ kelimesiyle anlatılan "Allah'a karşı saygılı olma" tavrı, bireyin tüm kötülüklerden uzak kalması, itaatsizlik etmekten sakınmasıdır.⁵³²

Bu değerle yaşantısını geçiren Allah Resûlü (s), tebliğinde cennete girmeye sebep olan şeyin "*Allah'a karşı saygı ve güzel ahlak.*"⁵³³ olduğunu ifade etmiştir. "*Yâ Allâh! Ben senden hidâyet, takvâ (dünyanın kötü hırs arından) perhizkârlık ve (gönülce) zenginlik isterim.*"⁵³⁴ şeklinde Allah'tan talepte bulunmuştur.

"*Nerede olursan ol Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle yaşa, işlediğin bir günahın arkasından hemen bir sevap işle ki onu imha edip yok etsin. İnsanlara güzel ahlakla muamele et.*"⁵³⁵ uyarısında bulunarak, her durumda Allah'a saygıyla hareket etme gerekliliğini belirtmiştir. Allah'a saygının onun emirlerini yerine getirmekle mümkün olduğunu hatırlatmak için "*Utanmazsan dilediğin şeyi yap!*"⁵³⁶ ikâzını yapmıştır.

⁵³¹ Ali Akyüz, *Hz. Peygamberin Medeniyet Projesi- Saygı Medeniyeti-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 20.

⁵³² Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/121.

⁵³³ Tirmizî, "Birr", 61.

⁵³⁴ Müslim, "Zikir", 72.

⁵³⁵ Tirmizî, "Birr", 55.

⁵³⁶ Buhârî, "Edeb", 56.

Takvâyla amel arasındaki ilişkiyi “*Birbirinize haset etmeyin! Birbirinizin aleyhine pazarlığı kızıştırmayın! Birbirinize kin tutmayın! Birbirinize sırt çevirmeyin! Birbirinizin satışı üzerine satış yapmayın! Allah’ın kardeş kulları olun! Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu güç durumda bırakmaz ve onu küçük düşürmez!*”⁵³⁷ sözüyle anlatmaya çalışmıştır.

Allah’a karşı saygıdan sonra insanın hürmet etmesi gereken kişiler, çocukları için ömürlerini harcayan anne ve babasıdır. Allah Resûlü (s) babasını hiç görmemiş, annesini de küçük yaşta kaybetmiştir. Bu nedenle baba sevgisini hiç tatmamıştır. Anne merhametinden de uzak kalmıştır. Bu nedenle ebeveynin varlığının hayatta ne kadar önemli olduğunu hisseden Allah Resûlü (s), tebliğde bulunduğu kimselere, Allah’ın emir ve yasaklarına uygun olmak koşuluyla, ebeveyni hürmetkâr olma, istek ve arzularını yerine getirme, onlar için dua etme konularında öğütler vermiştir.⁵³⁸

Ara ara annesinin kabrini ziyaret eden⁵³⁹ Hz. Peygamber (s), anneleri konumundaki ilk sütannesi Süveybe’yle (ö. 7/628)⁵⁴⁰ beraber Halime Hatun, dadısı Ümmü Eymen (ö. 24/645 [?]), amcasının eşi Fatma Hatun’a (ö. 4/625-26 [?]) saygıda kusur etmeyerek⁵⁴¹ topluma örnek olmuştur.

Ebeveyn ile çocuklar arasında olması gereken iletişimle ilgili öğütler veren Allah Resûlü (s), bir defasında Abdullah b. Mesud (ö. 32/652-53) “*Amellerin hangisi Allah’a daha sevgilidir?*” diye sorduğunda, Hz. Peygamber (s): “*Vaktinde kılınan namaz sonra anne babaya iyilik etmektir.*”⁵⁴² buyurarak, Allah yanında en üstün ibadetlerden biri olarak ebeveyni iyilik etmeyi saymıştır.

Allah’ın hoşnutluğunun da ebeveynlerin hoşnut olmasına bağlı olduğunu⁵⁴³ söylemiştir. “*Benim güzel hizmet ve ülfet etmeme insanlar içinde en lâyük ve en*

⁵³⁷ Müslim, "Birr", 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/296.

⁵³⁸ Suruç, *Çocuklarımıza Peygamberimizi Nasıl Anlatalım?*, 212.

⁵³⁹ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 1/105.

⁵⁴⁰ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 1/96-97; Levent Öztürk, “SÜVEYBE”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Temmuz 2023).

⁵⁴¹ Hüseyin Algül, “Hz. Peygamber’de Anne Sevgisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 21-24; Mehmet Aykaç, “FÂTİMA bint ESED”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Temmuz 2023); Bünyamin Erul, “ÜMMÜ EYMEN”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Temmuz 2023).

⁵⁴² Buhârî, “Mevakit”, 5; “Edeb”, 78.

⁵⁴³ Tirmizî, "Birr", 3.

*haklı olan kimdir? Sorusuna: -Anandır, anandır, anandır; sonra babandır.”*⁵⁴⁴ cevabını vermiştir. İhtiyarladıklarında anne ve babasına saygı göstermediği için cennete giremeyecek olan kimse için üç kez “*burnu topraklansın*”⁵⁴⁵ ifadesini kullanmıştır.

Ebeveyn hakkıyla ilgili “*Hiçbir oğul hiçbir babaya kendi üzerinde bulunan baba haklarına ve iyiliklerine karşılık ve denk olabilecek bir hizmet ve iyilik de bulunamaz. Ancak babasını köle halde bulup da onu satın alması ve hürriyetine kavuşturması müstesnâ.*”⁵⁴⁶ ikâzını yapan Allah Resûlü (s), bu sözleriyle, hayatın getirdiği sorumluluklarla mücadele ederken ebeveynini ihmal etme, yeterince müsamahalı olamama durumuna karşı müminleri uyarmıştır.

Hiz. Peygamber’in (s) insanlarla ilişkilerinde, ahlâkî anlayışında cinsiyet ayrımının yeri yoktur. Asla da böyle bir şeye izin vermemiştir. Tebliğ sırasında sarfettiği sözlerinde kadın ya da erkek her ikisinin de Allah’ın yanında saygın ve değerli olduğuna, hakları olduğuna dair vurgular yapmıştır.⁵⁴⁷

Kadının saygınlığının olmadığı cahil bir toplumda o, eşlerine bizzat saygı göstererek topluma örnek olmuştur. “... *Sizin iyileriniz kadınlarına iyi davrananlardır.*”⁵⁴⁸ “...*Dikkat edin sizin üzerinizde onların hakkı ise: Yedirmek ve giydirmek konusunda onlara iyi davranmanızdır.*”⁵⁴⁹ sözleriyle şahsiyetlerine saygı duyma hususunda uyarılarda bulunmuştur.

Hayatta her şeyi paylaşan eşlerin birbirlerinin fikirlerini önemsemeleri onların birbirlerine saygı gösterdiklerini de anlatır. Allah Resûlü (s), eşlerinin fikirlerini almaktan hiçbir zaman rahatsızlık duymadığını aksine saygı gösterdiğini, ilk vahye muhatap olduktan sonra olan biten her şeyi eşi Hiz. Hatice’ye anlatarak,

⁵⁴⁴ Buhârî, “Edeb”, 2.

⁵⁴⁵ Müslim, “Birr”, 9, 10.

⁵⁴⁶ Müslim, “İtk”, 25.

⁵⁴⁷ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Yakın Çevresindeki Hanımlara Karşı Muamelelerindeki Nezaket Zarafet ve İncelik”, *Diyanet İlmî Dergi* 45/1 (Mart 2009), 93; Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları”, III/252.

⁵⁴⁸ Tirmizî, “Radâ”, 11.

⁵⁴⁹ Tirmizî, “Radâ”, 11.

yaşadıkları konusunda onun fikrini alarak;⁵⁵⁰ Hudeybiye anlaşmasından sonra da eşi Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) fikriyle hareket ederek⁵⁵¹ göstermiştir.

Yine eşlerine olan saygısını hayvana binme esnasında yardımcı olmak, davet edildiği yemeğe ancak eşiyle beraber gelirse kabul edeceğini belirterek de göstermiştir.⁵⁵² Önüne konan yemekte kusur aramamıştır.⁵⁵³ Hoşlanmadığında yememiş, bu nedenle de eşlerine hiçbir zaman kızmamıştır.⁵⁵⁴ Hanımlar onun sayesinde Cuma hutbesini dinleyebilmişlerdir.⁵⁵⁵ Namaz kılmasalar da bayram namazında tekbir getirebilmişler ve cemaatin dualarına eşlik edebilmişlerdir.⁵⁵⁶ Hz. Peygamber (s), dinlerini öğrenebilmeleri için eğitimlerine önem vermiş, bunun için onlara mahsus bir gün tahsis etmiştir.⁵⁵⁷ Özel suallerini de cevapsız bırakmamıştır.⁵⁵⁸

Onun, kadınlara saygısından sonra çocuklara saygısı da ayrı bir önem taşır. Bir kimsede olumlu bir benlik algısı geliştirilebilmesi, ailedeki bireylerin çocuklarına karşı gösterdiği değer ve kişiliğine duyduğu saygıyla ilgilidir. Çocuklara karşı kullanılan sözcükler, fikrini almak, düşüncesine saygı göstermek, özsaygı gelişimi açısından oldukça önemlidir. Bu ilkelerle hareket eden Hz. Peygamber (s), ebeveynlere tebliğinde, kendileri gibi çocuklarının da hak sahipleri olduğunu hatırlatmıştır. Bizzat kendisi onlara saygı göstererek ve değer vererek yetişkinlere rehberlik etmiştir.⁵⁵⁹

Çocuklara önem verdiğini, şahsiyetlerine saygı göstererek, yetişkinler gibi hitap ederek,⁵⁶⁰ sohbet ederek,⁵⁶¹ hasta olduklarında ziyaretlerine giderek,⁵⁶²

⁵⁵⁰ Buhârî, "Bed'ül-vahy", 1; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/183; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/82.

⁵⁵¹ Vâkidî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*, 2/266; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV/567; Algül, *İslam Tarihi*, 1/443.

⁵⁵² Buhârî, "Cihad", 73; Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Yakın Çevresindeki Hanımlara Karşı Muamelelerindeki Nezaket Zarafet ve İncelik", 99.

⁵⁵³ Müslim, "Sıyâm", 169.

⁵⁵⁴ Buhârî, "Et'ime", 21.

⁵⁵⁵ Müslim, "Cum'a", 50.

⁵⁵⁶ Müslim, "İdeyn", 11, 12.

⁵⁵⁷ Müslim, "Birr", 152.

⁵⁵⁸ Buhârî, "Talâk", 6.

⁵⁵⁹ Zeynep Kaya, "Kimliğin Filizlendiği Toprak: Aile", *Peygamberimiz ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 71-72.

⁵⁶⁰ Buhârî, "Edeb", 81, 112.

⁵⁶¹ Buhârî, "Edeb", 112.

⁵⁶² Buhârî, "Merdâ", 11.

aralarına karışıp, güler yüzle latifeleşerek,⁵⁶³ kıyafetlerini överek⁵⁶⁴ göstermiştir. Bir kız çocuğunun dünyaya geldiği haberi verildiğinde yüzleri kapkara kesilen⁵⁶⁵ bireylerin olduğu, kız çocuklarının canlı bir şekilde toprağa gömüldüğü bir zamanda, Hz. Peygamber (s), kızı Zeynep'in (ö. 8/629) torunu Ümame'yle (ö. 50/670) yakından ilgilenmiştir. O, sırtındayken namazını kılmaya çalışmış, rükûdayken yere bırakmış, secdeden doğrulurken tekrar sırtına yüklenmiştir.⁵⁶⁶

Hz. Peygamber (s), toplumun yaşlılarına da hürmette kusur etmemiştir. Ebeveynlerinin, dedesinin şefkatini tam hissedemese de yakın akrabaları içindeki hala, amca (özellikle Ebu Talip (ö. 620)), sütanne ve baba gibi büyüklerine ve ashaptan diğer yaşlılara hürmet etmiş ve bizlere örnek olmuştur. İslâm'a davette bulunurken yaşlılara da tebliğde bulunmuştur ki, dine girenler arasında oldukça fazla sayıda yaşlı vardır.⁵⁶⁷

Enes b. Malik'in ninesi davet ettiğinde davetine icabet etmiştir.⁵⁶⁸ Davet edilmeden de sık sık yaşlıları ziyaret edip, hâl hatırlarını sormuştur. Suffe yapıldıktan sonra kimsesiz yaşlıların burada kalmasını sağlamıştır. Ümitsizliğe düşmemeleri, dinî vazifelerinden kopmamaları için onlarla bizzat ilgilenmiştir. Cemaatte görmediklerini sorup soruşturmuş, gereken neyse yapmıştır.⁵⁶⁹ Bir defasında mescidi temizleyen zenci, kimsesiz, yaşlı kadını birkaç gün göremeyince onu sormuş; defnedildiğini söylediklerinde kabrine gidip orada cenaze namazını kıldırmıştır.⁵⁷⁰ Hastalandıklarında da ziyaret etmiştir.⁵⁷¹

Tebliğinde, her yaştan insana saygı gösterilmesi gerektiğini Hz. Peygamber (s); *"Küçüğümüze şefkat göstermeyen büyüğümüzün (yaş ve ilim) şerefini tanımayan bizden değildir"*⁵⁷² sözüyle anlatmıştır. Bir başka hadisinde de yaşlılara,

⁵⁶³ Buhârî, "Edeb", 81.

⁵⁶⁴ Buhârî, "Cihâd", 187.

⁵⁶⁵ Bkz. ez-Zuhrûf 43/17; en-Nahl 16/58.

⁵⁶⁶ Buhârî, "Salât", 106; Müslim, "Mesâcid", 41; Ayşe Esra Şahyar, "ÜMÂME bint EBÜ'l-ÂS", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Temmuz 2023).

⁵⁶⁷ Akif Köten, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Yaşlılara Saygı", *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 272, 275.

⁵⁶⁸ Müslim, "Mesâcid", 266.

⁵⁶⁹ Köten, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Yaşlılara Saygı", 276-277.

⁵⁷⁰ Müslim, "Cenâiz", 71.

⁵⁷¹ Müslim, "Cenâiz", 13.

⁵⁷² Tirmizî, "Birr", 15.

hafızlara ve adâletli yöneticilere saygı göstermenin Allah’a saygının bir gereği olduğunu⁵⁷³ söylemiştir.

Allah Resûlü (s), “...Her Müslümanın kanı, malı ve ırzı (şerefi, nâmûsu), diğer Müslüman üzerine harâmdır.”⁵⁷⁴ sözüyle de her ferdin insan olması hasebiyle yaşam hakkı, mal, onur hakkına sahip olduğunu ve saygı gösterilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Çünkü toplumda huzur, güven, barış ortamını sağlayan temel ilkelerden birisi inanç, ırk, kültür, mezhep ayrımı yapmadan karşılıklı bir şekilde temel haklara saygı gösterilmesi, insanın can, mal, akıl, inanç, nesil dokunulmazlıklarının korunmasıdır.⁵⁷⁵ Saygının olmadığı bir toplum huzurdan, dokunulmazlıkların korunmadığı bir toplum da emniyetten yoksundur. Faziletli bir toplumun mimarı olan Hz. Muhammed (s), veda hutbesinde tüm dünya insanlarına bu dokunulmazları duyurmuştur.⁵⁷⁶ “İnsanlar! Bugünleriniz nasıl mukkaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl mübarek bir şehir ise, canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir, her türlü tecâvüzden korunmuştur.”⁵⁷⁷

Allah Resûlü’ nün (s) can, mal, ırz (“İnsanın manevi kişiliği, haysiyet, şeref ve saygınlığı, her türlü tecavüz karşısında dokunulmazlığı bulunan kişilik değerleri.”)⁵⁷⁸ dokunulmazlıklarını bir arada zikretmesi, bireyin yaşam, mülkiyet ve manevî kişilikle ilgili haklarını aynı değerde güvenceye almak içindir.⁵⁷⁹ Manevî yaşam dokunulmazlığı imanın, hukukun ve ahlâkın da gerektirdiği bir durumdur.⁵⁸⁰

⁵⁷³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 20.

⁵⁷⁴ Müslim, “Birr”, 32.

⁵⁷⁵ Akyüz, *Saygı Medeniyeti*, 95.

⁵⁷⁶ Abdullah Kahraman, “İslam’da Üstün Bir Değer Olarak Özel Hayata Saygı Hakkı”, *İstanbul Müftülüğü Dergisi* 1 (Şubat 2009), 110.

⁵⁷⁷ Buhârî, “Hac”, 134.

⁵⁷⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “IRZ”, 278.

⁵⁷⁹ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “IRZ”, 278.

⁵⁸⁰ Kahraman, “Özel Hayata Saygı Hakkı”, 111.

Bu nedenle gerek Kur'ân gerekse hadislerde insanın manevî kişiliğine zarar veren gıybet,⁵⁸¹ başkalarının kusurlarını araştırma,⁵⁸² iftira,⁵⁸³ kötü söz söyleme,⁵⁸⁴ laf taşıma⁵⁸⁵ gibi davranışlar yasaklanmıştır.

Zira Kur'ân'ın değerlerini bilen ve bu doğrultuda yaşayan bir Müslümanın diğerlerine saygısızlık olabilecek bir tavır yapması mümkün değildir. Çünkü diğerlerine karşı saygısızlık olabilecek herhangi bir tavır, kişinin kendi inandığı değerlere saygısızlık olacaktır.⁵⁸⁶

Kur'ân, her insana istediği gibi inanma ve yaşama özgürlüğü vermektedir. İnanç özgürlüğü konusunda kimseye baskı ve zorlama yapılmaması gereğini de pek çok yerde ifade ederek, Allah Resûlü'nü (s) inanç hürriyeti konusunda bilgilendirmiştir.⁵⁸⁷ Bu bilgilendirmeye hareket eden Hz. Peygamber (s), İslâm dışındaki inanç mensuplarına, saygıyla muamele edilmesi konusunda da örnek olmuştur.

Bu konuda, onun hayatından en güzel örnek, önlerinden geçen bir Yahudi cenazesi için ayağa kalkmasıdır.⁵⁸⁸ Bunun dışında, Gayr-i Müslimlerin cenazelerini taşıyarak, hasta olanları ziyaret etmiştir. Düğün yemeklerine katılmıştır. İkramlarda bulunmuştur. Necran Hristiyanları kendisini ziyarete geldiğinde abasını onlar için yere sererek, üstüne oturmalarını istemiştir.⁵⁸⁹ Böylece her fırsatta her türlü insana saygıda kusur etmemiştir.

Onun saygılı tavrı, güzelleştirilmek için bize emanet edilen, canlı cansız bütün yaratılmışların beraber bulunduğu ve etkileşim içinde oldukları çevreye" karşı da görülür. Ona göre, Allah'ın varlığının delillerinin olduğu çevre, insanla beraber tüm varlıkların ortak malı ve cennetin kazanıldığı yerdir.⁵⁹⁰ Bu nedenle, insan içinde bulunduğu çevreyi güzelleştirmekle sorumludur. Ayrıca kişinin insan, hayvan, bitki ve bunların yaşamaları için gerekli olan toprak, su, hava gibi

⁵⁸¹ Bkz. el-Hucurât 49/12; Buhârî, "Edeb", 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/43.

⁵⁸² Bkz. el-Hucurât 49/12; Buhârî, "Edeb", 58.

⁵⁸³ Bkz. en-Nisâ 4/112; Müslim, "Birr", 70.

⁵⁸⁴ Tirmizî, "Birr", 48.

⁵⁸⁵ Bkz. el-Kalem 68/11; Buhârî, "Edeb", 50; el-Mâverdî, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, 446- 447.

⁵⁸⁶ Akyüz, *Saygı Medeniyeti*, 31.

⁵⁸⁷ Bkz. el-Gâşiye 88/22; en-Nahl 16/125; Kâf 50/45.

⁵⁸⁸ Buhârî, "Cenâiz", 49.

⁵⁸⁹ Yusuf Ziya Keskin, *Nebevi Hoşgörü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1997), 78.

⁵⁹⁰ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 7/371-372.

faktörlere zarar verebilecek her olumsuz davranıştan kaçınması ve gerekli tedbirleri alması onun çevreye saygısının bir gereğidir.⁵⁹¹

Kişinin karakterine etki eden bir unsur olarak çevreye saygılı olması bireyin kendisine de saygı duymasıdır.⁵⁹² Allah Resûlü (s) her fırsatta insanoğlunun hizmetine sunulmuş ve koruma sorumluluğu verilmiş çevre için⁵⁹³ gereken saygıyı söz ve tavırlarıyla göstermiştir. Çevre ve korunmasıyla ilgili “ekolojik sünnet” bırakmıştır.⁵⁹⁴

“*Avlularınızı temiz tutunuz.*”⁵⁹⁵ sözüyle yaşadığımız mahalle, köy, şehir gibi yerlerin temiz tutulması hususunda uyarıda bulunmuştur. “*Yoldan (gelip geçene) ezâ veren şeyi gidermek de bir sadakadır.*”⁵⁹⁶ sözüyle çevre düzenine katkı sağlamanın mükâfat kazandıracağını ifade etmiştir. Toplu bir şekilde ibadet edilen cami, mescit gibi yerlerin temizliğine önem vermiştir.⁵⁹⁷ Yollar ve su kaynakları, insanların gelip geçerken dinlendiği gölgelik yerlerin,⁵⁹⁸ durgun suların⁵⁹⁹ idrarla kirlenmemesini istemiştir.⁶⁰⁰ Hz. Peygamber’in (s) bu tembihleri, çevre sağlığı, temizliği ve düzeni açısından önem arz etmektedir.

İnsan, hayvan ve bitki yaşamının sağlıklı bir şekilde devamı için gerekli bir faktör de yaşadığımız yerlerin içinde ya da uzak ve yakınındaki havayı temizleyen yeşillik alanlardır.⁶⁰¹ Hz. Peygamber (s), yeşillik alanların korunması, zarar verenlerin cezalandırılması konusunda emirler vermiştir. Her şartta ağaç dikimine özendirmiştir.⁶⁰² Çünkü yaşadığımız yerin temizlik ve düzenine önem vermek,

⁵⁹¹ Habil Şentürk, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 21 Nisan 2003 Isparta (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Başkanlığı Bilimsel Toplantılar Yayın No:1, ts.), 82.

⁵⁹² Şentürk, “Sosyal İlişkilerde Saygı Kavramı: Psikolojik ve Din Açısından Bir Bakış”, 227.

⁵⁹³ Akyüz, *Saygı Medeniyeti*, 197.

⁵⁹⁴ Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları”, III/245; Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 413.

⁵⁹⁵ Tirmizî, “Edeb”, 41.

⁵⁹⁶ Buhârî, “Cihâd ve's-Siyer”, 127.

⁵⁹⁷ Buhârî, “Salât”, 33, 34, 35; Bkz. Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, 415.

⁵⁹⁸ Müslim, “Tahâre”, 68.

⁵⁹⁹ Müslim, “Tahâre”, 94.

⁶⁰⁰ Recep Ertuğay, “Hz. Peygamber’in-Sallallahü Aleyhi ve Sellem- Sünnetinde Çevreye Şefkat”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Kars 2019), Bkz. 57-58; Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, 415.

⁶⁰¹ Şentürk, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, 83.

⁶⁰² Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 7/377-378; Ertuğay, “Hz. Peygamber’in-Sallallahü Aleyhi ve Sellem- Sünnetinde Çevreye Şefkat”, 56-57; Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, 415-417.

çevreye saygının bir gereği olduğu gibi, yeşillik alanları korumak, ağaçlandırmak, ormanlık alanlara zarar verici eylemlerden uzak kalmak da bir saygıdır.

Onun çevreye saygısının bir parçası da hayvan hukukuna verdiği önemdir. Allah'ın yarattığı her canlının yaşama hakkına saygı duyan Hz. Peygamber (s), hayvanların yaşama hakkına da gereken değeri vermiştir. Sebepsiz yere⁶⁰³ ve işkence edilerek⁶⁰⁴ hiçbir canlının öldürülmemesi, aç ve susuz bırakılmaması hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁶⁰⁵

Sonuç olarak, insanî ilişkilerin sağlıklı bir biçimde olması ve devam etmesi, fertlerin birbirlerine saygıyla muamele etmesini gerektirir. Bu bilinçle hareket eden Allah Resûlü (s), bir arada yaşamamanın gereği olan saygı eylemini ve bunun gereklerini bütün yaşamında tatbik etmiştir. O, kainattaki canlı cansız tüm yaratılmışlara, Allah'ın yarattığı varlıklar olarak saygı göstermiştir. İnsan, hayvan, bitki, eşya vs. her şey onun saygı anlayışının merkezinde olmuştur. Onun tebliğindeki bu tutumu, birbirleriyle düşmanlık içinde yaşayan fert ve toplumların bir arada yaşamasını, birbirlerinin temel haklarına değer vermelerini sağlamıştır. Bunun sonucunda onun İslâmî tebliği din, ırk, cinsiyet, yaş fark etmeksizin her kesimden insana ulaşarak başarılı olmuştur.

2.5. Merhamet

İslâm inancına göre Allah, en güzel biçimde yarattığı insanın fitratına sevgiyle beraber merhamet hissini yerleştirmiştir. Ancak yaratılışına konulan bu duygularla beraber kin, bencillik gibi olumsuz duygular da konmuştur. Bu çift kutuplu olma özelliğinden dolayı insan, bazen muhabbet, merhametle hareket ederken bazen de kin ve nefretle hareket edebilmektedir. Bu nedenle insanın doğru tercihlerde bulunabilmesi adına Allah, ilâhî rahmetinin bir gereği olarak, ahlâkî değerler konusunda bizlere örnek ve yol gösterici olarak peygamberler

⁶⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/131; 6/17.

⁶⁰⁴ Buhârî, "Zebâih", 25; Müslim, "Birr", 133, 134, 135.

⁶⁰⁵ Buhârî, "Vudû", 35; "Mezâlim", 23; Bkz. Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı", 418-419.

göndermiştir.⁶⁰⁶ Bu elçilerden biri olan Hz. Peygamber (s), yaratıcısı tarafından merhamet eğitime tabi tutulmuş, hayatında bu değeri tatbik etmiştir.⁶⁰⁷

“Allah’ın şefkat ve merhamet ahlakıyla ahlaklanmış olan” Hz. Peygamber (s), hayatı boyunca tebliğde bulunduğu mümin ve mümin olmayan herkese⁶⁰⁸ ve diğer canlı ve cansız tüm varlıklara karşı olan davranışlarında “şefkat ve merhamet abidesi” olmuştur.⁶⁰⁹

Peygamberler içinde ümmetine çok düşkün olmasından dolayı Allah, “raûf-çok şefkatli” ve “rahîm-çok merhametli” vasıflarını ona vermiştir.⁶¹⁰ O, ümmetine düşkünlüğünü, “*Ben sizin babanız yerindeyim.*”⁶¹¹ sözüyle anlatmıştır. “*Benim meselimle sizin meseliniz, ateş yakan bir kimsenin meseli gibidir: O zât da bunları ateşten korumağa çalışıyor. İşte ben de sizi ateşten korumak için bellerinizden tutuyorum, halbuki siz benim elimden çıkıp kaçıyorsunuz.*”⁶¹² ifadesi, merhametinden dolayı ümmetine herhangi bir kötülük gelmemesi adına çok çaba sarfettiğini gösterir.⁶¹³

Allah’ın sonsuz rahmetinin yeryüzünde bir mümessili olarak, yaşamı boyunca tüm varlıkların bu ilâhî rahmetten faydalanabilmesi için çok büyük gayret göstermiş⁶¹⁴ ve tebliğinde müminlere uyarılarda bulunmuştur.

İnananları kardeş⁶¹⁵ ilan eden Allah, aralarındaki ilişkinin merhamet⁶¹⁶ olduğunu ifade etmiştir. Allah Resûlü (s) de; “*Bütün mü’minleri birbirlerine merhamette, mahabbette, lütufta ve yardımlaşma hususlarında sanki bir vücûd misâli görürsün. O vücûdun bir organı hastalanınca, vücûdun diğer kısımları*

⁶⁰⁶ Türer, “Rahman İsminin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet”, 47-49.

⁶⁰⁷ Mustafa Canlı, “Hz. Peygamber’in şefkat ve Merhamet Merkezli Ahlakı”, *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017), 80-81.

⁶⁰⁸ Atilla Yargıcı, “Al-i İmran Suresinin 159. Ayeti Bağlamında Hz. Peygamber’in Şefkat Ahlâkının Unsurları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Haziran 2014), 28.

⁶⁰⁹ Türer, “Rahman İsminin Varlık ve İnsandaki Tecellisi: Şefkat ve Merhamet”, 51.

⁶¹⁰ Bkz. et-Tevbe 9/128; Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/78.

⁶¹¹ Ebu Dâvûd, “Tahâret”, 4.

⁶¹² Müslim, “Fadâil”, 19.

⁶¹³ Erdinç Ahatlı, “Peygamberler Geleneğinde Rahmet ve Merhamet”, *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu (15- 17 Nisan 2011)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 183.

⁶¹⁴ Adem Apak, “Hz. Peygamber (S.A.V.)’in Ümmetine Şefkat ve Merhameti”, *Hz. Peygamber ve Merhamet eğitimi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 79.

⁶¹⁵ Bkz. el-Hucurât 49/10.

⁶¹⁶ Bkz. el-Fetih 48/29.

*birbirlerini hasta organın elemine -uykusuzlukla harekete- ortak olmaya çağırırlar.”*⁶¹⁷ ifadesiyle, Müslüman bir cemiyetin bir parçası olarak, toplumda yaşanan keder ve sıkıntı verici durumlara karşı duyarsız kalınamayacağını, kalındığı durumda, merhamet körlüğü ve sağırlığına yakalanılacağını anlatmıştır.⁶¹⁸

Bir başka sözünde; *“Küçüklerimize şefkat etmeyen büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir.”*⁶¹⁹ uyarısıyla inanan bir insanın merhametten yoksun olamayacağını, merhametsiz davranışın, asla tasvip edilemeyeceğini söylemiştir.⁶²⁰

Tebliğinde, imanın vazgeçilmez bir vasfı olan ve herkesi ihata eden bir merhametin cenneti kazanmaya vesile olduğunu⁶²¹ anlatmak için *“Cennetlikler üç kısımdır: 1- İktidâr ve kuvvet sahibi olup, adâlet edici, sadaka verici ve muvaffak kılınmış kimse. 2- Yakınlığı olan herkes için ve her mu'min için ince kalbli ve merhametli olan kimse. 3- Çirkinliklerden ve günahlardan çekinen ve dâima iffetli kalmaya gayret eden mâl sahibi zengin kişi.”*⁶²² ifadesini kullanmıştır.

*“Merhametli olanlara Rahmân olan Allah da merhamet eder. Yeryüzünde olanlara merhamet edin ki, gökte olanlar da size merhamet etsinler. Rahmet, Allah'ın Rahmân isminden gelmektedir. Bundan dolayı merhamet edene Allah da merhamet eder. Merhamet etmeyenden de Allah rahmetini keser.”*⁶²³ hadisiyle, tüm yaratılanlara merhamet etmenin, Allah'ın rahmetine nail olmaya sebep olduğunu vurgulamıştır.⁶²⁴

En yakınlarından biri olarak Hz. Aişe (r), ondan söz ederken, *“Kaba saba biri hiç değildi, çarşı ve pazarda insanlarla münakaşa etmez, kötülüğe kötülükle karşılık vermez affeder ve hoşgörülü davranırdı.”*⁶²⁵ ifadelerini kullanmakta ve peygamberin taşıdığı ahlâkî nitelikler arasında affetmeyi de zikretmektedir. Affetmek, merhametin bir yansımasıdır. “Allah'ın affetme ahlakıyla

⁶¹⁷ Buhârî, "Edeb", 27.

⁶¹⁸ Karşlı, *Bir Arada Yaşama Ahlâkı*, 49.

⁶¹⁹ Tirmizî, "Birr", 15.

⁶²⁰ Mehmet Ali Çalgan, *Kur'an ve Sünnette İman Ahlak Bütünlüğü Erdemli Mü'minin Şahsiyeti* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 144.

⁶²¹ Çalgan, *Kur'an ve Sünnette İman Ahlak Bütünlüğü*, 148.

⁶²² Müslim, "Cennet", 63.

⁶²³ Tirmizî, "Birr", 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/13.

⁶²⁴ Yargıcı, "Hz. Peygamber'in Şefkat Ahlâkının Unsurları", 38; Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/91.

⁶²⁵ Tirmizî, "Birr", 69.

ahlaklanmaktır.”⁶²⁶ Bu hususta Allah Resûlü (s), “Allah, *afveden bir kulun ancak izzetini (şerefini, yüksekliğini) artırır.*”⁶²⁷ buyurarak, ashabını ve diğer inananları affetmeye davet etmekte ve kalbi kin, düşmanlık gibi duygulardan arındırıp merhametle doldurmaya çağırmaktadır.⁶²⁸

Merhametiyle amcasını vahşice katleden Vahşi’yi affetmiştir.⁶²⁹ İslâm’a davet ettiği Taif halkı tarafından taşlanmış, ayakları kanlar içinde kalmıştır. Buna rağmen, onlara beddua etmemiştir. Zulümlerine karşılık Taiflilere şefkatle yaklaşp, onlar için dua edip Allah’tan af istemiştir.⁶³⁰

İnsanlara rahmeti öylesine engindir ki, onun merhamet kaynaklı affından müşrikler bile nasiplenmiştir. Mekke’nin fethedildiği gün,

*“Yollarına diken ve secdede üzerine deve işkembesi atanlar; mecnun, sihirbaz, büyüci diyenler; Müslümanların çıplak vücutlarını develere bağlayıp kızgın kumda sürükleyenler; halk mahkemeleri kurarak Allah’ı ve Peygamber’i inkara zorlayıp imanlarında sebat ettikleri için mümin ve masum insanları mızraklarıyla delik- deşik edenler; üç yıl boyunca Müslümanları, açlık işkencesine uğratanlar; Bedir’de, Uhud’da, Hendek’te Müslümanları perişan etmek için hançerlerini bileleyenler”*⁶³¹

in hepsine Allah Resûlü (s) merhametle muamele etmiştir.⁶³²

Tebliğinde şefkat ve merhametle hareket eden Allah Resûlü’nün (s) bu yaklaşımlarıyla kısa sürede İslâm neşv-ü nema bulmuştur. İnananlara öfke kusup, her türlü zulmü yapanlar, şefkat ve merhamet fedaisi ve davetçisi olmuşlardır. Yine o, müşriklerin zulmünden bunalıp, kendisine gelerek onlar için beddua etmesini isteyenlere,⁶³³ “Ben lânet edici olarak gönderilmedim. Fakat ben ancak bir rahmet olarak gönderildim.”⁶³⁴ karşılığını vermiştir.

⁶²⁶ Yargıcı, “Hz. Peygamber’in Şefkat Ahlâkının Unsurları”, 38.

⁶²⁷ Müslim, “Birr”, 69.

⁶²⁸ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/325.

⁶²⁹ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 3/98; İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 6/14.

⁶³⁰ Buhârî, “Bed’ül-Halk”, 6; İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 2/77; Algül, *İslam Tarihi*, 1/243.

⁶³¹ Algül, *İslam Tarihi*, 1/492.

⁶³² el-Belâzûrî, *Ensâbü’l Eyrâf*, 1/422-429; Algül, *İslam Tarihi*, 1/492.

⁶³³ Ahatlı, “Peygamberler Geleneğinde Rahmet ve Merhamet”, 186.

⁶³⁴ Müslim, “Birr”, 87

Hız. Peygamber'in (s) tebliğıyle, merhamet değeriinden yoksun olan cahiliye toplumu, evlatları sevmeyi, onlara şefkat ve merhametle davranmayı öğrenmiştir.⁶³⁵ O, merhametle yaklaşmayanın kalbinde merhamet olmadığını söylemiştir.⁶³⁶ Kişinin dindarlığını da çocuklara gösterdiği muhabbet ve merhametle ölçmüştür.⁶³⁷ “Küçüklerimize merhamet etmeyen ve büyüklerimizin haklarını tanımayan bizden değildir.”⁶³⁸ buyurarak çocuklara merhametle yaklaşmayanların tehlikeli bir halde olduklarını dile getirmiştir.⁶³⁹ Ayrıca bu sözyle, “yukarıdan aşağıya sevginin, aşağıdan yukarıya da saygının gerekliliğini ortaya koymuştur.” Çocuk eğitiminde ebeveynlerin takınması gereken tavrın sevgiyle beraber şefkat olması lüzumunu hatırlatmış bunun da küçükler ve büyükler arasında kurulacak sağlıklı bir iletişim için gerekli olduğu mesajını vermiştir.⁶⁴⁰

Bu uyarılarını bilfiil yaşayarak emsal olan⁶⁴¹ Allah Resûlü (s), namaz kılma, hutbe irat etme sırasında dahi çocuklara merhametle yaklaşmıştır. Hutbesini irad ettiği sırada kendisine doğru gelen ve “*Cennet delikanlılarının efendileri*”, “*reyhanım*” dediğı, torunları Hasan ve Hüseyin'i(ö. 61/680) minberden inip kucaklamış ve tekrar minbere çıkmıştır.⁶⁴² Çocukların konuştuğı şeylerin dikkate alınmadığı, söz hakkı verilmediğı bir zamanda, o, ağlama sesi duyduğunda namazlarını kısaltarak onlara olan merhametini göstermiştir.⁶⁴³

Oğlunun vefat etmesiyle kederlenen Hız. Peygamber'i (s), Allah'ın Kevser sûresi'yle teselli etmesi, çocuklara merhamet açısından önemlidir. Kur'an'da çocuklar için olan hitap ifadelerinde “küçüğüm”, “yavrucuğum” gibi ifadeler, çocuklarla olan iletişimde merhamet ve şefkatin öne çıkarılması gerektiğini göstermektedir. Kur'an'ın bu üslubunu uygulayan Allah Resûlü (s),⁶⁴⁴ çocuklara

⁶³⁵ Ömer Özpınar, “Rahmet Peygamber'inin Dilinde Merhamet”, *Kutlu Doğum Haftası “Hız. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu (15- 17 Nisan 2011)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 213.

⁶³⁶ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 12.

⁶³⁷ Özpınar, “Rahmet Peygamber'inin Dilinde Merhamet”, 213.

⁶³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/161.

⁶³⁹ Özpınar, “Rahmet Peygamber'inin Dilinde Merhamet”, 213.

⁶⁴⁰ Adem Dölek, “Hız. Peygamber'in Çocuk Yetiştirmede Örnekliliğı”, *Kutlu Doğum Haftası “Hız. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz” Sempozyumu (18- 20 Nisan 2014) Erzurum* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 260.

⁶⁴¹ Dölek, “Hız. Peygamber'in Çocuk Yetiştirmede Örnekliliğı”, 270.

⁶⁴² Tirmizî, “Menâkıb”, 31.

⁶⁴³ Buhârî, “Ezân”, 65.

⁶⁴⁴ Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 60.

“evlatçığım”⁶⁴⁵ ifadesini kullanmış, torunu Hasan’a “küçük” diye seslenmiştir.⁶⁴⁶ Fatıma’yla (ö. 11/632) ilgili olarak da onun kendisinin bir parçası olduğunu ve onu öfkeliendirenin kendisini öfkeliendirmiş olacağını⁶⁴⁷ zikretmiştir.

Erkek çocuklara nazaran daha nahif olan kız çocuklarına ehemmiyet verilmediği, diri diri gömüldüğü bir dönemde, o, adeta kız çocuklarının üzerine titremiştir.⁶⁴⁸ “Kim ki iki kız çocuğu erginlik çağına varduktan sonra yanında kaldıkları veya o kimse onların yanında kaldığı sürece onlara iyi davranıp ihsanda bulunursa kızları onu cennete dâhil ederler (yâni o kimse kızlarına ettiği iyilik sayesinde cennetlik olur).”⁶⁴⁹ “Kim iki kız çocuğunu besleyip büyüüp terbiye ederek yetiştirirse ben ve o; şu ikisi gibi Cennete gireceğiz dedi ve iki parmağını gösterdi.”⁶⁵⁰ buyurarak, kız çocuk yetiştirmenin cennete girmeye sebep olacağı hatırlatmasında bulunmuştur.

Torunlarını sevip, okşayıp, omzunda taşıması, bağrına basması⁶⁵¹ gibi köle konumundaki çocuklara da aynı şekilde davranarak, cahiliyede katledilen çocuklar hatırlına geldikçe ağlayarak onların da değerli olduğunu, şefkatle yaklaşılması lazım geldiğini anlatmaya çalışmıştır.⁶⁵²

Çocuklara merhamet ve şefkat göstermekten yoksun hastalıklı toplumda, çocukların diliyle konuşup, onların dünyasına girmek için uğraşmıştır. Bizzat çocuklarla oynayarak onların gönlünü hoş etmeye çalışan Hz. Peygamber (s), bu davranışlarıyla kemikleşmiş hastalıklı tavırları tedavi etmek istemiştir.⁶⁵³

Yetimlerin zulme uğradığı, himayeye muhtaç olduğu ama onların bu durumunun idrak etmekten aciz olunduğu cahiliye döneminde, o, kimsesiz çocuklara ilgi göstererek yetim olmanın olumsuz tesirlerini azaltmaya çalışmıştır.

⁶⁴⁵ Tirmizî, “Edeb”, 62.

⁶⁴⁶ Müslim, “Fadâilü’s-sahâbe”, 57.

⁶⁴⁷ Buhârî, “Fadâilü’s-sahâbe”, 12.

⁶⁴⁸ Müslim, “Akdiye”, 12, 14; Yenice, “Şefkatin Donmuş Hali: Cahiliyede Annelerin Kız Çocuklarını Gömmesi”, II/511-516.

⁶⁴⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), “Edeb”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/63.

⁶⁵⁰ Tirmizî, “Birr”, 13.

⁶⁵¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 31; İbn Mâce, “Edeb”, 3.

⁶⁵² Musa Çetin, “Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Hayatında Bir İlke olarak ‘Şefkat’”, e- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi 8/1 (15) (Nisan 2016), 263.

⁶⁵³ Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 62.

Bu sebeple Duhâ sûresi'nin 9. âyetindeki “*O halde sakın yetime kötülük ve haksızlık etme.*” şeklindeki ilâhî emir gereğince tebliğinde, yetimlerin ezilmemesi hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁶⁵⁴ Onların ihtiyaçlarının temininin cihada eşdeğer olduğunu⁶⁵⁵ ifade ederek, etrafındakileri yetimlere şefkatle muamele etme yönünden teşvik etmiştir.

Kendisi de bir yetim olarak büyüyen Allah Resûlü (s), evlendiğinde Hz. Hatice'nin iki yetim çocuğuna, Ümmü Seleme'yle evlendiğinde onun dört yetim çocuğuna, Ümmü Habibe'yle (ö. 44/664) evlendiğinde de onun yetim kız çocuğuna bakmıştır. Onları, öz çocuklarından ayırmayarak muhabbet ve şefkatle yaklaşmıştır. Sofrasından hiç yetim çocuk eksik olmayan Hz. Peygamber (s), muhtaç olan tüm çocukları koruyup kollayarak bu konuda bizzat örnek olmuş ve bizleri de şöyle müjdelemiştir:⁶⁵⁶

*“Her kim Müslümanlar arasında bir yetimi tutar götürür yiyecek ve içeceğine onu ortak ederse Allah onu mutlaka Cennete koyacaktır. Ancak affedilmeyecek bir günah işlenmiş ise o başka.”*⁶⁵⁷ Bu sözüyle, onların her türlü sıkıntısını giderenlerin, her şeylerini onlarla paylaşanların cennette kendisiyle yan yana olacakları müjdesini vermiştir.

Evinde, sofrasında her zaman bir yetim bulunduran Allah'ın elçisi bir başka ifadesinde tüm insanlara, “*Müslüman toplumundaki evlerin en hayırlısı, kendisine iyilik edilen bir yetimin bulunduğu evdir ve Müslüman toplumundaki evlerin en şerlisi kendisine kötülük edilen bir yetimin bulunduğu evdir.*”⁶⁵⁸ şeklinde duyuruda bulunmaktadır.

“Kim yetimlerden üç kişinin nafakasını, yetiştirilmesini üstlenirse gecesini ibadetle ihya edip gündüzünü oruçla geçiren ve kılıcını çekerek sabah akşam Allah yolunda cihâd eden kimse gibi (sevab sahibi) olur ve benle o şu iki kardeş (parmak) gibi cennette kardeş oluruz, buyurdu ve şehâdet parmağı ile orta parmağını

⁶⁵⁴ Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 68, 71.

⁶⁵⁵ Tirmizî, “Birr”, 44.

⁶⁵⁶ Ömer Özpinar, “İslam’da Yetimler ve Korunmaya Muhtaç Çocuklara Sahip Çıkmanın Önemi”, *Peygamberimiz ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 119, 122.

⁶⁵⁷ Tirmizî, “Birr”, 14.

⁶⁵⁸ İbn Mâce, “Edeb”, 6.

*birbirine yapıştırdı.*⁶⁵⁹ ikâzıyla toplum hayatının hassas bir üyesi olarak yetimlerin zihinsel, fiziksel, duygusal yönden korunması gerektiğini, maddî ve manevî açıdan dokunulmaz olduklarını hatırlatmıştır.⁶⁶⁰ Farklı nedenlerle muhtaç duruma düşen yetim ve öksüzlerin korunması, ihtiyaçlarının temin edilmesi noktasında, onun tebliğinde yer verdiği bu uyarıları örnek alınmalı ve uygulanmalıdır.⁶⁶¹

Hiz. Peygamber'in (s) merhametle yaklaştığı diğler bir kesim de kadınlardır. Cahiliyede kadınlar, zor bir coğrafyada çadır toplamak, hasır örmek, develeri sağlamak gibi pek çok işi yapsalar da yaptıkları bu işler, onlara hukukî bir hak ve şeref kazandırmazdı. "İnsanî haklara layık görülmezler, miras alamazlardı."⁶⁶² Arabın sahibi olduğı deve bile eşinden çok daha değerliydi.⁶⁶³

Böyle bir zamanda Allah Resûlü (s), kadınlara Allah'ın emaneti olarak değer vermiştir. Veda Haccı'nda insanlara hitap ederken; "*İnsanlar! Kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah'dan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Tanrı emâneti olarak aldınız; onların namuslarını ve iffetlerini Allah adına söz vererek halâl edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların da sizin üzerinizde hakları vardır.*"⁶⁶⁴ uyarısıyla, Allah'ın bir emaneti olarak gördüğü kadınların, kimsenin bir eşyası ve kölesi olamayacağını anlatmıştır.⁶⁶⁵

Veda Haccı için yola çıkıldığında, hanımları taşıyan develeri süren Enceşe'nin şiir nağmeleriyle develer coşup, hızlarını artırmıştı. Tedirgin olan Allah Resûlü (s): "*Yavaş ol yâ Enceşe! Cam şişeleri kırma!*"⁶⁶⁶ diyerek onların hassas ve kırılğan yapılarına dikkat çekmiştir. "*Sizin iyileriniz kadınlarına iyi davrananlardır.*"⁶⁶⁷ sözünü zikrederek, onların hassas ve kırılğan, zarif olan yapıları

⁶⁵⁹ İbn Mâce, "Edeb", 6.

⁶⁶⁰ Özpinar, "İslam'da Yetimler ve Korunmaya Muhtaç Çocuklara Sahip Çıkmanın Önemi", 122; Sancaklı, "Sokak Çocukları Sorununa Genel Bir Bakış", 24-26.

⁶⁶¹ Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları", III/244.

⁶⁶² Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 47.

⁶⁶³ Algül, *İslâm Tarihi*, 1/99.

⁶⁶⁴ Buhârî, "Hac", 134.

⁶⁶⁵ Recep Ertuğay, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Eşler Arası İlişkide Şefkatli Davranış" (International World Women Conference- III, Ankara: İksad Yayınevi, 2021), 10; Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 76.

⁶⁶⁶ Buhârî, "Edeb", 116.

⁶⁶⁷ Tirmizî, "Radâ", 11.

gereği, onlara merhamet ve incelikle muamele edilmesini istemesi de tebliğinin diğer bir özelliğidir.⁶⁶⁸

Hiz. Aişe'nin (ö. 58/678) "*Eliyle ne bir kadına ne bir hizmetçiye vurduğunu görmüş değilim*"⁶⁶⁹ şeklinde de haber verdiği gibi, dayağın gâyet doğal ve sıradan görüldüğü bir zamanda yaşamasına rağmen o, hiçbir zaman kadınlara şiddet uygulamamıştır.⁶⁷⁰ Kadın ya da erkek fark etmeksizin başkalarıyla olan ilişkilerinde tatlı dil ve güler yüzlü, şefkatli olmuştur. Kaba, haşin, sert, azarlayıcı, bağırıp çağırın bir insan olmamıştır.⁶⁷¹ Onlara haksızlık yapılması, kin güdülmesi yoluyla psikolojik baskıya maruz bırakılmasını da yasaklamıştır. Kadınlara şefkatle, insanca muamele edenleri "hayırlılarınız" olarak nitelemiştir. Tebliğindeki bu ifadesiyle, kadınların değerli olduğunu vurgulayarak cahiliyenin kadına bakış açısını tamamen değiştirmiştir.⁶⁷²

Onun sevgi ve saygı kaynaklı şefkat ve merhameti yaşlılara da yansımıştır. Kur'an'da "erzel- i ömür (ömrün en rezil, en düşkün dönemi)"⁶⁷³ şeklinde ifade edilen yaşlılık döneminde insan, vücudun fiziksel olarak zayıflaması nedeniyle, öz bakım becerilerini bile yapamayacak hale gelmektedir. Bunun yanında etrafındakiler tarafından yalnız başına bırakılma, horlanma, psikolojik ve fiziksel şiddet, ekonomik istismar gibi durumlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle yaşlılar ilgi ve şefkate çok fazla ihtiyaç duymaktadır. Yaşlıların bu ihtiyaçlarının farkında olan Allah Resûlü (s), toplum içinde yaşlıların kalplerinin incinmesi ve incitilmesine imkân vermemiştir.⁶⁷⁴

Yaşlıya olan saygı ve merhametinden dolayı, "*Ey insanlar! İçinizden bâzi kimselerde cemâati dinden nefret ettirme hasleti vardır. Herhanginiz namaz kıldırarak olursa hafif tutsun. Çünkü cemâatin içinde hasta olanı var, yaşlı olanı var, iş güç sahibi olanı vardır.*"⁶⁷⁵ uyarısında bulunmuştur. Bu ikâzıyla, yaşlılara iki fırsat sunmuştur. Bu fırsatlar, zayıf ve yaşlı kimseler için namazın hafifletilmesi,

⁶⁶⁸ Çetin, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hayatında Bir İlke olarak 'Şefkat'", 262.

⁶⁶⁹ Buhârî, "Edeb", 40.

⁶⁷⁰ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/219.

⁶⁷¹ Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Yakın Çevresindeki Hanımlara Karşı Muamelelerindeki Nezaket Zarafet ve İncelik", 119.

⁶⁷² Çetin, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hayatında Bir İlke olarak 'Şefkat'", 262.

⁶⁷³ Bkz. en-Nahl 16/70; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/420.

⁶⁷⁴ Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 83, 84.

⁶⁷⁵ Buhârî, "Edeb", 75.

hasta ve ihtiyarların cemaate devamına imkân verilmesidir. Yaşlılar için sağladığı bu kolaylıklar, inananların empati yapmasını sağlayacak ve onlarda merhametli davranışların sudur etmesine sebep olacaktır. Böylece toplumdaki yaşlı, hasta kimseler de kendilerini değerli hissedecektir. Bunun dışında, yaşlıları sosyal hayatta kale almak, insanların gözünde saygınlığını korumak adına⁶⁷⁶ tebliğinde, “*Küçük büyüğe selam verir.*”,⁶⁷⁷ “*İlk sözü büyüğe bırak.*”⁶⁷⁸ şeklinde tembihlerde bulunmuştur.

Gençleri yaşlılara saygı gösterme hususunda teşvik etmek için “*Bir genç bir ihtiyara yaşlı olmasından dolayı ikramda bulunursa; yaşlandığı zaman kendisine ikramda bulunacak bir kimseyi kendisine hazırlar.*”⁶⁷⁹ ikâzını yapmış ve hürmet etmesi karşılığında Allah’ın kendisini mükâfatlandıracağını haber vermiştir. Her zaman yaşlılara sahip çıkan Hz. Peygamber (s), cihada gitmek isteyen ve anne babasının sağ olduğunu sorup öğrendiği gence, “*Şu hâlde sen (evvelâ) onların rızası husûsunda çalış.*”⁶⁸⁰ uyarısında bulunmuştur. Selamlaşma, söz verme gibi pek çok hususta yaşlıları gözeterek onlara özel muamelede bulunmuş ve onlara ilgi ve şefkat göstermiştir.

Cahiliye döneminin şefkatsiz ve merhametsiz davranılan bir kesimi de kölelerdir. Şahsî ve sosyal hiçbir hakkı olmayan köleler, efendileri tarafından zulme maruz kalırdı. Şiddetin her türlü kendilerine uygulanır ve haklarını da savunamazlardı. Statü olarak diğer özgür insanlardan aşağı kabul edilirdi. Oysa Allah Resûlü’nün (s) şefkat anlayışında insanın onursuz yaşaması mümkün değildi. O, önce toplumun zihninde kölelere bakışı değiştirmek için vicdanlara hitap etmiştir. Bireylere insanı sevmeyi, hakka riâyet etmeyi, fedakârlığı öğretmeye çalışmıştır. İnsanlar arasında iman kardeşliğini tesis edebilmek adına ırkçı anlayışları yıkmak için uğraşmıştır.⁶⁸¹

Veda Haccı’nda; “*Rabbiniz birdir. Babanız da birdir; hepiniz Âdem 'in çocuklarısınız, Âdem ise topraktandır. Allah yanında en kıymetli olanınız, Ona en çok saygı göstereninizdir. Arab'ın Ar olmayana - Allah saygısı ölçüsünden başka -*

⁶⁷⁶ Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 85-86.

⁶⁷⁷ Buhârî, “İsti’zân”, 7.

⁶⁷⁸ Buhârî, “Edeb”, 89.

⁶⁷⁹ Tirmizî, “Birr”, 75.

⁶⁸⁰ Müslim, “Birr”, 5.

⁶⁸¹ Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 127-130.

bir üstünlüğü yoktur, insanlar!”⁶⁸² buyurarak üstünlüğün ancak takvâ olduğuna işaret etmiştir. Tebliğindeki bu ikâzlarıyla toplumun her ferdine insan olarak bakmayı ve her bireyin aynı haklara sahip olduğunu öğütlemiştir.

Hiz. Peygamber (s), kölelerin özgürlüklerine kavuşup, insanca bir hayat yaşayabilmeleri için tebliğinde etrafındakileri teşvik amaçlı; “*Her kim bir müslümân kişiyi kölelikten âzâd ederse (hürriyetine kavuşturursa) Allah, o âzâd edilenin her uzvuna mukaabil âzâd eden adamın uzuvlarını ateşten âzâd eder.*”⁶⁸³ hadisini söylemiştir.

Kendisi başta Zeyd b. Hârise (ö. 8/629) olmak üzere tüm kölelerini azat etmiştir. Azat ettikten sonra Zeyd b. Hârise’ye, babasıyla gidebileceğini ya da kendisiyle kalabileceğini söylediğinde, Zeyd b. Hârise, Hiz. Peygamber’e (s), kendisini anne ve babası gibi gördüğünü ve kimseyi onu tercih edemeyeceğini söyleyerek onunla olmayı istemiştir.⁶⁸⁴

Azatlılarla hürler arasındaki sosyal statü farkını bertaraf etme amacıyla Zeyd b. Hârise’yi hala kızıyla nikahlamıştır. Amcası tarafından armağan edilen Ebû Râfi’î (ö. 40/660 [?]), azat ederek cariyesiyle evlendirmiştir. İdari işlerde azatlıları vazifelendirmiştir. Zeyd’le oğlunu ordu komutanı tayin etmiştir.⁶⁸⁵

Cahiliyede temel hakları kısıtlanarak her türlü işkence ve sefil davranışlara maruz kalan köleler, her fırsatta onlara iyi muamele edilmesini⁶⁸⁶ söyleyen Allah Resûlü’nün (s) şefkatli eliyle onurlu bir hayat yaşar hale gelmişlerdir.

Allah’ın elçisinin (s) hayatında doğayı sevmek, evrenin dengesini bozacak şekilde hor kullanmamak da tebliğinde yer verdiği merhametin bir başka ifadesidir. Tüm varlıkları kapsayan engin şefkat ve merhametiyle etrafındakileri ağaç dikmeye teşvik etmiştir. Dikilen ağaçlardan canlılar istifade ettikçe, diken için bu durumun sadaka olarak değerlendirildiğini söylemiştir.⁶⁸⁷ Çünkü böyle bir uygulamada

⁶⁸² Buhârî, "Hac", 134.

⁶⁸³ Buhârî, "İtk", 1.

⁶⁸⁴ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 3/44; Ertuğay, *Nübüvvet Aynasında Şefkat*, 137.

⁶⁸⁵ Buhârî, "Megâzi", 89; İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 2/131; 4/37; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 437; Abdullah Aydın, "EBÛ RÂFİ’", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Temmuz 2023).

⁶⁸⁶ İbn Mâce, "Edeb", 10.

⁶⁸⁷ Buhârî, "Edeb", 27.

bulunan kimse diktiği ağacı sahiplenecek ve onun her türlü bakımını yaparken çevreye şefkatle bakmayı öğrenecektir. Bu süreçte kişinin kalbinde gelişen yufka yüreklilikle beraber çevre ve içindeki tüm canlılara doğru bir sevgi ve merhamet akışı meydana gelecektir.⁶⁸⁸

Hız. Peygamber (s), fidan dikmeye teşvik ederek çevrenin canlılığını sağlamaya çalışırken bir taraftan da bu canlılığın devam ettirilebilmesi için var olan ağaçların korunması adına birtakım tedbirler almış ve bu tedbirlerin uygulanmasını istemiştir. Örneğin, farklı nedenlerle kesilmiş ağaçların yerine yenilerinin dikilmesi şartını koşmuştur. Yine bazı yeşil alanların korunmasını (Mescid-i Haram'da ağaçların kesilmemesi, otların koparılmaması gibi) istemiştir.⁶⁸⁹ Çünkü onun merhamet anlayışında, Allah'ın hayat verdiği her canlı ve onların yaşamının devamı için gerekli olan her şey şefkatle korunmalıdır.⁶⁹⁰

“Yaratan'dan dolayı yaratılanı seven rahmet peygamberi (s)”, varlıkları, Allah'ın merhametine ulaşmak için bir vesile görmüştür. Tebliğinde onların yaşam hakkına saygı duyulması adına barınmadan beslenmesi ve korunmasına kadar her hakkının gözetilmesini emretmiştir. Hayvanların neslini tehlikeye atacak davranışlardan menetmiştir. Zarar verici olmadığı halde canlıların katledilerek, tabiatın dengesinin ifsat edilmesine karşı çıkmıştır.⁶⁹¹ Ashabının, hayvanların dağlanması, yüzüne vurulması, damgalanması,⁶⁹² hedef tahtası yapılması⁶⁹³ ya da aç ve susuz⁶⁹⁴ bırakılması gibi eziyet verici davranışlardan kaçınmasını istemiştir.

Dolayısıyla, merhamet onun en belirgin niteliklerindendir. Tebliği boyunca şefkat ve merhamet konusunda pek çok temel prensipten söz etmiş ve bu hususta örnek olmuştur. Bu örnekliliğiyle ve evrensel olan merhamet kaynaklı mesajıyla, medenî bir vasfı olmayan şefkatsiz ve acımasız bir toplumu merhamet toplumuna dönüştürmüştür. Merhamet hislerinin köreldiği,⁶⁹⁵ şiddetin engellenemediği

⁶⁸⁸ Ertuğay, “Hz. Peygamber'in-Sallallahü Aleyhi ve Sellem- Sünnetinde Çevreye Şefkat”, 55.

⁶⁸⁹ Buhârî, “Sayd”, 19, 20; Ertuğay, “Hz. Peygamber'in-Sallallahü Aleyhi ve Sellem- Sünnetinde Çevreye Şefkat”, 56.

⁶⁹⁰ Özpınar, “Rahmet Peygamber'inin Dilinde Merhamet”, 219.

⁶⁹¹ Recep Ertuğay, “Hz. Peygamber'in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 17/33 (Bahar 2019), 200-205; Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 5/260-261.

⁶⁹² Müslim, “Libâs”, 29; Tirmîzî, “Cihad”, 30.

⁶⁹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/74.

⁶⁹⁴ Buhârî, “Müsâkât”, 10.

⁶⁹⁵ Yusuf Ziya Keskin, “Nebevî Merhamet”, *Vuslat Eğitim, Kültür ve Düşünce Dergisi* 191 (Haziran 2017), 35.

yeryüzünde,⁶⁹⁶ gönderilişiyile her âleme rahmet olan Allah Resûlü'nün (s) tebliğindeki merhamet erdemi yeniden öğrenilip, yaşam tarzı haline getirilmeli ve yaşamın her alanına hâkim kılınmaya çalışılmalıdır.⁶⁹⁷ Bu gerçekleştiğinde, Hz. Peygamber'in (s) cahiliyeyi rahmet toplumuna dönüştürdüğü gibi, insanlar da merhameti değer olarak benimsemiş ve yaşam tarzı haline getirmiş bireyler haline gelecektir. Toplumda da yufka yüreklilik, incelikle beraber affetmek gibi diğer değerler de hâkim olacaktır.⁶⁹⁸

2.6. Doğruluk

İnsanlığın ortak kabul görmüş değerlerinden olan doğruluk, yaşanması zor bir değerdir. Zorluğuna rağmen sıdk vasfıyla gönderilen peygamberler, bu sıfatın gereğiyle bir hayat yaşayarak bizlere örnek olmuşlardır. Gönderildikleri toplumlara doğruluğu anlatmak için büyük mücadeleler vermişlerdir.⁶⁹⁹

Sıdk üzere yaşayışıyla örnek olan Hz. Peygamber (s), Hûd sûresi 112.âyetinde, "... *sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol!* ..." şeklinde ifade edilen dosdoğru olmanın ve Allah'ın çizdiği sınırlar içinde istikamet üzere yaşamamanın zorluğunu ümmetine anlatmıştır.⁷⁰⁰

Hz. Peygamber (s), doğruluk ve dürüstlüğüyle cahiliye insanların 23 yıllık bir süre içinde ahlâkî olarak büyük bir değişim yaşamalarına neden olmuştur. Şüphesiz bu değişime tesir eden faktör, Hz. Peygamber'in (s) kişiliğinin sıdk temelli oluşudur.⁷⁰¹

Doğruluk ve dürüstlük, bireylerin çevresindekilerce güven kazanmasına sebep olan bir niteliktir. Hz. Peygamber (s), cahiliye döneminde güvenilirliği ile tanınmış ve bu vasfından dolayı Hz. Muhammed'den (s) yirmi beş yaşlarındayken "el-emin" diye söz edilmiştir.⁷⁰²

⁶⁹⁶ Özpınar, "Rahmet Peygamber'inin Dilinde Merhamet", 223.

⁶⁹⁷ Keskin, "Nebevî Merhamet", 35.

⁶⁹⁸ Özpınar, "Rahmet Peygamber'inin Dilinde Merhamet", 222.

⁶⁹⁹ Mustafa Öztoprak, "Doğruluk Onun Karakteriydi", *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 25.

⁷⁰⁰ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, III/204.

⁷⁰¹ Öztoprak, "Doğruluk Onun Karakteriydi", 26.

⁷⁰² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 10/14; 1/132-133; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV/82; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 324.

Bunun gibi, Hz. Peygamber'in (s) hayatında her halinin sıdk üzere olduğunu anlatan pek çok örnek görmek mümkündür.

Bunlardan biri de Kâbe'nin tamiri esnasında yaşanan olaydır. O sırada kendisi otuz beş yaşlarındadır. Kâbe sel baskınlarıyla zarar gördüğü için tamir edilmiş, fakat tamir sonrası Hacerü'l- Esved taşının yerine konması hususunda kabileler arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Kâbe'nin Beni Şeybe girişinden girecek ilk kişinin hakem olması yönünde kabileler anlaşmıştır. O sırada Hz. Peygamber (s), kapıdan çıkagelmiş ve orada bulunanların hepsi birden "Bu Emin adamdır. Aramızda vereceği hükme razıyız." demişlerdir.⁷⁰³

Mekkeliler güvenilirliğinden dolayı en değerli eşyalarını Hz. Peygamber'e (s) emanet etmişlerdir. O da bu emanetlere ihanet etmemiş, sahiplerine güzelce geri vermiştir. İlk eşi olan Hz. Hatice de Allah Resûlü'nün (s) doğruluk ve güvenilirliğine hayran kaldığı için evlenme teklifinde bulunmuştur.⁷⁰⁴

Onun doğruluğu konusunda dost, düşman, muhalif herkesin söz birliği ettiğini⁷⁰⁵ gösteren bir diğer örnek de henüz Müslüman olmamış olan Ebu Süfyan'ın (ö. 31/651-52) Hz. Peygamber (s) hakkında Rûm Kayseri Hıraklıyus'a, onun ahdini bozmadığını ve doğruluğu emrettiğini söylemesidir.⁷⁰⁶

Şahsî ve toplumsal yaşamda huzurun sağlanabilmesi için insan ilişkileri doğruluk ve dürüstlük temeline dayanmalıdır. Bir toplumda yalan ve türevleri olduğunda fertler arasında nefretle beraber düşmanlıklar yaşanır. Karşılıklı güven yok olur. Ayrıca bireysel olarak vicdanın rahat olması, iç huzurun sağlanabilmesi için de yalandan uzak durulması gerekir.⁷⁰⁷

Bu hakikati anlatmak için Hz. Peygamber (s), "*Şüpheli olanı bırak şüphesiz olana bak, çünkü doğruluk gönül rahatlığıdır yalancılık ise kuşkudan ibarettir.*"⁷⁰⁸

⁷⁰³ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 1/262; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/132-133; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, 1/136-137; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV/82; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 85-86.

⁷⁰⁴ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 1/252; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/119; Vecdi Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 1/94; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 85, 86, 82, 92.

⁷⁰⁵ Soysaldı, "Kalbin Manevî Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları", 104.

⁷⁰⁶ Buhârî, "Vahy", 1.

⁷⁰⁷ Özağar vd., *Hadislerle İslam*, 3/398.

⁷⁰⁸ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60.

sözünü zikretmiştir. Gerçek bir mümin kalbinin yalan hususunda rahatsız, sıdk hususundaysa sakın olacağını belirtmiştir.⁷⁰⁹

Süfyan es-Sekafî (r), Hz. Peygamber’e (s) sımsıkı sarılacağı bir amelin ne olduğunu sorduğunda, o cevap olarak; “*Rabbim Allah ’tır de, sonra dosdoğru ol.*”⁷¹⁰ karşılığını vermiştir. Hz. Muhammed (s), bu cevabıyla iman ile doğruluk arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. İnsanın ahirette saadete ulaşabilmesi açısından sıdkın ehemmiyetini ortaya koymuştur.⁷¹¹ İslâm dinini yaratana iman ve sıdk olarak tanımlamıştır.⁷¹²

Allah’a inanan bir ferдин iman esaslarına şüphe etmeksizin inanması, söz ve fikirlerini şirk sayılacak faktörlerden arındırması ve Hz. Peygamber’in (s) bildirdiklerini tüm kalbiyle kabul ve tasdik etmesi gerekir. Yalan söyleyen kimse ise, Allah’a ve ahiret gününe gerçek manada iman etmemiştir.⁷¹³ Bunu da Allah Resûlü (s), “*İman ile küfür, kişinin kalbinde bir arada olamaz. Doğruluk ile yalan da kişide bir arada bulunmaz. Aynı şekilde emanet ile hıyanet de kişide bir arada bulunmaz.*”⁷¹⁴ “*Emaneti olmayanın imanı yoktur. Ahdi olmayanın (verdiği söz ve anlaşmaya uymayanın) da dini yoktur.*”⁷¹⁵ sözleriyle anlatmıştır.

Hz. Peygamber (s), tebliğinde toplumun huzur ve düzenini bozan bir çirkin huy olan yalan konusunda ashabını uyarmış ve doğruluk dışı hareket ederek yalan söyleyenlerin ahirette göreceği ağır cezaları anlatmıştır.⁷¹⁶

Kıyamet gününde insanın yüzünün kapkara olmasına neden olan yalanla ilgili⁷¹⁷ “*Dikkat! Yalancılıktan şiddetle kaçının. Çünkü ne ciddi ne de şaka yollu yalancılık mübah değil, Müslümanın şanına yakışmaz.*”⁷¹⁸ buyurmuştur. Şaka dahi olsa yalan söylenilmesini⁷¹⁹ istemeyen Hz. Peygamber (s), insanları yalana

⁷⁰⁹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/398.

⁷¹⁰ Tirmizî, “Zühd”, 60.

⁷¹¹ Çalgan, *Kur’ân ve Sünnette İman Ahlak Bütünlüğü*, 250.

⁷¹² Mahmut Kavaklıoğlu, “Nebevî Bir Mesaj Olarak ‘Güven/emniyet’”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20- 22 Nisan 2007* (Ankara: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2007), 650.

⁷¹³ Mahmud Esad Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 85.

⁷¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/94.

⁷¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/175.

⁷¹⁶ İsmet Selim, “Yalancılık”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 6/4,5 (Mayıs 1967), 98.

⁷¹⁷ Bkz. Kur’ân, ez-Zümer 39/60.

⁷¹⁸ İbn Mâce, “Sünnet”, 7.

⁷¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/102.

yaklaştıracak gereksiz konuşmaların sakıncalarına değinmek için,⁷²⁰ “*Her işittiğini rivâyet etmesi kişiye yalan olarak kâfi gelmiştir.*”⁷²¹ uyarısını yapmıştır.

En ufak yalanın bile her türlü kötülüğe kapı açabileceğini ve doğruluktan asla taviz verilmemesi gerektiğini,⁷²² “*Doğruluktan ayrılmayınız! Doğruluk, insanı hâlis iyiliğe götürür, hâlis iyilik de cennete kılavuzluk eder. İnsan doğruluk ede ede nihâyet bu seciyesiyle siddik olur. Yalancılık da insanı fücra, şerre götürür. Şerre de cehenneme götürür. İnsan yalancılık ede ede nihâyet Allah katında bir kez zaâb (yânî çok yalancı bir kimse sıfatıyla) yazılır.*”⁷²³ ifadesiyle anlatmıştır. Kişinin doğruluktan yana tavır almasının onu cennete götüreceğini; yalandan yana tavır alırsa da sonucun cehennemle biteceği mesajını vermiştir.⁷²⁴

Allah Resûlü (s), yalanın bireyin imanını zedeleyen ve zayıflatan bir unsur olduğunu⁷²⁵ ise, “*Kul yalan konuşmaya devam ettikçe, Allah katında yalancılardan yazıluncaya ve kalbinin tamamı kararuncaya kadar kalbinde siyah bir leke belirir.*”⁷²⁶ sözüyle açıklamıştır.

Bireyin doğruluğunun bir göstergesi olan ahde vefanın önemini anlatmak için,⁷²⁷ “*Dört şey kimde bulunursa hâlis münağık olur;.... Bunlar şunlardır: Kendisine bir şey emanet edildiği zaman hıyânet etmek; söz söylerken yalan söylemek; ahdettiğinde ahdini tutmamak; husûmet zamanında da haktan ayrılmaktır.*”⁷²⁸ buyurmuş ve fertlerin davranışlarının gönlündekiyle örtüşmesi olan amelde doğruluğun, ‘içi başka dışı başka olan’ münağıklarda olmayan bir nitelik olduğunu anlatmıştır.⁷²⁹

⁷²⁰ Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, 85.

⁷²¹ Müslim, “Mukaddime”, 5.

⁷²² Soysaldı, “Kalbin Manevî Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”, 104; Komisyon, *Doğruluk Özü Sözü Bir Olmak*, 86.

⁷²³ Buhârî, “Edeb”, 69; Müslim, “Birr”, 103, 104, 105.

⁷²⁴ Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, 32.

⁷²⁵ Çalgan, *Kur’ân ve Sünnette İman Ahlak Bütünlüğü*, 251.

⁷²⁶ Muvattâ, “Kelâm”, 18.

⁷²⁷ Zülfikar Durmuş, “Kur’ân’a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlâkî İlke: Ahde Vefâ”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* III/3 (2002), 94.

⁷²⁸ Buhârî, *İmân*, 24.

⁷²⁹ Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, 88.

Yine bu sözüyle, toplumsal fesadın en önemli sebeplerinden biri olan⁷³⁰ güvenin suistimal edilmesini hıyanet olarak nitelemekte ve karşımızdakinin bize duyduğu güvene hainlik yapmayı, yalan söylemeyi, sözünde durmamayı münafıkların özellikleri arasında saymaktadır.⁷³¹

Her durumda sıdka önem veren İslâm dinî, küslerin barıştırılması, yuvanın dağılmaması, savaş esnasında ordunun menfaati gibi bazı zaruri hallerde yalan ifadeye izin vermiştir.⁷³² Bu yerler Hz. Peygamber (s) tarafından “*Yalan söylemek üç yerde caizdir; Bir kimse hanımını memnun etmek için yalan konuşabilir, Savaşta İslam ordusunun güç ve kuvvetini büyük göstermek konusunda yalan söylenebilir, İnsanların arasını bulmakta da yalan söylenebilir.*”⁷³³ şeklinde açıklanmıştır. Bunların dışında bir Müslüman’ın yalan söylemesi mümkün değildir.

Bir insanın Allah’a sadakatinin icabı, onun emir ve yasakları doğrultusunda yaşamaktır. İnsan bu konuda sorumludur. Ancak Allah’a karşı görevlerde sıdk arandığı gibi, bireyin başkalarıyla olan ilişkilerinde de sıdk üzere bir hayat yaşaması önem arz etmektedir. Çünkü toplumsal huzur, bireylerin birbirlerine karşı sadık olmalarıyla yakından ilgilidir.⁷³⁴ Hz. Peygamber’in (s) “*Sana inandığı halde bir (din) kardeşine kendisini kandıracak yalan bir söz söylemen ne kadar büyük bir hıyanettir!*”⁷³⁵ sözü, bireyin en yakınından itibaren çevresindekilerle olan ilişkilerinde, sıdkın ne kadar elzem olduğuna dikkat çekmektedir.

Bir başka sözünde Allah Resûlü (s), “*Dürüst ve güvenilir tüccar; Peygamberler ve peygamberleri tasdik eden doğru kimseler ve şehîdlerle beraberdir.*”⁷³⁶ buyurarak alım satım işiyle iştigal edenleri doğru sözlülüğe ve güvenilirliğe teşvik etmiştir. Doğru sözlü, işinde güvenilir olan tüccarın ahiretteki arkadaşlarının peygamberlerle beraber sıddık ve şehitlerin olacağını haber vermektedir. Ayrıca ahde vefanın zımnen İslâm’daki ehemmiyetine işaret

⁷³⁰ Enbiya Yıldırım, “Hz. Peygamber ve Güven Toplumu”, *Hz. Peygamber ve Güven Toplumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 121.

⁷³¹ Kavaklıoğlu, “Nebevî Bir Mesaj Olarak ‘Güven/emniyet’”, 647.

⁷³² Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/401.

⁷³³ Tirmizî, “Birr ve sıla”, 26.

⁷³⁴ Kasapoğlu, “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur’ân’da ‘Sadâkat’”, 153; Erkaya, “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”, 90.

⁷³⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 71.

⁷³⁶ Tirmizî, “Büyû”, 4.

etmiştir.⁷³⁷ “*Her kim aldatırsa bizden değildir.*”⁷³⁸ sözüyle hilenin Müslümanın karakteriyle bağdaşmayacağını anlatmıştır.⁷³⁹

Güven hissi, fitri bir gerekliliktir. Güvenin göstergesi olan ahde vefa, emanete riâyet gibi erdemler ancak fertlerin birbirlerine sadık olmasıyla var olabilir. Güven olmadığında insan ilişkileri samimiyetsiz ve şüphedir.⁷⁴⁰

Bu nedenle doğruluğun gereklerinden olan güven hususunda Allah Resûlü (s) tebliğinde, “*Müslüman elinden ve dilinden Müslümanların selamet buldukları kişidir. Mü’min ise insanların canları ve malları hususunda güvendidikleri kişidir.*”⁷⁴¹ buyurmaktadır. “İnanç ile güvenilirlik vasfı arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çekmekte” ve güvenilirlik olmadığında hakiki imandan söz edilemeyeceğini ifade etmektedir. İmanın vazgeçilmez bir özelliği olan emanet hususunda ümmetini özendirmektedir. Müslüman ve müminleri emin kimse olarak tarif ederek, onları emin bireyler olma hususunda uyarmaktadır. Ayrıca güveni zedeleyici tavırlar olan ikiyüzlülük, aldatmak, dedikodu yapmak, toplum içinde iki kişinin bir araya gelerek fısıldaşması gibi hallerden sakındırmaya çalışmıştır.⁷⁴²

Sıdk vasfına sahip bireylerden meydana gelen bir toplum oluşturmayı hedefleyen Allah Resûlü (s) tebliğinde alışveriş, ticaret, şahitlik vb. hayatın her alanında doğru olmaya davet etmiştir.⁷⁴³ “*(Her işte) doğru dürüst olunuz.*”⁷⁴⁴ buyurarak, dünyada ve ahirette bizi kurtaracak davranışın doğruluk erdemine uygun yaşamak olduğunu bildirmiştir. Çünkü iman gereği olarak doğruluk ve istikamet üzere yaşayan kimse, önce Allah’ın emrettiklerini doğru bir şekilde yapar. Doğruca yaptığı ibadetlerde, kulun haset, yalan, kibir, dedikodu, kumar, faiz gibi kötü eylemleri terk etmesine neden olur. Böylece şahsî hayatta yaşanan huzur, toplumca yaşanan bir huzura dönüşür.⁷⁴⁵

⁷³⁷ Adnan Koşum, “Hz. Peygamber’in (s) Ticarî Hayatında Ahde Vefâ İlkesi ve Uygulama Örnekleri”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20- 22 Nisan 2007* (Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları: 2, 2007), 574.

⁷³⁸ Tirmizî, “Buyû”, 74.

⁷³⁹ Çalgan, *Kur’ân ve Sünnette İman Ahlak Bütünlüğü*, 246.

⁷⁴⁰ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/243.

⁷⁴¹ Tirmizî, “İmân”, 12.

⁷⁴² Kavaklıoğlu, “Nebevî Bir Mesaj Olarak ‘Güven/emniyet’”, 646- 650- 651.

⁷⁴³ Soysaldı, “Kalbin Manevî Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”, 103.

⁷⁴⁴ İbn Mâce, “Tahâre”, 4.

⁷⁴⁵ Oral, “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri”, 168.

2.7. Adâlet

Hız. Peygamber'in (s) öne çıkan en güzel vasıflarından biri de adâlettir. Yaşadığı dönemde her türlü zulme, haksızlığa, baskıya şahit olan Allah Resûlü (s), adâlet erdemine müstenit “sosyal düzen” oluşturmakla emrolunmuştur. Bütün yaşamı da adâletin topluma hâkim olması için uğraşmakla geçmiştir.⁷⁴⁶

Peygamberlikle vazifelendirilmeden önce onun şahsiyetine doğru sözlülük, güvenilirlik gibi, adâletin tüm gerektirdiği vasıflar, ilâhî bir terbiyeyle yerleştirilmiştir. Çocukluğundan itibaren o, cahiliyedeki ahlaksızlıkların haricinde kalmıştır. Gençliğinde zulüm ve haksızlıklarla mücadele etmek için kurulan Erdemliler Grubu'na katılarak adâletsizliklere itiraz etmiştir. Kâbe hakemliği gibi anlaşmazlık yaşanan hallerde, insanlar, onun adâletine güvenmiştir. Onunla yol arkadaşı ya da ticaret ortağı olanlar kimsenin hakkını yemediği gibi, kendi hakkını yedirmezdi şeklinde onu tarif etmişlerdir.⁷⁴⁷

Gayr-i müslimler ise, hiçbir zaman Allah Resûlü'nün (s) karşısına adâletsizlik ithamıyla gelmemişlerdir. Sihirbaz, mecnun, şair gibi nitelendirmelerde bulunmuşlar ama asla güvenilir olmadığına dair hiçbir ithamları olmamıştır.⁷⁴⁸

Asabiyyetin egemen olduğu cahiliye toplumunda Allah Resûlü (s), hiç kimseye imtiyaz, ayrıcalık tanımamıştır. Toplumdaki güven değerini sarsan ve adâleti zulme dönüştüren bir tutum olarak imtiyazı kökünden söküp atmıştır. Hukukun önünde herkesin eşitliği ilkesinden her sınıftan insanın istifade etmesini sağlamıştır.⁷⁴⁹ Tebliğinde adâlet ve eşitlik ilkesinin evrensel oluşuna dair vurgular yapmıştır.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/408.

⁷⁴⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/116; Hüseyin Algül, “Hz. Muhammed (S. A. V.)'in Adaleti”, *Diyanet İlmi Dergi* 31/3 (Eylül 1995), 26; Bayram Ali Çetinkaya, *İrfan ve Hikmet Peygamberi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 77-80.

⁷⁴⁸ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 1/384; Enbiya Yıldırım, “Kur'ân ve Sünnet Perspektifinden Adalet ve İhsan Kavramları”, *Adalet ve İhsan Bağlamında Aile* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 14.

⁷⁴⁹ Köse, “Kur'ân ve Sünnet Bağlamında Günümüzde Yaşanan Güven Sorununu Aşmaya Yönelik Teklifler”, 224; Sancaklı, “Hz. Peygamber'in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları”, III/251; Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 35.

⁷⁵⁰ Sancaklı, “Hz. Peygamber'in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları”, III/251.

Örneğin; Mahzûm kabilesinden bir kadın hırsızlık yapınca, Kureyşliler çok üzülmüştü. Akrabaları kadına ceza verilmemesi için Üsâme'yi (ö. 54/674 Allah Resûlü'ne (s) aracılık yapması için göndermişlerdi. Bu duruma kızan Hz. Peygamber (s): *"Sizden evvel gelip geçen ümmetleri ancak şu hâlleri helak etmiştir: Onlar içlerinde şerefli bir kimse hırsızlık yaptığı zaman, onu cezalandırmazlardı, fakat aralarında zaîf olan kimseler çaldığı zaman o zaîflere ceza verirlerdi. Allah'a yemîn ederim ki, şâyet Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık etse, hiç tereddüd etmeden muhakkak onun elini de keserdim."*⁷⁵¹ buyurmuştur. Allah Resûlü (s), kendisini asil, soylu görüp ayrıcalık tanınmasını isteyenlere, bu söz ve tavrıyla meydan okumuştur.⁷⁵²

Allah Resûlü'nün (s) herkese eşit davrandığını gösteren bir diğer örnek de Veda Hutbesi'ndeki faizi kaldırması ve ilk yasakladığı ribânın da amcası Abbas'ın (ö. 32/653) ribâsı olmasıdır. Bununla beraber kan davalarını da yasaklamıştır. İlk yasakladığı kan davası ise yeğeni Rebîa'nın kan davası olmuştur. Bu iki örnek de Hz. Peygamber'in (s) İslâm'ın getirdiği yasaklar konusunda önce yakınlarından başladığını göstermektedir.⁷⁵³

Adâlet erdeminin ilk önce olması gereken yer ailedir.⁷⁵⁴ Bu noktada Allah Resûlü'nün (s) *"Her hak sahibine hakkını ver."*⁷⁵⁵ şeklinde ifade ettiği, hakların sahiplerine verilmesi ilkesi, adâletin aile içinde teminini sağlar. Allah Resûlü (s), bizzat evdeki işleri paylaşarak, ailesi içindeki bireylere zaman ayırarak, gerektiğinde söküğünü dikerek, koyunları sağarak ailedeki hak ve görevlerin adâlet ekseninde nasıl uygulanacağını somut olarak göstermiştir.⁷⁵⁶

Kişinin, ailede önce eşine karşı adâletli olması, hak ve hukukunu gözetmesi lazımdır. Eşlerin birbirlerine olan adâleti zamanla çocuklara da sirâyet eder. Aynı zamanda cinsiyet ayrımının yapılmadığı, adâlet ilkelerinin gözetildiği ailede

⁷⁵¹ Buhârî, "Enbiyâ", 54.

⁷⁵² Buladı, "Kur'ân ve Adâlet", 229.

⁷⁵³ Buhârî, "Hac", 134; "Megâzî", 79; Vâkidî, Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Megâzî), 3/353; Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 473; Algül, "Hz. Muhammed (S. A. V.)'in Adaleti", 28.

⁷⁵⁴ Yıldırım, "Kur'ân ve Sünnet Perspektifinden Adalet ve İhsan Kavramları", 15.

⁷⁵⁵ Buhârî, "Savm", 51; "Edeb", 86.

⁷⁵⁶ Salih Kesgin, "Ailede Hak ve Sorumluluklara Adalet Temelli Yaklaşım", *Adalet ve İhsan Bağlamında Aile* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 90-91.

yetişen bireyler, hayatı boyunca adil olmaya önem verir.⁷⁵⁷ Hangi görevi yaparsa yapsın yaptığı her işte Allah korkusu ve adâlet duygusuyla hareket eder.⁷⁵⁸ Bu nedenle ebeveynler, Allah'ın kendilerine bahsettiği evlatlarına karşı, din ve değer eğitimi verme vazifesi yanında, çocukları arasında hakkaniyetli davranma vazifesine de önem vermelidir.⁷⁵⁹

Çocuklar arasında adâleti gözetmenin ehemmiyetini bilen Allah Resûlü (s), düşmanlık, kin gibi tavırlara neden olmaması için bu değerle ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Anne babaları, “*Sana iyilik yapmaları, senin onlar üzerindeki hakkın olduğu gibi aralarında adaletli davranman da onların senin üzerindeki haklarıdır.*”,⁷⁶⁰ “*Allah’tan korkunuz da çocuklarınız arasında adalet ediniz.*”⁷⁶¹ şeklinde uyarmıştır.

Bu nebevi ikâzlar, huzurun ve güvenin egemen olması, aile bağlarının kopmaması için aile içinde adâletle hükmetmenin ehemmiyetini gösterir.⁷⁶² Ayrıca Hz. Peygamber (s), böyle bir duyarlılığa sahip ebeveynlerin ahiretteki ödüllерinin cennet olacağını müjdelemiştir.⁷⁶³

Hayatın düzen ve istikrarı açısından adâletin toplumda tatbik edilmesi ve yaygınlaştırılması için Resulullah'ta (s) örnekler vardır. Hz. Peygamber (s) tebliğinde, hakemlik yapılan konu ne olursa olsun verilen hükümlerin adâlet ilkesine dayalı olması gerektiğini söylemiştir.⁷⁶⁴

Kıyamet gününde Allah'ın arşının gölgesinde olacağını söylediği yedi kişiden birincisinin adâletli yönetici⁷⁶⁵ olduğunu haber veren Hz. Peygamber (s), “*Âdil davrananlar, dünyada adaletli davranmaları karşılığında kıyamet günü Rahmân azze ve celle'nin sağında, nurdan minberler üzerindedirler. O'nun her iki eli de sağdır. O kimseler hükümlerinde, aileleri hakkında ve idaresini üstlendikleri*

⁷⁵⁷ Yusuf Açıkel, “Hz. Peygamber'in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Üzerinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/66 (Ekim 2019), 1251.

⁷⁵⁸ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/411.

⁷⁵⁹ Halit Çalış, “Ebeveyn ve Çocuklar Arası Maddî İlişkilerde Adâlet/Eşit Muâmele”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Sonbahar 2003), 125.

⁷⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Buyû”, 83.

⁷⁶¹ Müslim, “Hibe”, 13.

⁷⁶² Kesgin, “Ailede Hak ve Sorumluluklara Adalet Temelli Yaklaşım”, 92.

⁷⁶³ Ebu Dâvûd, “Edeb”, 120- 121.

⁷⁶⁴ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/411.

⁷⁶⁵ Buhârî, “Zekât”, 17.

kimseler hakkında adaletli davranırlar."⁷⁶⁶ sözüyle de adâletle uygulamada bulunmanın ahiretteki mükâfatına dikkat çekmiştir. Adâletli yönetimiyle dünyada huzur ve güvenliğe sebep olduğundan dolayı⁷⁶⁷ cennetle mükâfatlandırılan⁷⁶⁸ böyle bir kişi, Allah'ın en çok sevdikleri arasındadır. Allah'a da en yakın olacak kişidir.⁷⁶⁹

Hiz. Peygamber (s), "*Devlet başkanı (millet için) bir kalkandır. Onun ardında, onun emrinde harb yapılır. Onunla (düşmandan) korunulur. Eğer o millete Allah'a takva ile emrederse ve adaletle hareket ederse, bu emri ve adaleti sebebiyle onun için sevâb vardır. Eğer takva ve adaletten başkasıyla emir ve hükümederse, bundan meydana gelen günâh onun üzerine döner (me'mûr üzerine değildir).*"⁷⁷⁰ ifadesiyle yönetilenler ile yöneticiler arasında adâletin tesisine dikkat çekmiştir. İnsanlar, tarağın dişleri gibi eşittir. Allah Resûlü (s), adâleti uygularken bunu, her zaman uygulamış ve verdiği hükümlerle suç işleyenlere hak ettikleri cezaları vererek, toplumu suçluların vereceği zarardan korumak istemiştir.⁷⁷¹

Adâletli hüküm vermede şahitlerin gerçeği söylemeleri elzemdir. Zaten doğrusunu söylememek günâhtır. Asla çıkar, menfaat gözeterek yalan beyanda bulunulmamalıdır.⁷⁷² Allah Resûlü (s), büyük günahları haber verirken yalancı şahitliği, Allah'a şirik koşmak, ebeveyne itaatsizlik, yalan söylemekten sonra zikretmiştir.⁷⁷³

Adâletin en gerekli olduğu yerlerden biri de ticarî faaliyetlerdir. Hiz. Peygamber (s), bu alandaki Kur'ân düsturlarının sosyal hayatta uygulanmasında etkili olmuştur. Alışveriş ortamının güvenliğini sağlama, tüketici ve üreticinin haklarını koruma hallerinde birtakım tedbirler almıştır. Medine'de kendisinin sık sık denetlediği bir alışveriş merkezinin kurulmasını sağlamıştır.⁷⁷⁴ Bu denetimlerinin birinde, sattığı tahılın ıslak yerini alta, kuru kısmını da üste koyarak

⁷⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/12.

⁷⁶⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/412.

⁷⁶⁸ Müslim, "Cennet", 63.

⁷⁶⁹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/412.

⁷⁷⁰ Buhârî, "Cihâd", 108.

⁷⁷¹ Açıklık, "Hz. Peygamber'in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Üzerinde Adâletin Te'sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar", 1251-1252.

⁷⁷² Altuntaş, *Adalet*, 47.

⁷⁷³ Buhârî, "Edeb", 6.

⁷⁷⁴ Algül, "Hz. Muhammed (S. A. V.)'in Adaleti", 30; Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, 3/361.

satmaya çalışan pazarcıya “*Aldatan kimse benden değildir.*”⁷⁷⁵ uyarısında bulunmuştur.

Allah Resûlü (s), alışverişlerde müşteri kızıştırmayı ve bu şekilde malın kıymetini artırmayı, mal pazarlığı devam ederken alıcı olmayı,⁷⁷⁶ birinin satışı üzerine satış yapmayı,⁷⁷⁷ pazarlık esnasında ilk müşteri çekilmeden alıcı olmayı⁷⁷⁸ yasaklamıştır.

Kur’ân’ın ilkelerinden olan ölçü ve tartıyı doğru yapmanın yanında,⁷⁷⁹ ayıplı malın eksiklerinin gizlenmemesi,⁷⁸⁰ borç ödemede kolaylık gösterilmesi,⁷⁸¹ el emeğiyle olan kazanca ehemmiyet verilmesi⁷⁸² gibi daha birçok prensibin uygulanması noktasında kaideler ortaya koymuştur.

Allah Resûlü’nün (s) tebliğinde yer verdiği bu kaideler, ticarî faaliyetlerde adâletin tesisi, zulmün ve haksızlıkların önlenmesinde önemlidir. Kişiler bu kuralları hayatlarında uyguladığında, Allah’ın huzuruna kul hakkıyla çıkmayacaktır. Kul hakkının neden olacağı ahiret azabına da uğramayacaktır.⁷⁸³

Allah Resûlü’nün (s) adâlet erdemini tesis edebilmek için Kur’ân rehberliğinde ortaya koyduğu bu ilkeleri, bizzat kendisinin uyguladığını gösteren pek çok örnek vardır.⁷⁸⁴ Örneğin, bir davalıya söylediği; “*Şüphesiz ben (de sizin gibi) bir insanım. Sizler bana davalarınızı arz ediyorsunuz. Olabilir ki, sizden biriniz hüccetini diğerinden daha açık ve düzgün ifade etmiş olur, ben de işitmekte olduğum delîl üzerine onun lehine hükmederim. Binâenaleyh ben kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmetmiş isem, o kimse bu hakkı almasın. Çünkü ben*

⁷⁷⁵ Müslim, “İman”, 164.

⁷⁷⁶ Buhârî, “Büyü”, 68, 70; Bkz. Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, 3/365.

⁷⁷⁷ Müslim, “Nikâh”, 56.

⁷⁷⁸ Buhârî, “Nikâh”, 45.

⁷⁷⁹ Tirmizî, “Büyü”, 9.

⁷⁸⁰ Buhârî, “Büyü”, 18, 22.

⁷⁸¹ Buhârî, “Büyü”, 34.

⁷⁸² Buhârî, “Büyü”, 15.

⁷⁸³ Açikel, “Hz. Peygamber’in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Üzerinde Adâletin Te’sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar”, 1254; Kara, “Kur’ân’da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri”, Bkz. 162.

⁷⁸⁴ Açikel, “Hz. Peygamber’in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Üzerinde Adâletin Te’sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar”, 1256.

ona ancak ateşten bir parça kesmişimdir.”⁷⁸⁵ sözü, onun, hak ve hukuka, adâlete ne kadar çok önem verdiğini gösterir.

Yine ömrünün son günlerinde hastalandığında yatağından kalkarak söylediği şu sözler de bu konudaki hassasiyetini gösterir.

*“Ey Müslümanlar, ben ondan başka hak mabud olmayan Tanrı’yı överim, aranızdan bazılarının benim üzerimde hakları olabilir. Aranızdan birinizin arkasını kamçıladi isem, işte arkam, benden kısas’ını (öcünü) alsın, birinin namus ve şerefine dokundu isem, işte namusum benden öcünü alsın, biliniz ki, husumet ve düşmanlık benim işim ve karakterim değildir. Biliniz ki, benim nazarımda en sevgiliniz, hakkı varsa benden hakkını isteyeninizdir yahut Rabbime kavuşmadan önce hakkını helal edeninizdir.”*⁷⁸⁶

Tebliğindeki bu sözler, Allah Resûlü’nün (s) adâlet telakkisinin ve insana verdiği değerin bir tezahürüdür. Bu emsal davranış, insanları küçük görme ve aralarında ayırım yapma zihniyetinin kaldırılıp, eşitliğin en alt kesimden en üst kesime kadar fonksiyonel hale getirilmesidir.⁷⁸⁷

Bir başka örnek de Necranlı Hristiyanların aralarındaki ihtilaflı konuların çözümünde hakemlik yapması için, Hz. Peygamber’den (s) emin birini görevlendirmesini istemeleridir. Allah Resûlü (s) ise, “emîn”⁷⁸⁸ olarak nitelendirdiği Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’ı (ö. 18/639)⁷⁸⁹ bu işle vazifelendirmiştir. Bu örnek, başka inanç mensuplarının İslâm’ın getirdiği adâlet anlayışından ve Hz. Peygamber’in (s) uygulamalarından memnun olduklarını göstermesi açısından ehemmiyetlidir.⁷⁹⁰

Hayatı boyunca tebliğinde yer verdiği adâlet değerinin en güzel örneklerini sergileyen Allah Resûlü (s), asrının çok ilerisindeki adâlet anlayışıyla, haksızlık ve zulümleri ortadan kaldırmayı başarabilmiştir.⁷⁹¹ Bu erdemi hem Müslümanlar hem de gayr-i müslimler arasında uygulamaya gayret etmiştir. Uygularken de renk, statü farklılıklarını ortadan kaldırıp herkesin haklarını korumaya çalışmıştır. Çünkü onun adâlet anlayışı, şahsî hayattan sosyal ve uluslararası ilişkilere kadar, yaratılış ve

⁷⁸⁵ Buhârî, “Hiyel”, 10; Müslim, “Akdiye”, 4, 5.

⁷⁸⁶ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, V/878.

⁷⁸⁷ Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, 125.

⁷⁸⁸ Müslim, “Fadâilî’s-sahâbe”, 53, 54; İbn Sa’d, *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, 9/390.

⁷⁸⁹ Buhârî, “Fadâilî-i ashâbu’n-nebî”, 74; Müslim, “Fadâilî’s-sahâbe”, 55.

⁷⁹⁰ Açıklık, “Hz. Peygamber’in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Üzerinde Adâletin Te’sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar”, 1258.

⁷⁹¹ Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, 1/128.

kabiliyetine göre herkesin karşılığını bulduğu ve fırsat eşitliğinin sağlandığı adâlettir. Sosyal hayatı nizama sokan adâlet erdemiyle, kişi önce kendisine sonra da aile fertlerine, diğer yakınlarına adâletle muamelede bulunur. Böylece bireysel, sosyal, hukukî, iktisadî ve uluslararası her alanda uygulanan adâlet, istikrarlı ve huzurlu bir yaşama vesile olur.⁷⁹²

2.8. Hoşgörü

Yaratılanlara hoşgörüyle yaklaşma hususunda en güzel örnek, Hz. Peygamber'dir. Hoşgörü, onun eylemlerinin özüdür.⁷⁹³ Müsamaha, Batı'da "XV. yüzyıldan itibaren felsefi bir kavram olarak" kullanılmasına karşılık, bundan yaklaşık bin yıl kadar önce Allah Resûlü (s) tarafından hem zikredilmiş hem de prensip olarak uygulanmıştır.⁷⁹⁴ Kur'ân'ın ışığında, beşerî ilişkilerde ve dinî tebliğ sırasında etrafındakilere karşı her zaman müsamahayla hareket etmiştir.⁷⁹⁵

Hiz. Peygamber (s), İslâm dininin özünün kolaylık,⁷⁹⁶ hoşgörü erdeminin esasının da kolaylaştırmak olduğunu zikretmiştir. Hoşgörünün dinî vazifelerde kolaylaştırıcı yönünü sözlü ve fiili uygulamalarıyla göstermiştir.⁷⁹⁷ Örneğin; Asr-ı saadette üç kişi, Hiz. Peygamber'in (s) günahlarının affedildiği kanaatiyle, kendilerinin ondan daha çok Allah'a ibadet yapmaları gerektiği düşüncesine varırlar. Bu üç kişiden biri; yaşadığı müddetçe her gece namaz kılmayı, diğeri ömrü boyunca oruç tutmayı; üçüncü kişiye hiç evlenmeyeceğini söyleyince Hiz. Peygamber (s) onlara: *"Sizler şöyle şöyle söyleyen kimselersiniz. Dikkat edin! Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'tan en çok korkanınız ve en çok takvalı olanınız bulunuyorum. Bununla beraber ben oruç tutarım, oruçsuz bulunurum, nafile namaz kılarım, (gecenin bir kısmında) uyurum, kadınlarla da evlenirim... Her kim benim bu sünnetimden (hayat yolumdan) yüz çevirirse, o benden değildir."*⁷⁹⁸ şeklinde uyarıda bulunarak, kendini sadece ahirete adamanın ya da sadece dünya işleriyle meşgul olmanın yanlışlığını ve insanın, fitri

⁷⁹² Açikel, "Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarından 'Adâlet' Prensibi", 76-77.

⁷⁹³ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/408.

⁷⁹⁴ Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 330.

⁷⁹⁵ Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, 128.

⁷⁹⁶ Buhârî, "İman", 29.

⁷⁹⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/411; Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, 1/127.

⁷⁹⁸ Buhârî, "Nikâh", 1.

gereksinimlerinden kendisini yoksun bırakmasının İslâm'ın hoşgörü anlayışına aykırılığını anlatmaya çalışmıştır.⁷⁹⁹

Yine insanların gücünün üstünde çok fazla ibadet ederek usanmaması ve ibadetlere karşı nefret duygusunun olmaması için kendisi daima kolaydan yana tercihte bulunmuş ve herkese bunu emretmiştir.⁸⁰⁰

Hız. Peygamber (s) tebliğlerinde, anlattığımız bu ve bunun gibi pek çok örnekle dinî vecibelerde ölçülü olmayı, orta yolu tutmayı⁸⁰¹ tavsiye etmiştir. Söz ve eylemlerinde aşırıya gidenlerin ise helak olduğunu söylemiştir.⁸⁰² İki tercih arasında kaldığındaysa, günah değilse en kolay olanını seçmiştir.⁸⁰³

O, ticaret hayatında da hoşgörü ve kolaylaştırıcılığı öğütlemiştir. “*Satarken, satın alırken, alacağını talep ve borcunu öderken cömertlik ve kolaylık gösteren kimseye Allah rahmet etsin.*”⁸⁰⁴ buyurduğu gibi, borç ödemede kolaylık gösteren kişinin kıyamet günü Allah'ın arşında gölgeleneceği⁸⁰⁵ müjdesini vermiştir.

Bir sözünde de Allah'ın hilm olduğunu ve yumuşak huylulukla beraber insanlara kolaylık gösterilmesini sevdiğini⁸⁰⁶ ifade etmiştir. “*Yumuşaklıktan mahrum olan hayırdan mahrum olur.*”⁸⁰⁷ buyurarak hoşgörünün alametlerinden olan rıfkın⁸⁰⁸ önemine vurgu yapmıştır.

Bireylerden ve toplumdan müsamahalı yaklaşım görmek için, kişinin de herkese hoşgörüyle muamele etmesi gerekir. Çünkü müsamaha, tek taraflı uygulanan bir ilke değildir. Birey, hoşgörüyle davrandıkça, düşünce ve eylemleri de çevresinde anlayışla karşılık bulacaktır. Hız. Peygamber (s), insanî ilişkilerde olması gereken bu psikolojik ilkeyi⁸⁰⁹ “*Başkalarına karşı hoşgörülü ol ki, sana*

⁷⁹⁹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/411.

⁸⁰⁰ Yağcı, “Hız. Peygamber'in Kişilik Özelliklerinin İnsan İlişkilerine Yansımaları”, 117; Çiftçi, “Kuran ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi ‘Müsamaha- Kolaylık’”, 526.

⁸⁰¹ Buhârî, “İman”, 29; “Rikâk”, 18.

⁸⁰² Müslim, “İlim”, 7.

⁸⁰³ Buhârî, “Edeb”, 80.

⁸⁰⁴ Buhârî, “Büyü”, 16.

⁸⁰⁵ Tirmizî, “Büyü”, 67.

⁸⁰⁶ Buhârî, “Edeb”, 35; İbn Mâce, “Edeb”, 9.

⁸⁰⁷ Müslim, “Birr”, 74; İbn Mâce, “Edeb”, 9.

⁸⁰⁸ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/410.

⁸⁰⁹ Karşı, *Bir Arada Yaşama Ahlâkı*, 60.

*karşı da hoş görülü olunsun.*⁸¹⁰ sözüyle ifade etmiştir. Bu söz, müsamaha erdeminin suistimal edilmemesi gerektiğini ve karşılıklı uygulanması lazım geldiğini anlatmaktadır.⁸¹¹

Bu sözün bir gereği olarak Hz. Peygamber'in (s), eşlerine karşı yaklaşımı bu yönde olmuştur.⁸¹² Hz. Aişe'ye onun ahlâkı sorulduğunda ahlâkî özellikleri içinde bağışlayıcılık ve hoşgörüsünden de söz etmiştir.⁸¹³ Onun her zaman geçim sever olduğunu ve hoşgörüyü ilke edindiğini haber vermiştir. Bir insanın huy ve karakterini en iyi bilecek kişilerin aile bireyleri olacağı düşünülürse,⁸¹⁴ Hz. Aişe'nin (r) bu hususta söyledikleri önemli olmaktadır. Yine ailesi içinde onunla yaşamış ve hizmet etmiş biri olarak Hz. Enes (r) ise, Allah Resûlü'ne (s) yaptığı on yıllık hizmet süresince, onun kendisine, yaptığı bir şeyden dolayı bir kere bile öf ya da “*Ne kötü yaptın*” demediğini haber vermiştir.⁸¹⁵

Bazı ailelerde yemeğin hazır olmaması ya da evin erkeğinin beğeneceği biçimde olmaması nedeniyle sorunlar yaşanabilmektedir. Allah Resûlü'nün (s) hayatında ise, bunların hiçbir zaman sorun edilmediği görülür. O, yemek hazır olmadığında hanımlarına kızmamıştır. Hatta yemek olmadığında, bu durumu fırsat bilip oruca niyetlenmiştir.⁸¹⁶ Yemek hoşuna gitmese de ona kusur bulmamış, ayıplamamıştır.⁸¹⁷ Ailedeki ilişkileri zedeleyici bir tutum olarak hiçbir zaman Hz. Peygamber (s), eşlerine karşı kırıncı, sert, hoşgörüsüz yaklaşmamıştır. Onlara karşı adâletle, anlayışla muamelede bulunmuştur. Onların fitratlarındaki kıskançlıktan kaynaklı menfi tavırlarına hoşgörüyü, sabırla ve sükutla karşılık vermiştir.⁸¹⁸

Allah Resûlü (s), insanın tahammülünü zorlayan,⁸¹⁹ adaba uymayan, kabaca tutum ve tavırlar karşısında da fevri davranmayarak affedici ve anlayışlı olmuştur.⁸²⁰ Çünkü Allah, Hz. Peygamber'den (s) ve diğer müminlerden böyle

⁸¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/232.

⁸¹¹ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 330.

⁸¹² Şule Yüksel Uysal, “Hz. Peygamber'in İhsan Anlayışı ve Aileye Yansımaları”, *Adalet ve İhsan Bağlamında Aile* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 110.

⁸¹³ Tirmizî, “Birr”, 69.

⁸¹⁴ Yıldız, “Hz. Peygamber'in İnsan Sevgisi ve Hoşgörüsü”, 164.

⁸¹⁵ Buhârî, “Edeb”, 39; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 9/17; 1/366.

⁸¹⁶ Nevzat Aydın, “Hz. Peygamber'in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri”, *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2015), 115.

⁸¹⁷ Buhârî, “Menâkıb”, 23; Tirmizî, “Birr”, 84; İbn Mâce, “Etime”, 4.

⁸¹⁸ Aydın, “Hz. Peygamber'in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri”, 115, 126.

⁸¹⁹ Yağcı, “Hz. Peygamber'in Kişilik Özelliklerinin İnsan İlişkilerine Yansımaları”, 117.

⁸²⁰ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, 330.; Çetinkaya, *İrfan ve Hikmet Peygamberi*, 41.

olmalarını istemektedir.⁸²¹ Örneğin; bedevinin biri, Hz. Peygamber'in (s) üzerindeki kaftanını arkadan çekiştirir. Sert çekiştiren dolayı kaftanın kenarı Allah Resûlü'nün (s) boynunda iz oluşturur. Kendisinden de bir şeyler ister. Fakat Hz. Peygamber (s), bedeviye kızmaz, gülümser ve ona bir şeyler verilmesini emreder.⁸²²

Mescitte namaz kıldıkları bir zamanda da bedevinin biri: *"Allah'ım, bana ve Muhammed'e rahmetini ihsan et, bizden başka hiç kimseye rahmet etme!"* şeklinde niyaz edince, Allah Resûlü (s), bu kişiye: — *"Sen geniş (yâni Allah'ın geniş rahmetini) daralttın."*⁸²³ buyurur.

Bir seferinde de kendisi mescitte otururken bedevinin biri gelip mescidin bir köşesine bevleder. Yanındakiler, bevleden o kişiye engel olmak isterler. Ancak Hz. Peygamber (s), onlara müdahalede bulunur ve kişiyi rahat bırakmalarını söyler. Sahâbelere, *"Çünkü sizler güçlük değil, ancak kolaylık göstermek üzere ba's olundunuz."*⁸²⁴ uyarısında bulunur. Allah Resûlü (s), bu örnek olaylarda görüldüğü gibi, kusurlu eylemlerde bulunan kişilerin hatalarını incitmeden düzeltmiştir.⁸²⁵ Adaba uygun davranmayan bu kişilere, olgunlukla karşılık vermiştir. Sahâbeye karşı, tavır ve tutumlarıyla, hoşgörüyü dair ilkeleri hem hatırlatmış hem de onları eğitmiştir.⁸²⁶

O, müsamahasıyla, kendisinin saygınlık ve otoritesini yıkmak için her türlü imkânı kullanan, şahsıyla beraber ailesi ve Müslümanlara pek çok sıkıntı veren, Uhud savaşında üç yüz kişiyle ayrılarak Hz. Peygamber'i (s) yedi yüz kişiyle bırakan, Mekkeli müşrikleri savaşma hususunda Müslümanlara karşı kışkırtan, Aişe'ye (r) çamur atan Abdullah b. Übeyy'i (ö. 9/631) affederek ona nezaketle muamele etmiştir. Hz. Peygamber (s), hastalandığında Übeyy'i ziyaret etmiş, öldüğünde, oğlu kefenlemek için gömleğini istediğinde ona vermiştir. Her şeye rağmen affetme ve hoşgöründe insanüstü davranmıştır.⁸²⁷

⁸²¹ Bkz. el-A'râf, 7/199; Âl-i Imrân, 3/134.

⁸²² Buhârî, "Edeb", 68.

⁸²³ Buhârî, "Edeb", 27.

⁸²⁴ Buhârî, "Edeb", 35.

⁸²⁵ Abdurrahman Çetin, *Peygamberimizin Ahlâkı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 71.

⁸²⁶ Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 331.

⁸²⁷ Buhârî, "Megâzi", 36; Müslim, "Sıfâtı'l-Münâfikîne ve ahkâmuhum", 3; İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 3/412; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 2/39; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV/376; V/533; Çetinkaya, *İrfan ve Hikmet Peygamberi*, 59-60; Talat Koçyiğit, "ABDULLAH b. ÜBEY b. SELÛL", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Nisan 2023).

Mekke'yi fethettiği zaman da “Gidiniz, sizler serbestsiniz.” buyurarak bütün azılı din düşmanlarını affetmiştir.⁸²⁸ Hicret sırasında hamile olan kızı Zeynep'i bindiği deve üzerinden mızrağıyla düşürerek doğacak torununun ölümüne neden olan Hebbar'ı affetmiştir.⁸²⁹ Kin ve intikamla hareket etmeyerek, çok sevdiği amcası Hz. Hamza'yı (ö. 3/625) öldüren Vahşi⁸³⁰ ve Bedir'de kaybettiği yakınlarının intikamını almak için ona bu çirkin işi yaptıran Hind'i de affettikleri arasına katmıştır. “Düşmanı kazanmayı, imha etmeye tercih” eden Hz. Peygamber (s), bu davranışlarıyla, insanların gönlünü fethederek, İslâm'ın hoşgörü anlayışını ortaya koymuştur.⁸³¹

Allah Resûlü (s), (Taif olayı gibi)⁸³² her türlü işkence ve eziyeti kendisine reva görenlere beddua etmemiştir. Fakat hidâyete ermeleri, yaratılış amaçlarına uygun bir hayat tercihinde bulunmaları için dua etmiştir. Şüphesiz, peygamber olmayan bir şahsın katlanamayacağı bu haller karşısında o, tebliğindeki muhabbet, hoşgörü ve sabır eksenli tutum ve tavırlarıyla, âlemlere rahmet olduğunu ümmetine göstermiştir.⁸³³

Kendisine hakaret eden, canına kastedenlerden af talebinde bulunanları da affetmiş ve hoşgörsüyle İslâm'a girmelerine sebep olmuştur. Örneğin; bunlardan biri de Ka'b b. Zuheyr'dir. (ö. 24/645 [?]) Meşhur bir şairdir. Kardeşi Buceyr, İslâm'a girmiş ve bu durum onu çok kızdırmıştır. Bu nedenle, kardeşini ve Hz. Peygamber'i (s) hicveden bir şiir yazar. Bu durum karşısında Hz. Peygamber (s) de onu kanun dışı ilan eder. Daha sonra Ka'b, Allah Resûlü'nün (s) huzurunda İslâm'a girerek, Hz. Peygamber'e (s), kendi yazdığı övgülerle dolu şiirini okur. Allah Resûlü (s), bu durumdan çok hislenerek, Ka'b'a hırkasını hediye eder. Onun

⁸²⁸ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 4/73; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, VI/683; Ali Himmet Berki - Osman Keskiöğlu, *Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed'in Hayatı* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 37; Yaşaroğlu, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek”, 241.

⁸²⁹ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 2/396, 399-400; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/423; Çetinkaya, *İrfan ve Hikmet Peygamberi*, 81-82.

⁸³⁰ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/429; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “VAHŞÎ b. HARB”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Nisan 2023).

⁸³¹ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/426; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV/68; VI/684; Sarıçam, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 252; M. Yaşar Kandemir, “HİND bint UTBE”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Nisan 2023).

⁸³² Buhârî, “Bed'ül-halk”, 7; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/277- 278.

⁸³³ Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, 139; Çetinkaya, *İrfan ve Hikmet Peygamberi*, 74-76.

yazdığı şiir ise çok meşhur olur ve günümüzde bu şiirden Kasîdetü'l-Bürde olarak söz edilir.⁸³⁴

Hz. Peygamber (s), Medine'ye hicretten sonra oradaki Yahudilerle Medine Sözleşmesi'ni imzalayarak, onları da sözleşmeye katmıştır. Ümmetin bir parçası sayarak onlara da hoşgörüyle muamelede bulunmuştur. Bu sözleşmeyle gayr-i müslimler “inanç, fikir, mal ve can” yönüyle korunmuştur. İbadet özgürlüğü hususunda yaşanan güzel bir örnek olay da Necran Hristiyanlarına Mescidi Nebevi'de ayin yapmaları için müsaade edilmesidir. Allah Resûlü'nün (s) ashapla ikinci namazını kıldıkları esnada onlar da kendi ibadet zamanları geldiği için ibadet yönleri olan doğuya dönerek hazırlanmışlardı. Bazı kişiler, onları engellemeye çalışsa da Hz. Peygamber (s), onlara müsaade etmemiş ve “Onları kendi hallerine bırakın.” diyerek, Necranlıların ibadetlerini yapmalarına izin vermiştir.⁸³⁵ Bu izniyle o, başka inanç mensuplarına karşı tavrın nasıl olması gerektiğini, ümmetine öğretmeye çalışmıştır.⁸³⁶

Ayrıca Hz. Peygamber (s), Medine'de Necranlılarla bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma metnine bakıldığında, Necranlılara “din, vicdan ve ibadet özgürlüğü” hususunda anlayışla yaklaşıldığı görülür. Yine Hz. Peygamber'in (s) “Necranlı Hristiyan din adamlarına” gönderdiği diğer mektuptan anlaşılan o dur ki, “...kilise ve manastırları kendilerine aittir.” Kilise ve manastırlarda görevli papaz ve rahipler bulundukları yerde kalıp farklı yerlerde vazifelendirilmeyecektir. Ayrıca örfleri, adetleri değiştirilmeyecek, zulme uğramayacaklardır.⁸³⁷

Bu olay, Allah'ın insanlara verdiği temel haklar hususunda, inanç farkı gözetmeyen, toplumsal yaşamı Kur'ân doğrultusunda tanzim etmeye çalışan Allah Resûlü'nün (s), çok medeni olduğunu,⁸³⁸ dinî hoşgörüsünün de ne kadar yüksek bir seviyede olduğunu göstermektedir. Gayr-i Müslimlere gösterilen bu müsamahalı

⁸³⁴ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 4/196-200; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/444; Kenan Demirayak, “KASİDETÜ'L-BÜRDE”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Nisan 2023); Ahmet Savran, “KÂ'B b. ZÜHEYR”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Nisan 2023).

⁸³⁵ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 1/341; 2/172-175; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 1/331.

⁸³⁶ Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, 83.

⁸³⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/275-276; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/622-624.

⁸³⁸ Nurettin Turgay, “Kur'ân'da Evrensel Barışa Yönelik Mesajlar”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10- 15.09. 2017 Ankara/Turkey* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008), II/663.

yaklaşımlar, başka inanç mensubu olan toplulukların kalplerinin fethedilmesinde etkili olmuştur.⁸³⁹

Ancak müsamahanın da bir hududu vardır. Yerinde kullanılırsa istenilen sonucu verir. Tersisi durumda “af, zillete, müsamaha da tavize” dönüşür.⁸⁴⁰ Bu prensibi çok iyi bilen Hz. Peygamber (s), her olumsuz tavır ve söyleme hoşgörüsüyle yaklaşmamıştır. Örneğin; Ebû Zerr (ö. 32/653) (r), bir adamla sövüşüp, anası sebebiyle onu ayıpladığında Allah Resûlü (s), “*Yâ Ebâ Zerr! Onu sen anasından dolayı mı ayıplıyorsun? Demek ki sen, içinde henüz Câhiliyyet (ahlâkı) bulunan bir kimsesin. Hizmetçileriniz sizin öyle kardeşlerinizdir ki, Allah onları sizin ellerinizin altına emânet etmiştir. Her kimin eli altında kardeşi bulunursa, ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirsın. Onlara güçleri yetmeyecek zahmetli bir iş yüklemeyiniz. Şâyet yüklerseniz, onlara yardım ediniz.*”⁸⁴¹ buyurmuştur.

Tebliğinde, “*Kim başkasının arzından bir karış miktarı (bir yere) tecâvüz ederse, kıyamet gününde yedi kat yerden (isabet eden toprak) o mütecaviz zâlimin boynuna halka gibi geçirilir*”⁸⁴² uyarısıyla da kul hakkının ehemmiyetine dikkat çekerek, bu hususta dikkatli olmayanların ahirette ağır cezalara maruz kalacağını haber vermiştir.

Örneklerde görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s), her şeye hoşgörüsüyle yaklaşmamıştır. O, şahsına karşı yapılmış suçları affetmiştir. Fakat dedikodu, aldatma, zina gibi günah fiillerin işlenmesi,⁸⁴³ hak ve hukukun gasp edilmesi, aile mahremiyetine dikkat edilmemesi, fertlerin İslâm yolundan uzaklaştırılması gibi hallerde asla müsamaha göstermemiştir. Çünkü müsamaha, bireyi eğitmek ve bir hatanın bir daha tekrar etmemesi koşuluyla gösterilir. Gösterilen hoşgörü, bireyi aynı hatayı yapma noktasında cesaretlendiriyorsa, vurdumduymazlığa sevk ediyorsa, iyi niyeti kötüye kullanmaya teşebbüs ettiriyorsa, bu durumda hoşgörüsüz yaklaşmak, adâlet icabıdır.⁸⁴⁴

⁸³⁹ Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, 82-83.; Yaşaroğlu, “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek”, 240.

⁸⁴⁰ Abdurrahman Güneş, “Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 95.

⁸⁴¹ Buhârî, “İman”, 21.

⁸⁴² Buhârî, “Mezâlim”, 13.

⁸⁴³ Buhârî, “Cezâ’u’s-sayd”, 35.

⁸⁴⁴ Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, 95.

Hız. Peygamber (s), beşerî ilişkilerinde ve dinî tebliğindeki tavır ve tutumlarıyla, müsamaha ve toleransın en güzel emsallerini göstermiştir. Kendisine karşı olan kaba, sert tutum ve söylemlere karşı hoşgörüyle, anlayışla karşılık vermiştir. Müsamahası, inananlarla beraber tüm inanç kesimlerini kapsamıştır. Her kesimden insana, inanç ve ibadet özgürlüğü sağlayacak uygulamalarda bulunmuştur. Böylece onun tebliği, her kesimden insana tesir ederek kalplerin Allah'a imanla dolmasına, İslâm'la şereflenmesine vesile olmuştur.

Cahiliyede birbirlerine düşmanca tavırlarla muamele ederek bir arada yaşayamayan insanların anlayış ve huzur içinde hayat sürmelerini temin eden hoşgörü erdemine her dönemde şahsî ve sosyal yaşamda ihtiyaç vardır. Çünkü savaşlar, şiddet, katliam, ırkçılık gibi vahim olaylar her zaman yaşanmaktadır. İnsanlık ise muhabbet, saygı, sabır, hoşgörü gibi erdemler yönüyle yozlaşma tehlikesine açıktır. Bireylerde ve toplumda yaşanan bu olumsuzlukların giderilmesi, hoşgörü değerinin işlevsel hale getirilmesiyle mümkündür. Bunun için de tüm canlılara şefkatle yaklaşan, herkesi kucaklayan bir sevgiyle donatılan, ahlakının güzelliği düşmanlarınca bile onaylanan Hız. Peygamber'in (s), söz ve uygulamalarının tatbik edilmesine ihtiyaç vardır.⁸⁴⁵

2.9. Barış

İslâm'ın gönderiliş amacı, yeryüzünde insanların huzur ve saadet içinde yaşamalarıdır. Huzurlu bir toplumun oluşması ise farklılıkların doğal bir durum olarak benimsenmesine bağlıdır. Ayrıca insaflı davranmak, empati yapabilmek gibi ahlâkî ilkeleri geliştirip beslemek gerekir. Bunun için toplumda hak ve ödevlerin bireylerce yapılması ve barışın tesis edilmesi zaruridir. İnsanlığın sulh ve saadet içinde yaşaması amacıyla Hız. Peygamber (s), toplumda sulhun egemen olması için çok çaba sarfetmiştir. Tebliği sırasında ümmetine de bu hususta uyarılarda bulunmuştur.⁸⁴⁶ Örneğin, “Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı (harb etmeyi)

⁸⁴⁵ Yiğit, *Peygamberimiz ve Hoşgörü*, 144.

⁸⁴⁶ Mustafa Çetin, “Kur'an ve Hız. Peygamber'in Barış Anlayışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi II. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:7 Bilimsel Toplantılar Yayın No:2, 2000), 7; Bayram Kanarya, “Hadislerde Sulh”, *International Paris Conference On Social Sciences-III November 15-17, 2019 Paris - France* (Paris- Fransa: Farabi publications, 2019), 104; Recep Çetintaş, “Hız. Peygamber'in Sünnetinde Barış ve Savaş”, *Çeşitli Yönleriyle Hız. Muhammed* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017), 125.

temenni etmeyiniz. Allah'tan (harb felâketinden) korumasını isteyiniz. Fakat düşmanla karşılaştığınız zamanda da (harbin bütün şiddetlerine karşı) sabrediniz. Ve biliniz ki, cennet muhakkak sûrette kılıçların gölgeleri altındadır."⁸⁴⁷ buyurarak tüm insanlığı, sulhten yana tavır almaya davet etmiştir. Müminler arasında bir anlaşmazlık çıktığında, aralarının düzeltilmesi⁸⁴⁸ şeklindeki Kur'ân'ın emri doğrultusunda, o da fertler arasında çatışma ve çekişme olduğu durumlarda, aralarının iyileştirilmesiyle ilgili yardımcı olunmasını teşvik etmiştir.⁸⁴⁹

Tebliğinde, *"İnsanlar arasını iyileştirip düzelden ve bunun için hayır maksadıyla söz ulaştıran veya hayır kastıyla söz söyleyen kimse yalancı değildir.*"⁸⁵⁰ şeklinde ümmetine tavsiyelerde bulunmuştur. Kendisi de Kubalılar arasında bir kavga çıktığını işitince *"Bizi götürün de aralarını iyileştirip barıştıralım.*"⁸⁵¹ buyurmuştur. Kur'ân'ın bu ilkesini hayatında bizzat tatbik ederek, aralarında düşmanlık olan kimseleri barıştırmaya çalışmıştır. Huzursuzluğa neden olan olaylara karşı duyarlılık göstererek sorunların halline yönelik çaba sarfetmiştir.⁸⁵² Meseleleri sulh yoluyla çözerken asla adâletten ayrılmamış ve tarafgir davranmamıştır.⁸⁵³

Sulhun ihyası için her daim çabalayan Hz. Peygamber (s), insanlar arasında efendi-köle, erkek-kadın gibi sınıf ayrılıklarının, her türlü ahlaksızlığın var olduğu,⁸⁵⁴ şiddet, zorbalık gibi davranışların fazilet sayıldığı ve haram aylar dışında, kabileler arasında savaşların yaşandığı⁸⁵⁵ bir dönemde, esasının Kur'ân'ın ilke ve prensipleriyle belirlendiği barış değeriyle, fertlerin hayatını yeniden tanzim etmiştir. İnsanların barış ve huzur içinde yaşamaları amacıyla Mekkelilerden, Allah'a kulluk yapmalarını ve zarûriyyât-ı diniyyeyi yani insanların temel haklarını korumalarını istemiştir.⁸⁵⁶

⁸⁴⁷ Buhârî, "Cihâd", 111.

⁸⁴⁸ Bkz. el-Hucurât 49/9.

⁸⁴⁹ Hasan Ellek, "Kur'ân ve Hadis Işığında İnsanlar Arası Anlaşmazlıkların Sulh Yoluyla Çözümü", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Temmuz 2013), 103.

⁸⁵⁰ Buhârî, "Sulh", 2, 3.

⁸⁵¹ Buhârî, "Sulh", 3.

⁸⁵² Kanarya, "Hadislerde Sulh", 104.

⁸⁵³ Buhârî, "Sulh", 12.

⁸⁵⁴ Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 117-124.

⁸⁵⁵ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 6/178.

⁸⁵⁶ İsmail Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", *EKEV Akademi Dergisi* 41 (Güz 2009), 36-37; Adil Yavuz, "Barış Ve Huzurun Sağlanmasında Nebvî Sünnetin

On üç yıllık Mekke döneminde zulmetmekten, kabalıktan hoşlanan, kendisi ve Müslümanlara işkence ve eziyetleriyle hayat hakkı tanımayan Mekkeliler, Allah Resûlü'nün (s) Allah'a kulluk etme ve temel hak ve özgürlükleri koruma hususundaki isteklerine karşı çıkmışlardır. Müslümanlara karşı mütecâviz davranışlarda bulunmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Hz. Peygamber (s), intikam duygusuyla hareket etmemiş, onlara aynıyla karşılık vermemiştir. Ashabını sabretmeleri ve barışla hareket etmeleri hususunda uyarmıştır.⁸⁵⁷

Hicretten sonra Medine'de, sınıf farkının gözetilmediği, herkese insan olarak değer verildiği, barış eksenli bir diyalog ortamı oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁵⁸ Müslümanlara tebliği sırasında, bu barış ortamının oluşmasında etkili olacak öğütler vermiştir. Örneğin, "karşısındakine barış, güven vermek ve başkalarından da güven içinde olmak" anlamındaki selam'ı oldukça önemseyerek, ilk önce aralarında selamı yaymalarını tavsiye etmiştir.⁸⁵⁹ Çünkü selamlaşmayla bireyler, birbirlerine bir arada yaşamak için aralarında bir problem olmadığını, beraber yaşayabileceklerini zımnen söylemiş olurlar. Ayrıca sevginin ve saygının ifade edilmesi olan selamla kalıcı dostluklar oluşur ve karşılıklı pozitif enerji de verilmiş olur.⁸⁶⁰

Selamlaşmadan sonra ise birbirlerine ikramda bulunmalarını, sıra-i rahim yapmalarını ve namaz kılmalarını öğütlemiştir.⁸⁶¹ Burada Hz. Peygamber'in (s) ilk üç nasihati, toplumsal barış ve kaynaşma için önemlidir. Namaz kılma öğütü ise, kulun yaratıcısıyla barışık olmasına neden olan yollardan biri olarak ehemmiyetlidir.⁸⁶²

Allah Resûlü (s), Ensar'la Muhacirler arasında imzalanan kardeşlik ahdiyle, Müslümanlar arasında kan kardeşliğinden de ötede, yardımlaşma ve muhabbete

Evrensel Boyutu", *Ydı I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu 26- 29 Nisan 2012 Lefkoşa*, ed. Yusuf Suiçmez (Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2014), 90.

⁸⁵⁷ Çetin, "Kur'ân ve Hz. Peygamber'in Barış Anlayışı", 10.

⁸⁵⁸ Yılmaz, "Barış'ın İslâm'ın Temel Kaynakları ve İslâm Tarihi'ndeki Yeri", 386.

⁸⁵⁹ Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 42; Eyup Yaka, "Şefkat ve Barış Peygamberi Hz. Muhammed (S.A.S.)", *Diyanet İlmi Dergi* 38/4 (Aralık 2002), 57.

⁸⁶⁰ Uğur Erman, "Sünnet Çerçevesinde İnsanca Yaşama Kriterleri (Sulh-Kul Hakkı ve Edeb Bağlamında)", 2. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu "İslam Düşüncesinde İnsan" 28- 30 Eylül 2018*, ed. Abdulcebbar Kavak (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, No: 22, 2018), 259.

⁸⁶¹ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 42.

⁸⁶² Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", 39.

dayalı bir kardeşlik bağı kurulmasını sağlamıştır.⁸⁶³ Müslümanlara, bu kardeşlik bağını zedeleyici tutumlar olan kin,⁸⁶⁴ haset,⁸⁶⁵ ikiyüzlülük,⁸⁶⁶ gıybet,⁸⁶⁷ iftira⁸⁶⁸ gibi davranışlardan uzak durmalarını, birbirleriyle diyalog içinde olmalarını tavsiye etmiştir. Yine üç günden fazla küs durmalarının helal olmadığını belirtmiştir.⁸⁶⁹ Böylece fertlerin sosyalleşmesini sağlayarak onları cemiyete uyarlamaya çalışmıştır. Sulhun esasları olan ve bireylerin yaşamını tümüyle kuşatan sevgi, saygı, dayanışma, rıfk, affetme, hak ve hukuku koruma gibi kıymet ölçütlerini bireylere benimsetmek için de bu erdemlerle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁷⁰

Kur'ân'ın tüm insanların, Âdem ile Havva'nın evlatları olması sebebiyle kardeş oldukları şeklindeki yaklaşımını benimseyen Allah Resûlü (s), diğer kesimlerle ilişkilerinde de sulhu esas almış⁸⁷¹ ve onlarla barış içinde yaşamak için uygulamalarda bulunmuştur. Örneğin; Medine'de, dinî inancı, etnik kökeni farklı grupların sulh ve emniyet içinde yaşayabilmesi ve özellikle de Müslümanların emniyet içinde olması⁸⁷² ve toplumsal barışa diğerlerinin de katılımını sağlamak amacıyla, burada yaşayan topluluklarla Medine Sözleşmesi'ni imzalamıştır.⁸⁷³ Gayr-i Müslimlerle ve özellikle de çoğunluk olması hasebiyle Yahudilerle imzalanan bu sözleşmeyle, bu grupların sulh içinde bir arada yaşayabilmelerinin kurallarını belirlemiş ve uygulamaya sokmuştur. Böylece toplumda gerilim havası yerine barışın egemen olmaya başlamasını sağlamıştır.⁸⁷⁴

Yine Hz. Peygamber'in (s), Necranlı Hristiyanlara Mescid-i Nebevî'de ibadet etmeleri için izin vermesi, onlarla din, vicdan ve ibadet hürriyeti sağlayan bir

⁸⁶³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, 1/226; Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel Ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi", 57.

⁸⁶⁴ Buhârî, "Edeb", 57.

⁸⁶⁵ Müslim, "Birr", 32; Bkz. el-Mâverdî, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, 450- 459.

⁸⁶⁶ Buhârî, "Menâkıb", 1.

⁸⁶⁷ Tirmizî, "Zühd", 60; Müslim, "Akdiye", 13, 14; Bkz. el-Mâverdî, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, 444-446.

⁸⁶⁸ Müslim, "Birr", 70.

⁸⁶⁹ Buhârî, "Edeb", 57.

⁸⁷⁰ Buhârî, "Savm", 51, "Edeb", 86, 27; Müslim, "Birr", 74, 69; Tirmizî, "Sıfatu'l-Kıyâme", 56; Yavuz, "Barış Ve Huzurun Sağlanmasında Nebevî Sünnetin Evrensel Boyutu", 85.

⁸⁷¹ Murat Şimşek - Abdul Qadoos, "İslam'da Sosyal Barışın Sağlanmasında Şiddete Başvurmama İlkesi", *İslam Medeniyeti Dergisi* 6/46 (Aralık 2020), 35.

⁸⁷² Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 168.

⁸⁷³ Mustafa Özkan, "MEDİNE VESİKASI", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Nisan 2023).

⁸⁷⁴ Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", 47; Güneş, "Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak", 90-91.

anlaşma imzalaması, barışa yönelik diğer faaliyetleridir. Hiçbir zaman ehl-i kitaba karşı din ve inanç konusunda baskı uygulamayan Hz. Peygamber (s), onları sindirmeye ve asimile etmeye çalışmamıştır. Bu sebepten aralarında da savaş vuku bulmamıştır.⁸⁷⁵ Verilen bu örnekler, onun tebliğlerinde insanlık âleminin bir ferdi olarak her bireye değer verdiğini, temel insanî hak ve hukuklarının karşılanıp korunmasında ırk, inanç ayrımı yapmadığını⁸⁷⁶ ve sadece Müslümanlar arasında değil, tüm halklarla sulh içinde yaşamak için ne kadar çok çabaladığını gösterir.

Allah Resûlü'nün (s) samimi ve barışsever olduğunu gösteren bir örnek olay da hicretin altıncı yılında, Mekke Müşrikleriyle yapılan Hudeybiye Barış Antlaşmasıdır. Yaklaşık 1500 kişiyle Kâbe'yi ziyaret için yola çıkılmıştır. Yanlarında sadece adet üzere kılıç bulunduran Müslümanları, Mekkeliler şehre sokmak istememiştir. Amacı savaş değil, umre yapmak olan Hz. Peygamber (s), Mekke'ye 17 km. uzaklıkta bulunan Hudeybiye Kuyusu'nda konaklar. Konakladıkları yere, Mekke'de evi olduğundan Müşriklerin ne yaptığından haberi olan Büdeyl b. Verkâ (ö. 11/632 [?]) gelir. Hz. Peygamber'e (s), müşriklerin onları Mekke'ye hiçbir şekilde sokmayacaklarını söyler. Hz. Peygamber de Büdeyl'e, niyetlerinin savaşmak olmadığını, Kâbe ziyareti için geldiklerini ve engel olurlarsa da savaşacaklarını ifade eder. Bu malumatı da müşriklere iletmesini ister. O da bu bilgiyi müşriklere iletir.⁸⁷⁷

Karşılıklı elçiler yoluyla iletişim kurulmaya çalışılır. Hz. Peygamber (s), gayelerini iletmesi için Hıraş b. Ümeyye'yi (ö. 60/680 [?]) Kureyş'e elçi olarak gönderir. Fakat Mekkeliler Hıraş'a eziyet ettikleri gibi, onu öldürmek de isterler. Daha sonra kırk ya da elli kişilik bir grup, Müslümanları kuşatarak onlara taş ve ok atarlar. Bu grup, sahâbilerce yakalanır ve peygambere getirilirler. Fakat Hz. Peygamber (s), onları affedip serbest bırakır. Bu sefer gayelerini iletmesi için, Mekke'ye Hz. Osman'ı (ö. 35/656), elçilik yapması için gönderir. Müşrikler gönderilen elçiye, istiyorsa şahsen Kâbe ziyaretinde bulunabileceğini fakat diğerlerine ziyaret için kesinlikle müsaade etmeyeceklerini söylerler. Elçi, bu

⁸⁷⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/341, 275-276; Yılmaz, "Barış'ın İslam'ın Temel Kaynakları ve İslam Tarihi'ndeki Yeri", 388.

⁸⁷⁶ Şimşek - Qadoos, "İslam'da Sosyal Barışın Sağlanmasında Şiddete Başvurmama İlkesi", 36.

⁸⁷⁷ Vâkidî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 2/224-246; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 2/97-99; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*, 1/413; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 237-238.

durumu onaylamayınca da ona kızıp tutuklarlar. Bu esnada Hz. Osman'ın öldürüldüğü bilgisi, Hz. Peygamber'e (s) ulaşır. Bunun üzerine Allah Resûlü (s), müşriklerle savaşmadan oradan ayrılmayacaklarına dair Müslümanlardan biat alır. Biat olayı, Mekkelilere ulaşır ve onları endişeye sevk eder. Bu endişeyle tutukladıkları Hz. Osman'ı bırakırlar.⁸⁷⁸

Bir elçi heyetini Hudeybiye'ye gönderirler. Karşılıklı müzakereyle on yıllık bir süre için geçerli olan antlaşma imzalanır. Kureyşlilerin itirazı nedeniyle antlaşma metninde, Bismillahirrahmanirrahim yerine Bismikallâhümme; Resulullah yerine Abdullah'ın oğlu Muhammed yazılmasına, Hz. Peygamber (s) izin verir. Antlaşma Müslümanlar açısından ağır şartlar içermektedir. Ayrıca elçi heyetinin başkanının oğlu Ebû Cendel (ö. 18/639 [?]), Müslüman olunca hapse atılmıştır. Fakat hapisten kurtularak kaçar ve Müslümanlara sığınır. Hz. Peygamber (s), antlaşma gereği onu babasına teslim eder.⁸⁷⁹

Bu antlaşma, Hz. Peygamber'in (s) müşriklerle olan ilişkilerini, barışla çözmek istediğinin en bariz örneklerindendir. Amaçlarının, sadece umre yapmak olması, üzerlerinde kılıçtan başka bir silah olmaması, Kureyşlilerin uzlaşmaz tavır ve tutumlarını sürdürmesi ama Allah Resûlü'nün (s) sakinlikle ve diplomatik yolla çözüm için çabalaması, Mekkelilerin elçi Hıraş'a kötü muamelesi hatta öldürmek istemeleri karşısında, Hz. Muhammed'in (s) soğukkanlılığı ve ok ve yay atan Kureyş birliklerini özgür bırakması, müşrik elçinin itirazıyla lafızların değiştirilmesi, Ebû Cendel'in iadesi ve ağır şartlar ihtiva etmesine karşılık yine de Allah Resûlü (s), barışla hareket etmiş⁸⁸⁰ ve sulhtan kaçmadıklarını göstermiştir. Mekke'nin fethine de yol açan bu antlaşmayla sağlanan barış ortamında İslâm hızlı bir şekilde yayılmıştır.⁸⁸¹

Allah Resûlü'nün (s) toplumlar arasında barışa ehemmiyet verdiğinin bir örneği de hicretin yedinci yılının muharrem ayında Bizans, İran gibi devlet

⁸⁷⁸ Vâkidî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*, 2/252-257; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 2/99; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/413; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 238-239; Muhammed Hamîdullah, "HUDEYBİYE ANTLAŞMASI", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Mayıs 2023).

⁸⁷⁹ Vâkidî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*, 2/258-266; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 2/99-100; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/413-414; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 239-240; Hamîdullah, "HUDEYBİYE ANTLAŞMASI".

⁸⁸⁰ Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", 53, 52.

⁸⁸¹ Kanarya, "Hadislerde Sulh", 102.

yöneticilerine gönderdiği İslâm'a davet mektuplarıdır.⁸⁸² Amacı, uluslararası barışa davet etmek olan Hz. Peygamber'in (s) gönderdiği mektupların içeriğine bakıldığında, insanları, tevhide ve Allah'a ortak koşmamaya çağırdığı görülür. Bunun anlamı ise, sadece yaratıcıya kul olmaya, adâlete, eşitliğe ve evrensel bir sulha çağrıdır. Çünkü, evrensel barış ve adâlet ancak Allah'a kullukla sağlanır.⁸⁸³

Barışsever olan Hz. Peygamber'in (s) savaştan yana olmadığını sulhten yana olduğunu gösteren bir olay da savaşı bir şekilde ve kan dökülmeden gerçekleşen Mekke'nin fethidir. Zorunluluk olmadıkça kan dökülmesini yasaklayan Hz. Peygamber (s), o gün için komutan Sa'd b. Ubade'nin (ö. 14/635 [?]) (Kâbe'de savaşın meşru olduğu gündür.) söylemine karşılık, onu azletmiş ve elinden sancağı almıştır. Sonra da ona, "Bugün merhamet günüdür." diyerek kan dökülmesine karşı çıkmıştır.⁸⁸⁴

Kendisini doğup büyüdüğü topraklardan çıkararak vatanından ayıran, Kâbe ziyaretine engel olan Mekke müşriklerini, o gün affetmesi, onun engin barışseverliğini ve müsamahasını gösterir.⁸⁸⁵

Allah Resûlü (s), insanlığı sulh ve huzura sevk edecek tavsiyelerini, son kez Veda Hutbesiyle ilan etmiştir.⁸⁸⁶ Bu hutbe, "insan hakları evrensel beyannamesi hükmündedir." Çünkü, tüm insanlığa ilan edilmesi istenmektedir. Özelde Müslümanlara, genelde de tüm insanlara hitap edilmektedir. İnsanlığın vazgeçilmezi olan zarûriyyât-ı diniyyeden söz edilmiştir. Eşitlik, insanlar arasındaki tek üstünlüğün takvâ olması, faiz ve kan davalarının kaldırılması gibi esaslar anlatılmıştır. Allah Resûlü (s), her türlü ırksal, sınıfsal ayrımı reddetmiş ve bunların yerine insanların dokunulmazlıklarını koruyan iktisadî ve sosyal adâleti, eşitliği getirmiştir.⁸⁸⁷

⁸⁸² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr*, 1/245-248; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, V/587, 592, 596.

⁸⁸³ Buhârî, "Vahy", 1; Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", 53.

⁸⁸⁴ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 250.

⁸⁸⁵ İbn Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 4/73; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/422-429; Yılmaz, "Barış'ın İslam'ın Temel Kaynakları ve İslam Tarihi'ndeki Yeri", 390.

⁸⁸⁶ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/438.

⁸⁸⁷ Vâkidî, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzi)*, 3/353; Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", 54-55.

Örneklerde görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s), Kur'ân'ın sulh⁸⁸⁸ ilkesini mükemmel bir biçimde uygulamış,⁸⁸⁹ İslâm'ın barış ve kardeşlik prensibinin en somut ve güzel numunelerini göstermiştir.⁸⁹⁰

Tebliğinde, Kur'ân'ın ışığında, sosyal hayatta sulh ve huzurun esasları olan insana değer vermek, sevgi, saygı, dayanışma, affedicilik, şefkat ve merhamet, hoşgörü, adâlet gibi değerler üzerinde durmuştur. Bireylerin bu erdemleri özümseyip yaşam tarzına dönüştürmesi için de bu faziletleri uygulamanın uhrevi neticelerini anlatarak onları teşvik etmiştir. Hem inananların hem de diğer tüm insanların sulh içinde yaşayabilmesinin gereği olan temel hak ve özgürlükleri koruyan prensiplerden söz etmiştir. Her türlü farklılığa rağmen, bir arada yaşayabilme kültürünü yaymak ve inkişaf ettirmek için her daim uğraşmıştır.⁸⁹¹ Medine Sözleşmesi, Hudeybiye Antlaşması gibi uygulamalarıyla çeşitli kültürel ve dinî kesimlerle bir arada yaşamanın mümkün olduğunu göstermiştir.⁸⁹²

Onun örneklendirdiğimiz bu söz ve eylemleri, İslâmî tebliğinin yayılmasını hızlandırmış ve toplumu içinde bulunduğu dinî, ahlâkî ve sosyal buhrandan kurtararak sosyal barışı temin etmiş ve toplumun barış içinde bir arada yaşama motivasyonu artmıştır.

2.10. İtidal

Sağlıklı birey ve toplumların ortaya çıkması İslâm'ın en önemli hedeflerinden biridir. İfrat ve tefritten uzak itidal çizgisinde bir yaşam ise, birey ve cemiyetin sağlıklı olmasının şartıdır.⁸⁹³ Bu nedenle Allah Teâlâ, dünyaya kul olarak gönderdiği insandan, yaşamının her alanında itidal üzere hareket etmesini ister. Hatta tutum ve tavırlarında mutedil olmayı inanan insanların nitelikleri arasında zikreder.⁸⁹⁴ Bu emir doğrultusunda, her hususta ölçü ve dengeyi gözetmek, Allah

⁸⁸⁸ Bkz. en-Nisâ 4/128; el-Bakara 2/258.

⁸⁸⁹ Çetin, "Kur'ân ve Hz. Peygamber'in Barış Anlayışı", 8.

⁸⁹⁰ Altun, "Hz. Peygamber'in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları", 56.

⁸⁹¹ Çiftçi, "Kuran ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmez 'Müsamaha- Kolaylık'", 535.

⁸⁹² Kanarya, "Hadislerde Sulh", 508.

⁸⁹³ Mahmut Kavaklıoğlu, *Sünnet'te İtidâl* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri AnaBilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 1995), 24.

⁸⁹⁴ Bkz. el-Furkân 25/67.

Resûlü'nün (s) tavsiyeleri arasında yer alır. Tebliğiyle beraber yaşamı, itidal erdeminin en somut örnekleriyle doludur.⁸⁹⁵

“Güzel hâl ve ölçülü hareket etmek Peygamber (s.a.v.)’in yirmi dört parçasından bir parçadır.”⁸⁹⁶ hadisiyle ölçülü hareket etmenin peygamberlik vasıflarından biri olduğunu haber veren Hz. Peygamber (s), dinî aşırılıklarda etrafındakilerin dikkatini çekmek ve duyarlılığa davet etmek için,⁸⁹⁷ her türlü iş ve ibadette ifrata kaçmamayı⁸⁹⁸ tavsiye etmemekle beraber “Şüphesiz ki bu dîn kolaylıktır. Hiçbir kimse yoktur ki, bu dîn hususunda (amellerim eksiksiz olsun diye) kendini zorlasın da dîn ona galebe etmesin (ve erinip büsbütün amelden kesilmesin). Öyle olunca ortalama gidin. (Eğer en kâmilî yapamazsanız, ona) yaklaşın, (az olsa da devamlı amel ve ibâdetten dolayı) sevinin; sabah, akşam ve gecenin bir cüz’ünde (ibâdete tevfiğ vermesi için Allah’tan) yardım isteyin.”⁸⁹⁹ şeklinde, Kur’ân âyetleri doğrultusunda, bütün insanları uyarmıştır.

İnsanın tabiatını çok iyi bilen ve itidale meyilli yaratan Allah’ın, İslâm’ın ibadet telakkisini buna göre vazettiğini⁹⁰⁰ çok iyi bilen Hz. Peygamber (s), ibadetleri meşakkatsiz bir şekilde yapmanın, Allah’ın emrine uygun hareket olduğunu zikretmiştir. Önemli olan ibadetleri uygularken, kolaylık ilkesini gözeterek yapmaktır. Allah’ın dinî vecibelerde koyduğu kolaylık ilkesini gözetmek ise ferdi itidal çizgisine yaklaştırır.⁹⁰¹

İnsana verilen beden gücü sınırlıdır. Kişiye göre de bu potansiyel değişmektedir. Fakat Allah bu potansiyeli, ibadet amacıyla aşp, beden bu gücünü sıfırlamasını istememektedir.⁹⁰² Zira aşırı ibadet, kişinin bu yöndeki hazzını yitirmesine ve sonrasında tamamen ibadetleri terk etmesine sebep olabilir.⁹⁰³ Bunun farkında olan Hz. Peygamber (s), çok fazla ibadet etme amacıyla, kişinin bedenine fazlaca yüklenip eziyet etmesi, yemek-içmek, evlenmek, uyumak gibi tabî

⁸⁹⁵ Zehra Yıldız Orhan, “Hadislere Göre Dinde İtidal”, *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi* 6/37 (Haziran 2019), 508.

⁸⁹⁶ Tirmîzî, “Birr”, 66.

⁸⁹⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 2/572.

⁸⁹⁸ Buhârî, “Rikak”, 18.

⁸⁹⁹ Buhârî, “İman”, 29.

⁹⁰⁰ Sancaklı, “Hz. Peygamber’in İbâdetlerde Öngördüğü İ’tidâl ve Kolaylık Anlayışı”, 379.

⁹⁰¹ Güner, “Bir Denge ve İtidal Dini Olarak İslam” (Ocak 2004), 8.

⁹⁰² Güner, “Bir Denge ve İtidal Dini Olarak İslam” (Ocak 2004), 5.

⁹⁰³ el-Mâverî, *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, 166; Bulut, “Kur’ân Ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal”, 106.

gereksinimlerin terkedilmesine karşı çıkmıştır.⁹⁰⁴ Allah'ın koyduğu sınırı aşan tavır ve tutumları, önlemeye çalışmıştır.

Kimsenin ameliyle cennete giremeyeceğini⁹⁰⁵ söyleyen Hz. Peygamber (s), yaşadığı müddetçe her gece namaz kılmayı, ömrü boyunca oruç tutmayı ve hiç evlenmeyeceğini söyleyen üç kişiye: *“Sizler şöyle şöyle söyleyen kimselersiniz. Dikkat edin! Allah’a yemin ederim ki, ben sizin Allah’tan en çok korkanınız ve en çok takvalı olanınız bulunuyorum. Bunlarla beraber ben oruç tutarım, oruçsuz bulunurum, nâfile namaz kılarım (gecenin bir kısmında) uyurum, kadınlarla da evlenirim. (İşte benim sünnetim, hayât yolum budur.) Her kim benim bu sünnetimden (hayât yolumdan) yüz çevirirse, o benden değildir.”*⁹⁰⁶ şeklinde tepki vermiştir. Çünkü bu üç kişi, aldıkları kararla, “dünya ahiret dengesini ihlal edici” davranmışlardır.⁹⁰⁷ Ayrıca Allah Resûlü (s), fıtratı aşarak bedeni çok fazla zorlamanın, takati aşmanın fıtrat dinî olan İslâm’a aykırılığını anlatmak istemiştir.⁹⁰⁸

Bir gün Allah Resûlü (s), bir kadınla oturmakta olan Hz. Aişe’nin (r) yanına girdiğinde, yanındaki kadının kıldığını namazları kendisine anlatan Hz. Aişe’ye (r), kadının yaptıklarını anlatmayı bırakmasını söylemiş ve güçleri nispetinde bir şeyler yapmayı tavsiye etmiştir.⁹⁰⁹

Hız. Peygamber (s), bu öğüdüyle, ibadetlerde ifrat ve tefrite kaçmanın doğru olmadığını, önemli olanın az ama devamlı ve ihlasla yapılması gereğini izah etmiştir.⁹¹⁰

Allah Resûlü (s), yaşadığı müddetçe gündüzü oruç, geceyi de ibadetle geçirmek arzusundaki bir sahâbeye: *“Ama sen bu ağır ibâdeti yerine getirmeye muktedir olamazsın. Onun için sen bazen oruç tut, bazen tutma; bazen ibâdete kalk, bazen uyu. Sen (her) aydan üç gün oruç tut. Çünkü her hasene on misli ile mükâfatlanır. Bu da (fazilet ve ecir kazanma bakımından) bütün sene orucu*

⁹⁰⁴ Sancaklı, “Hz. Peygamber’in İbâdetlerde Öngördüğü İ’tidâl ve Kolaylık Anlayışı”, 381.

⁹⁰⁵ Müslim, “Sıfatı'l-Kıyâme Ve'l-cenne Ve'n-nâr”, 78.

⁹⁰⁶ Buhârî, “Nikâh”, 1.

⁹⁰⁷ Kavaklıoğlu, *Sünnet'te İtidâl*, 31.

⁹⁰⁸ Güner, “Bir Denge ve İtidâl Dini Olarak İslâm” (Ocak 2004), 6.

⁹⁰⁹ Buhârî, “İman”, 32.

⁹¹⁰ Güner, “Bir Denge ve İtidâl Dini Olarak İslâm” (Ocak 2004), 7.

*gibidir.*⁹¹¹ karşılığını vermiştir. Ayrıca vücudunun, gözlerinin, eşinin, ziyaretçilerinin onun üzerinde hakkı olduğunu söyleyerek,⁹¹² “dünyayla ilişkisini kesmiş olarak, sadece ibadetle vakit geçirip toplumdan uzaklaşmayı doğru bulmamıştır.⁹¹³

Din, sadece bir köşeye çekilip namaz, oruç gibi ibadetleri yapmak değildir. Tam tersi din, Allah’a karşı vazifeler yerine getirilirken, diğerleriyle de ilişkiyi kesmemektir.⁹¹⁴ Allah Resûlü (s), “*Müslümanların arasına karışarak onların eziyetlerine katlanan kimse halk arasına karışmayıp eziyete katlanmayan kimseden daha hayırlıdır.*”⁹¹⁵ buyurarak insanlarla bir arada yaşamaya teşvik etmiştir. Toplumdan soyut bir yaşam tarzını tasvip etmemiştir.

O, birbirlerinin devamı olan dünya ve ahiret yaşamıyla ilgili dengenin sağlanmasını istemiştir.⁹¹⁶ Dünya ahiret dengesinin bir ucunda ruhbanlık (tamamen mistik bir yaşam) bir ucunda da her şeyiyle maddeye dayanmış dünyevileşmiş bir hayat vardır.⁹¹⁷ Allah Resûlü (s), dinin tamamen ruhbanlık şeklinde ya da tamamen dünyevî bir yaşam şeklinde algılanmaması için, dinle dünyayı barıştırmıştır.⁹¹⁸ İkisinin ortasında bir hayat yaşamıştır. Böyle yaşanmasını da tavsiye etmiştir.

Örneğin, dünyadan soyutlanıp tamamen kendisini ahirete adayan Osman b. Maz’un’u (ö. 2/624) uyarmıştır.⁹¹⁹ Çünkü insan, maddî ve manevî olarak başkalarıyla münasebet içerisinde olmaya ihtiyaç duyacak şekilde yaratılmıştır.⁹²⁰ Fakat o, mal- mülk sevdasıyla dünyaya aşırı meyledilmesini de doğru bulmamıştır.

Emsal olarak; Hz. Peygamber’in (s) Bahreyn’e gönderdiği Ebû Ubeyde b. Cerrah, çok miktarda malla dönmüştü. Ebû Ubeyde’nin geldiğini duyan Ensar da biraz mal alabilmek için, sabah namazını eda etme niyetiyle, Hz. Peygamber’in yanına gelmişti. Onların bu halini fark eden Allah Resûlü (s): “*Sevininiz ve sizi*

⁹¹¹ Buhârî, “Sıyâm”, 55.

⁹¹² Buhârî, “Savm”, 54.

⁹¹³ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 2/571.

⁹¹⁴ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/301.

⁹¹⁵ Tirmizî, “Sıfâtul-kıyâme”, 55.

⁹¹⁶ Orhan, “Hadislere Göre Dinde İtidal”, 512.

⁹¹⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/626.

⁹¹⁸ Ali Galip Gezgin, “Kur’ân’da ve Hz. Peygamber’in Davranışlarında Denge”, *III. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 20 Nisan 2000 Isparta* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:9 Bilimsel Toplantılar Yayın No:3, 2001), 289.

⁹¹⁹ Buhârî, “Nikâh”, 8.

⁹²⁰ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/301.

sevindirecek ni'metleri (bundan böyle her zaman) umunuz! Vallahi (bundan sonra) sizin üzerinize fakirlik ve ihtiyâçtan korkmam. Fakat ben sizin üzerinize, sizden önceki ümmetlerin önüne dünyâ ni'metlerinin yayıldığı gibi, sizin önünüze de yayılması, onların o ni'metlerde birbirlerine hasedlesip nefsâniyet yarışına girdikleri gibi sizin de birbirinizle nefsâniyet yarışına düşmeniz ve bu nefsâniyet yarışının da onları helak ettiği gibi sizleri de helak etmesinden korkarım".⁹²¹ şeklinde onları uyarmıştır.

O, ümmetinin dünya nimetlerine gönlünü kaptırarak,⁹²² ahireti unutmalarını istememektedir. *"Dikkat ediniz! Dünya ve içindekiler tümüyle melundur. Yani Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılmışlardır. Ancak Allah'ı anmak ve Allah'ın rızasını kazanmaya götüren şeylerle; Âlim olup, ilim öğrenip ve ilim öğreten başka... her şey ve herkes"*⁹²³ uyarısıyla dünya ve içindekilerin değersiz olduğunu anlatmıştır. Çünkü onun anlayışına göre, Müslüman ne dünyasını ne ahiretini ne de dinini ihmal etmemelidir. Hepsinin mamur olması için çabalamalıdır. Dünya nimetlerinden faydalanmalı, fakat hayatını sadece bunlara adamamalıdır. Hem dünyasını hem ahiretini, Allah'ın koyduğu sınırlara göre düzenlemelidir.⁹²⁴

Hz. Muhammed'in (s) Allah'tan en çok istedikleri arasında, ilk sırada olanın dünyayla ahiret arasındaki dengenin gözetilmesi⁹²⁵ olduğunu haber veren Enes b. Mâlik (r), bu nedenle Allah Resûlü'nün (s) en çok yaptığı duanın *"Yâ Allah, ey Rabb'imiz, bize dünyâda da bir güzellik ver, âhirette de bir güzellik ver ve bizi ateş azabından koru."*⁹²⁶ şeklinde olduğunu bildirmektedir. Bu dua, onun, dünyayla ahiret arasındaki itidale değer verdiğini gösterir. Ayrıca, bu duası onun, her ikisinde mutlu olmanın yolunun, iki hayatın birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu, ümmetinin de idrak etmesini istediğini anlatır.⁹²⁷

İnsanlar toplumda sahip oldukları imkânlar yönüyle farklı farklı seviyelerdedir. Dolayısıyla bu farklılıklar, insanlar arasında yaşayış açısından

⁹²¹ Buhârî, "Megâzi", 12.

⁹²² Buhârî, "Rikâk", 50.

⁹²³ Tirmizî, "Zühd", 14.

⁹²⁴ Güner, "Bir Denge ve İtidal Dini Olarak İslam" (Ocak 2004), 11; Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları", III/248-249.

⁹²⁵ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/625.

⁹²⁶ Buhârî, "Daavât", 55.

⁹²⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/626.

ölçüsüzlükler oluşturmaktadır. Sosyal yaşamda da ölçü ve dengeyi esas alan Allah Resûlü (s), bu ekonomik dengesizlikleri kaldırıp, insanları birbirine yakınlaştırmak istemiştir.⁹²⁸ Örneğin; Ebû Sa'id el- Hudrî (ö. 74/693-94), Hz. Muhammed'in (s) iktisadî açıdan toplumdaki dengesizliği gidermek adına yaptığı tavsiyeyi şu şekilde anlatır: Bir gün yolculuk esnasında açlıktan yiyecek bir şeyler arayan bir adam geldiğinde, Allah Resûlü (s), *"Her kimin yanında binek fazlası bir hayvan varsa onu yanında bineği olmayana versin. Kimin yanında bir azık fazlası varsa, onu, azığı olmayana versin."*⁹²⁹ buyurmuştur.

Hiz. Peygamber (s), tebliğinde ve insanî ilişkilerinde ölçü ve dengeyi gözetmiştir. Bireylerin statülerine, makam mevkilerine, inançlarına bakmadan, sırf Allah'ın yarattığı bir kul ve insan olarak, onlara değer vermiştir.⁹³⁰ Ölen Yahudi kadının cenazesi geçerken ayağa kalkması,⁹³¹ mescidi temizleyen zenci kadının kabrini ziyaret etmesi⁹³² buna en güzel örnektir.

Toplumdaki kadına olan olumsuz bakışı önlemeye çalışmıştır. Hristiyanlıkta kadın, Hiz. Âdem'e suç işleten, cennetten çıkarılmalarına sebep olduğundan dolayı, toplumda değersizleştirilmiştir. Allah Resûlü (s) ise, kadını toplumdan ayırmamıştır. Kadını erkeği bir bütünün parçaları olarak görmüştür. Birini yüceltirken diğersini aşağılamamıştır.⁹³³ Onların yemek davetlerini kabul etmiş, evlerinde cemaatle namaz kıldırmıştır.⁹³⁴ Hiz. Enes'in (r) teyzesinin evinde yemek yemiş, istirahat etmiş ve onun için hayır duada bulunmuştur.⁹³⁵ Kadınlar, sabah namazında cemaatle, peygamberin arkasında namaz kılabilmişlerdir.⁹³⁶ Namaz kıldırırken bir ağlama sesi duyduğunda namazı kısa kesmiştir. Çocuğıyla cemaate katılan kadına kızmayarak ve kendisine sıkıntı vermemek için namazı kısalttığı açıklamasını yaparak ⁹³⁷ ona anlayışla karşılık vermiştir. Her zaman sosyal yaşamın içinde olan kadınlar, istedikleri mesleklerde çalışabilmişlerdir. Çünkü, onun tebliğ

⁹²⁸ Gezgin, "Kur'ân'da ve Hiz. Peygamber'in Davranışlarında Denge", 286.

⁹²⁹ Müslim, "Lukata", 18.

⁹³⁰ Nevzat Aşık, "Hiz. Peygamber ve İtidal", *Diyanet Dergisi* 23/4 (Aralık 1987), 4.

⁹³¹ Buhârî, *Cenâiz*", 49.

⁹³² Müslim, "Cenâiz", 71.

⁹³³ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/214-215.

⁹³⁴ Buhârî, "Salât", 20.

⁹³⁵ Buhârî, "Cihâd", 3.

⁹³⁶ Buhârî, "Mevâkitü's-salât", 28.

⁹³⁷ Buhârî, "Ezân", 65.

ve talim ettiği din, insan odaklıdır.⁹³⁸ O, söz ve uygulamalarıyla toplumda, en değersiz ve güçsüz görülen kadını, şerefle ve insanca yaşayabileceği bir duruma getirmeye çalışmıştır.⁹³⁹ Böylece örnek tebliğiyle, toplumda cinsiyetlere bakışta da itidalî sağlamıştır.

Hayatın her alanında itidale ehemmiyet veren Hz. Peygamber (s), hisler konusunda da ölçülü olmayı tavsiye etmiştir.⁹⁴⁰ Toplumda bireylere karşı adavette aşırılığı hoş görmemiş ve “*Allah katında insanların en çok nefret edilmişi, husûmeti şiddetli olan kimsedir.*”⁹⁴¹ hadisiyle, düşmanlıkta ifrata kaçmamaya davet etmiştir. Husumet ve dargınlıklarda olumsuz sonuçlara yol açabilecek⁹⁴² aşırı sevgi konusunda da “*Sevdiğin kimseyi ölçülü sev ki bir gün sevmeyeceğın bir kişi olabilir. Sevmediğın bir kimseyi de ölçülü şekilde sevmek ki gıntın birinde çok sevdiğın bir kimse olabilir.*”⁹⁴³ uyarısında bulunarak, aşırı muhabbet ve adavet duygularından kaçınılmasını tavsiye etmiştir.

Şahsına yapılan aşırı saygı ve övgünün de itidal çerçevesinde olmasını istemiştir. Kur’ân’ın Hristiyanları, Hz. İsa hususunda haddi aşmalarından dolayı uyardığı⁹⁴⁴ gibi o da çevresindekilere “*Nasrânîler’in Meryem oğlu’nu bâtil ve aşırı sûrette medhettikleri gibi, sakın sizler de beni medhde aşırı gitmeyiniz. Şübhesiz ki, ben ancak bir kulum. Onun için bana Allah’ın Kulu ve Rasûlü deyiniz.*”⁹⁴⁵ ikâzını yapmıştır. Şahsına ilâhlık vasfı verilmemesini, bir beşer olarak görülmesini isteyerek, kendisine itidal çerçevesinde Allah’ın bir kulu ve Resûlü olarak yaklaşılmasını emretmiştir. Demek ki itidal, her varlığa hak ettiği kıymeti vermek olduğu anlamına geldiği gibi, Allah’ın bir beşer olarak düşünölemeyeceği, insanların ilâhlık vasıflarıyla nitelenemeyeceği manasına da gelir.⁹⁴⁶

Hz. Peygamber (s), sosyal hayatta insanı galeyana getiren, insanın fikir ve eylemlerini kontrol dışı bırakan durumlar karşısında⁹⁴⁷ “*Güçlü kişi herkesi*

⁹³⁸ Zehra Gözütok Tamdoğan, “Tevhitten Vahdete İstikamet”, *Diyanet Aylık Dergi* 331 (Temmuz 2018), 17.

⁹³⁹ Aşık, “Hz. Peygamber ve İtidal”, 6.

⁹⁴⁰ Tamdoğan, “Tevhitten Vahdete İstikamet”, 15.

⁹⁴¹ Buhârî, “Ahkâm”, 34.

⁹⁴² Orhan, “Hadislere Göre Dinde İtidal”, 513.

⁹⁴³ Tirmizî, “Birr”, 60.

⁹⁴⁴ Bkz. en-Nisâ 4/171.

⁹⁴⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 21/48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/209.

⁹⁴⁶ Bulut, “Kur’ân Ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal”, 103, 116.

⁹⁴⁷ Kavaklıoğlu, *Sünnet’te İtidâl*, 164.

yenebilen kişi değildir. Asıl güçlü kişi, öfke anında kendine hâkim olabilen kişidir.”⁹⁴⁸ buyurarak, ölçülü ve temkinli hareket etmeye davet etmiştir. Hatta öğüt vermesini isteyen bir gence “*gadablanma*”⁹⁴⁹ tavsiyesinde bulunmuştur.

“(Ey mü’minler) israf etmeksizin ve kibirlenmeksizin yiyiniz, içiniz, giyiniz, sadaka veriniz!”⁹⁵⁰ ikâzında bulunan Hz. Peygamber (s), cahiliyede, elbiselerin yerlere degecek kadar uzatılması kibir alameti sayıldığı bir zamanda, elbisenin topuklardan aşağı uzatılmaması⁹⁵¹ hususunda uyarıda bulunmuştur.

İmkânı olduğu halde, tevazusuyla abartılı bir şekilde giyinmeyenin kıyamet gününde istediği elbiseyi seçip giyebileceğini⁹⁵² söyleyerek, giyim kuşam konusunda, aşırılıktan uzak tutmaya çalışmıştır. Toplum içine çıkarken de kılık kıyafetin düzeltilmesini istemiştir.⁹⁵³ “Allah verdiği nimeti kulunun üzerinde görmeyi sever.”⁹⁵⁴ buyurarak da muhtaç kimseler gibi giyinilmesini doğru bulmamıştır. Fertlerin makam ve mevkilerine göre giyinmesini tavsiye etmiştir.⁹⁵⁵

Bu ifadeleriyle, giyim kuşam hususundaki tebliğiyle, insanları itidal çizgisine çekmeye çalışmıştır. Dikkat çekici bir giyim ve bu amaçla ölçüsüzce harcama yapmak nasıl aşırılık, pejmürde bir şekilde dolaşmak ve harcamadan kaçınmak tefrittir.⁹⁵⁶

İktisadî olarak maddeye aşırı kıymet vermek ifrat, tamamıyla terk etmekse tefrittir. İkisinin ortası olan cömertlik ise Kur’ân’ın tavsiye ettiği⁹⁵⁷ bir ahlâkî erdemdir. Âyette, Allah’a ortak koşan insanların nitelikleri arasında sayılan cimrilik⁹⁵⁸ hususunda ümmetini uyarmak için, geçmişte başkalarının malına saldırıp, kanlarını akıtmaktan dolayı helak olan kavimleri örnek veren⁹⁵⁹ Allah Resûlü (s), yapılan harcamalar konusunda cimrilikten,⁹⁶⁰ israf ve gereksiz

⁹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/276.

⁹⁴⁹ Buhârî, “Edeb”, 76.

⁹⁵⁰ Buhârî, “Libas”, 1; Müsned 5/63.

⁹⁵¹ Buhârî, “Libas”, 2, 4, 5.

⁹⁵² Tirmizî, “Sıfatu'l-kıyâme”, 39.

⁹⁵³ Ebû Dâvûd, “Libas”, 25.

⁹⁵⁴ Tirmizî, “Edeb”, 54; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/63.

⁹⁵⁵ el-Mâverî, *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din*, 599.

⁹⁵⁶ Kavaklıoğlu, *Sünnet'te İtidâl*, 28-29.

⁹⁵⁷ Bkz. en-Nisâ 4/37-38.

⁹⁵⁸ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, II/64.

⁹⁵⁹ Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, 3/84.

⁹⁶⁰ Müslim, “Birr”, 56; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/28.

harcamalardan menetmiştir.⁹⁶¹ Bu ikisinin ortasında bir yol olan cömertliği⁹⁶² öğütlemiştir.

Ruh ve beden sağlığıyla alakalı olan yeme içme hususunda da ölçülü olmaya çalışan Hz. Peygamber (s), *“İnsanoğlu midelerinden daha kötü bir kap doldurmamıştır. Oysa Ademoğluna, belini doğrultan birkaç lokma kafidir. Eğer nefsi galebe çalarsa midenin üçte biri yiyeceği için, üçte biri içeceği için ve üçte biri de nefesi içindir.”*⁹⁶³ buyurmuş ve ölçülü ve sağlıklı bir beslenmeye teşvik etmiştir.

Allah Resûlü’nün (s) sünnetinden alınan bu örnekler, onun, itikat, ibadet, ahlâk gibi her eyleminde ifrat ve tefritten uzak kalarak itidal değerini uyguladığını ve herkesin örnek alabileceği bir yaşam çizgisi sergilediğini gösterir. O, tebliğinde etrafındakilere orta yolu benimsemenin, ideal bir yaşayış olduğunu anlatmaya ve öğretmeye gayret etmiştir. Ölçülü hal ve tavırlarıyla tüm insanlık âlemine model olabilecek bir saadet asrı ve toplumu oluşturmuştur.⁹⁶⁴

⁹⁶¹ Müslim, "Akdiye", 10, 13, 14.

⁹⁶² Buhârî, "Zekât", 21-22.

⁹⁶³ Tirmizî, "Zühd", 47; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 1/393.

⁹⁶⁴ Aşık, "Hz. Peygamber ve İtidal", 12; Mustafa Çetin, "Kur'ân-ı Kerim Işığında Hz. Peygamber'de İtidal", *Süleyman Demirel Üniversitesi III. Kutlu Doğum Sempozyumu 20 Nisan 2000 Isparta* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:9 Bilimsel Toplantılar Yayın No:3, 2001), 98.

SONUÇ

Allah'ın peygamberine bildirdiği ilâhî emirler, insanın yaratılıştan gelen temiz ve saf fitratını korumalarına yardımcı olan ve tüm insanlığa sürur veren ahlâkî ve sosyal ilkeleri içerir. Hz. Peygamber'in (s) yaşamı ise bu ilke ve değerlerin somut uygulamasıdır. Bu nedenle insanî ve sosyal ilişkilerin zayıflayarak değer kaybının yaşandığı zamanlarda, tüm asırlara örnek bir şahsiyet olarak gönderilen ve yaşadığı çağı mutluluk asrına dönüştüren Hz. Peygamber'in (s) şahsında taşıdığı ve tebliğinde yer bulan ahlâkî niteliklerin, değerlerin gözden geçirilip tatbik edilmesine ihtiyaç vardır. Bu amaçla sağlıklı ve medenî bir toplumun esaslarından olan sevgi, saygı, merhamet, doğruluk, adâlet, hoşgörü, barış, itidal erdemleriyle ilgili önce Kur'ân sonra da hadis metinleri incelenmiştir. Faziletli bir medeniyetin oluşmasında, bu erdemlerle ilgili âyet ve hadislerin ne kadar teşvik edici ve tesirli olduğu görülmüştür.

Toplumsal bir varlık olarak, insanın diğerleriyle iç içe yaşarken, onlarla ilişki kurması kaçınılmazdır. Ancak kurduğu bu ilişkiler, sosyal değerler paralelinde gerçekleştiğinde, şahsî ve sosyal münasebetler, o denli sağlıklı ve istikrarlıdır. Bu noktada, sosyal değerleri özümsemiş, erdemli bir birey ve toplum oluşturmada Kur'ân'ın geçmişi, günümüzü ve geleceğimizi de kapsayan ilke ve değerleriyle yol gösterdiği açık bir şekilde tespit edilmiştir.

Kur'ân'da insanın temiz fitratının korunması, şahsî ve sosyal münasebetlerinin sağlıklı olmasıyla ilgili bir değerler skalasının ortaya konduğu ve bireylerden de bu skalaya göre bir hayat yaşaması istendiği görülür. Hayatını buna göre biçimlendirmek isteyen kişiden de örnek bir model olarak sunulan Hz. Muhammed'in (s) iş ve davranışlarına bakması istenmiştir. Ayrıca buyruk, yasaklama ve emir şeklinde ele alınan, temeli iman esasları olan ve salih amellerle desteklenmesi istenen bu sosyal ve insanî değerler hakkında açık ve net bilgilendirmeler yapılmıştır. Yapılması istenen faziletli davranışlar ve yasaklanan kötü iş ve eylemlerin hangileri olduğu açıkça ifade edilmiştir. Örneğin bireysel ve sosyal hayatın lokomotifi olan sevgi erdemiyle ilgili bireyin neye ve kimlere muhabbet duyması gerektiğinden, Allah'ın hangi vasıftakileri sevdiğine kadar pek çok konuda bilgi verilmiştir. İmandan sonra insan kalbindeki en büyük sevginin

Allah sevgisi olduğu sonrasında muhabbete en layık olanın Hz. Peygamber (s) olduğu vurgulanmıştır. Allah ve Resûlü'ne (s) muhabbet duymanın bir sonucu olarak ortaya çıkan bir hal olarak iman kardeşliğinden söz edilmiştir. Böyle bir kardeşliğin Müslümanlar arasında muhabbetle beraber saygı, merhamet, doğruluk gibi, diğerk bütün erdemleri yaşamayı gerektirdiğı ifade edilmiştir.

Adâlet, alçakgönüllülük, incelik, muhabbet, hoşgörü, sorumluluk, ölçülülük gibi değerlerle ilgili olup sevginin ikizi kabul edilen saygı değeriyle ilgili âyetlerde, önce Allah'a saygı sonra da peygamberlere saygıyla beraber diğerk yaratılmışlara, anne-babaya, temel hak ve özgürlüklere saygıya yer verilmiştir. Allah'ın sonsuz merhamet sahibi olduğu, merhameti kendisine ilke edindiğı ve yaratılışlarına merhamet değerini yerleştirmesi hasebiyle insandan da çevresindeki tüm canlı ve cansız varlıklara karşı merhametle hareket etmesi gereğı anlatılmıştır.

Birr, takvâ, ihsan, adl, güven, ahde vefa gibi erdemlerle ilgili olan doğruluk değerinin sadıkların bir özelliğı olduğu, özü sözü bir olanlara Allah'ın mükâfatlar vereceğı anlatılmıştır. Ferdin kendi şahsında sıdk, emin, itidalli olmasıyla beraber, etrafındaki tüm “varlıklarla ilişkilerinde her şeye hakkını vermesi” olan adâlet erdeminin evrenselliğı ve tüm insanları kuşatıcı özelliğı üzerinde durulmuştur. Şahsî ve toplumsal yaşamda itidalle ve adâletle eylemde bulunmanın İslâm'ın tevhitte beraber temel özelliğı olduğu anlatılmıştır.

Ayrıca sulh ve huzurun esası olan ve sevgi temeline dayalı hoşgörü erdeminin kolaylaştırma, affetme, hilm sahibi olma, kusurları örtmek anlamına geldiğı ve bu özelliklerin kişiliğı gelişmiş bir müminin Kur'ân'da anlatılan vasıfları olduğuna değinilmiştir.

Tüm bu erdemlerin yaşanmasını olanaklı kılan barış değerinin İslâm'ın nihaî amacı olduğu ve sulhu sağlamak için emir ve yasaklar ortaya konduğu görülmüştür. İtidal sınırını aşan toplumlardan örnek verildiğı ve dengeli bir toplumun vasıflarının anlatılarak bireysel ve toplumsal yaşantıdaki ahlâkî tavır ve tutumlardan her türlü yeme-içme, giyinme gibi ihtiyaçların karşılanmasında ölçülülüğün emredildiğı gözlenmiştir.

Kur'ân'ın üzerinde durduğu bu hakikatler, ferdin huzur ve mutluluğunun, insanca yaşammasının ana esasları ve olgun bir kişiliğın oluşmasında temel kriterler

olarak ortaya konulmuştur. Bu değerlerin pratikteki somut modeli olarak da Allah Resûlü (s) gösterilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (s) yaşamı çok ehemmiyetlidir. Çünkü Kur'an'ın ilke ve değerlerinin ilk uygulayıcısıdır. Hz. Peygamber (s), bu ilke ve değerlerle Kur'an'ın da hedefi olan sağlıklı ve medenî bir toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Bu amaçla tebliğde bulunduğu fertlere, insanî ve sosyal erdemleri öğretebilmek için kendisini öğretmen olarak sunmuş, tavsiye ettiklerini kendi hayatında uygulamış ve ümmetine örnek bir profil takdim etmiştir.

Güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildiğini söyleyen Hz. Peygamber (s), her varlığı içine alan sevgisiyle, Allah'ın yarattığı tüm canlılara yeryüzünde eşine rastlanmayacak şekilde şefkat göstermiştir. Onun sevgi kaynaklı merhametinden çocuk, kadın, yaşlı, hayvan gibi her canlı nasibini almıştır. Toplumsal statüsü ne olursa olsun her kesimden insanla yakından ilgilenmiş, çocuklarla oynamıştır. Yaşlılar gibi toplumun zayıf kesimlerine özel muamelede bulunmuştur. Köleler onun sayesinde insanca ve onurla yaşama imkânına kavuşmuştur. Hatta onun eliyle ordu komutanı yapılmıştır. Sosyal hayattan izole edilen kadınlara saygıyla yaklaşmış, onların çevresinde değer görmesi için uyarılarda bulunmuştur.

Kendisine ve yakınlarına işkence edenleri, yurdundan çıkaranları affetmiş, rıfkla muamele etmiş ve müşfik davranmıştır. Hayvanlara şefkatle yaklaşmış ve kötü muamelede bulunanları uyarmıştır. Kısaca, yanlış tavır ve eylemleri af ve şefkatle engelleyerek muhabbetin nefreti önleyeceğine, saldırganca tavırların yok olacağına inanmış ve ümmetine bunu somut olarak göstermiş, ispat etmiştir.

Şefkat ve barış peygamberi olarak, Allah'ın vahyini kabul etmede kimseye baskı yapmamış, kötü söz söylememiş, zorbalıkla karşılık vermemiştir. Medine sözleşmesi gibi somut uygulamalarla farklı kesimlerin bir arada yaşayabilmesinin örnek, usul ve uygulamasını göstermiştir. Böylece onun sayesinde çeşitli din ve inançlar ve onların temsilcileri, varlığını devam ettirebilme imkânına kavuşmuştur. İbadet yerleri, herhangi bir saldırıdan korunmuştur.

Düşmanlarına dahi merhamet ve nezaketini göstermiştir. Beddua etmekten kaçınmıştır. Yaşlı, kadın ve çocuklara canilik yapılmasını yasaklamıştır. İnsanlar arasında adâleti gözetmiş, zulme maruz kalanın yanında olmuştur. Veda hutbesinde önce iman kardeşliği sonra da Âdem ile Havva'nın çocukları olan tüm insanların

birbirleriyle insan kardeşi olduğuna dair vurgulamalar yapmıştır. Çünkü cahiliyedeki asabiyete dayalı kan kardeşliğini kaldırmak istemiştir. Onun bu tutum ve tavırları, her varlığa Allah'ın yarattığı canlılar olarak saygı duyulmasına, vahşetin son bulmasına yardımcı olmuş ve dünya sulhüne katkı sağlamıştır.

Doğruluğuyla herkesin gönlüne emîn bir kimse olarak yerleşmiştir. Bunun bir gereği olarak da herkese “Doğru olunuz, kurtuluşa eresiniz.” hatırlatmasında bulunmuştur. Diğer erdemlerle birlikte sıdk vafına sahip bireylerden oluşan bir toplum oluşturmayı hedefleyerek hayatın her alanında ashabını ve tüm müminleri doğru olmaya davet etmiştir. Ayrıca insanî ihtiyaçlarla ahlâkî niteliklerin ölçüsünü koruyabilmek için dünya ve ahiret nimetlerinden makul ölçüde istifade etmeyi tavsiye etmiştir. Yeme-içme, giyinme gibi hayatının her alanında, sözlerinde, ibadetlerinde itidal erdeminin en somut örneklerini göstermiştir.

Netice olarak denilebilir ki, yirmi üç yıllık tebliği süresince yeryüzünde muhabbet, saygı, sıdk, barış, hoşgörü, adâlet gibi sosyal değerlerin ve her türlü farklılığa rağmen bir arada savaşımadan hayat sürmenin ilkelerini açıklayarak ortaya koymuş ve bunları ilk önce kendi yaşamı, ailesi ve yakın çevresinde uygulamıştır. Böylece hal ve hareketleriyle fertlerin insanî değerleri edinmeleri hususunda bizzat örnek olmuştur.

Örnekliğiyle, toplumda yok olmaya başlayan faziletleri ortaya çıkararak, yeniden dirilterek içinde bulunduğu toplumu insanlık mertebesine çıkarmıştır. Böylece vahşi, kaba, kalpsiz, vicdanı tefessüh etmiş bireyleri, her canlıyı Allah için seven, hürmet gösteren, zayıflara ve düşkünlere şefkatle yaklaşan, düşmanlarına dahi müsamaha ve bağışlamalarda bulunan fertler haline getirmiştir. Dünya ve ahiret yaşamına yönelik ölçülü hal ve tavırlarıyla, tüm insanlık âlemine model olabilecek bir saadet asrı ve toplumu oluşturmuştur.

Fertlerin bu denli değişmesinde etkili olan ve tebliğinde yer bulan sosyal değerlerin en önemli özelliği ise evrensel nitelikli olmasıdır. Bu nedenle, her çağ ve toplumda uygulanabilecek değerlerdir. Bu yüzden Allah Resûlü'nün (s) vahyin ışığında vazettiği, toplumları birleştirici olan, her inanç, ırk, kültürden insana hitap eden bu insanî erdemlerin doğruluğu, geçmişteki gibi, bugün de geçerliliğini

korumaktadır. Yaşadığı döneme ışık tuttuğu gibi, bugüne ve diğer zamanlara da ışık tutacaktır.

Ayrıca söz ettiği değerlerin her biri, birbiriyle bağlantılı olup bir bütünün parçaları gibidir. İnceleme esnasında her birinin birey ve toplum için ne kadar önemli oldukları ve birbirlerinden bağımsız olmadıkları saptanmıştır. Dolayısıyla bireylerde ve toplumda bu değerlerden birini yerleştirtince onunla ilgili diğer erdemler de yerleştirilmiş olmaktadır.

Onun tebliğinde anlattığı ve hayatında uyguladığı bu dinî, ahlâkî ve toplumsal değerler, insanlığın bu erdemleri tanınması ve bilmesi için yeniden fark edilip canlandırılmalıdır. Bu değerler, içselleştirilip kişiliğin bir parçası haline getirilmelidir. Aile içi ilişkilerden başlayarak her türlü insanî ilişkiye yansıtılmalıdır. Sosyal değerlerin yer aldığı söz, fiil ve takrirleri çocuklardan yetişkinlere kadar her kesimden insana aktarılmalıdır. Aktarırken de onun üslubu ve yöntemiyle hareket edilmelidir. Böylece Resûlullah'ın (s) zamanında olduğu gibi, elinden ve dilinden selamette olunan fertlerin yetişmesi mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

- Açıkel, Yusuf. “Hz. Peygamber’in Evrensel Mesajlarından ‘Adâlet’ Prensipleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Başkanlığı Bilimsel Toplantılar Yayın No:1, 2006.
- Açıkel, Yusuf. “Hz. Peygamber’in Sünneti/Hadisleri ve Bazı Yöneticilerin Örnek Uygulamaları Üzerinde Adâletin Te’sisine Yönelik Temel Yaklaşımlar”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/66 (Ekim 2019), 1247-1266.
- Ahatlı, Erdinç. “Peygamberler Geleneğinde Rahmet ve Merhamet”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu (15- 17 Nisan 2011)*. 182-189. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2014.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. çev. İshak Doğan. 9 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2021.
- Akbaş, Oktay. *Türk Milli Eğitim Sisteminin Dyuşsal Amaçlarının (Değerlerinin) İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Akdemir, Furat. “Kur’ân Bağlamında Peygamberlerin Sıfatları”. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (2018), 51-84.
- Akdeniz, Seher - Deniz, Mehmet Engin. “Merhamet Ölçeği’ nin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması”. *The Journal of Happiness & Well-Being* 4/1 (2016), 50-61.
- Aktaş, Özgür - Safran, Mustafa. “Evrensel Bir Değer Olarak Barış ve Barış Eğitiminin Tarihçesi”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 172/2 (Ağustos 2013), 131-150.
- Akyol, Aygün. “Ahlâk-ı Nâsırî’de Ahlâk ve Siyaset İlişkisi: Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 10/24 (Aralık 2012), 7-29.
- Akyüz, Ali. *Hız. Peygamberin Medeniyet Projesi- Saygı Medeniyeti*-. İstanbul: Rağbet Yayınları, 6. Baskı., 2016.
- Akyüz, Vecdi. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım., 2007.
- Algül, Hüseyin. “Hz. Muhammed (S. A. V.)’in Adaleti”. *Diyanet İlmi Dergi* 31/3 (Eylül 1995), 25-36.
- Algül, Hüseyin. “Hz. Peygamber’de Anne Sevgisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 21-24.

- Algül, Hüseyin. “Hz. Peygamberin Hayatında Kur’ân Merkezli Tebliğin Önemi”. *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s. a. v.), -Milletler Arası İlmî Toplantı-15- 17 Ekim 2010*. 553-567. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2011.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1997.
- Altıntaş, Muhammed Esat. “Ailede Doğruluk Eğitimi”. 109-119. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Altun, İsmail. “Hz. Peygamber’in Barışın İnşasına yönelik Uygulamaları”. *EKEV Akademi Dergisi* 41 (Güz 2009), 31-58.
- Altuntaş, Halil. *Adalet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı., 2018.
- Apak, Adem. “Hz. Peygamber (S.A.V.)’in Ümmetine Şefkat ve Merhameti”. *Hiz. Peygamber ve Merhamet eğitimi*. 79-87. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2012.
- Arıcı, İsmail - Maden, Kemal. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında Saygı Değeri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 237-256.
- Aşık, Nevzat. “Hz. Peygamber ve İtidal”. *Diyanet Dergisi* 23/4 (Aralık 1987), 3-12.
- Ay, Mehmet Emin. “Hz. Peygamberin Çocuk Sevgisi”. *Peygamberimiz ve Çocuk*. 79-88. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Aydeniz, Nurullah. “Saygı Değeri Bakımından Kur’ân’da Öne Çıkan Hususlar”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (31 Aralık 2019), 97-124.
- Aydın, Mehmet Şevki. “Sevginin Eğitimdeki Yeri ve Sevgi Peygamberi”. *Hiz. Peygamber’de Sevgi ve Merhamet*. 57-81. Ankara: Türkiye Diyanet Vâkfi Yayınları, 12. Baskı., 2017.
- Aydın, Mehmet Zeki - Gürler, Şebnem Akyol. *Okulda Değerler Eğitimi: Yöntemler, Etkinlikler, Kaynaklar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 5. Baskı., 2018.
- Aydın, Mustafa. “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”. *Eğitime Bakış Dergisi* 19 (2011), 39-45.
- Aydın, Nevzat. “Hz. Peygamber’in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri”. *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2015), 99-129.
- Aydınlı, Abdullah. “EBÛ RÂFİ’”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-rafi>

- Aykaç, Mehmet. “FÂTİMA bint ESED”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatima-bint-esed>
- Batar, Yusuf. “Empatik düşündürme Yoluyla Merhamet Eğitimi- Kur’ân ve Hz. Peygamberin Uygulamaları Işığında-”. *Diyanet İlmi Dergi* 48/1 (2012), 43-66.
- Bayraklı, Bayraktar. *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Baskı., 2001.
- Bayraktutar, Muammer. “Hz. Peygamber’in Ahlâkını Sevgi ve Merhamet Merkezli Bir Okuma”. *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı., 2017.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Ensâbü’l Eşrâf İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*. çev. Adnan Demircan. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2020.
- Berki, Ali Himmet - Keskiöglü, Osman. *Hatemü’l- Enbiya Hz. Muhammed’in Hayatı*. Ankara: DİB Yayınları, 25. Baskı., 2010.
- Bilgin, Nuri. *Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995.
- Birişik, Abdülhamit. “Rahmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rahmet>
- Bolat, Yavuz. “Bir Değer Ölçme Aracı: Çok Boyutlu Sosyal Değerler ölçeği”. *Turkish Journal of Education* 2/4 (31 Ekim 2013), 13-27. <https://doi.org/10.19128/turje.181067>
- Bolat, Yavuz. *Gazi Üniversitesi Yüksekokulu Öğrencilerinin Sosyal Değerlere Bakışları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil el-. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Buladı, Kerim. “Kur’ân ve Adâlet (Toplumda Barış, Güven ve Huzuru Sağlayan İlke: Adâlet)”. *Diyanet İlmi Dergi* 38/1 (Mart 2002), 23-32.
- Bulut, Hasan. “Kur’ân Ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2021), 93-121.
- Can, Ali. “Kur’ân- ı Kerîm’in Salt İnsan Bağlamında Adalet Vurgusu”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 13/49 (Temmuz 2011), 245-262.
- Canlı, Mustafa. “Hz. Peygamber’in şefkat ve Merhamet Merkezli Ahlakı”. *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. 75-89. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.

- Cerrahoğlu, İsmail. “Kur’ân- ı Kerim’in Öngördüğü Adâlet Esasları”. *Diyanet İlmî Dergi* 29/2 (Haziran 1993), 17-30.
- Çağatay, Neşet. *İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çağrııcı, Mustafa. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adalet>
- Çağrııcı, Mustafa. “Doğruluk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 29 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dogruluk>
- Çağrııcı, Mustafa. “İTİDAL”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/itidal>
- Çağrııcı, Mustafa. “Merhamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 23 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/merhamet>
- Çağrııcı, Mustafa. “Müsamaha”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musamaha>
- Çağrııcı, Mustafa. “Saygı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saygi>
- Çalgan, Mehmet Ali. *Kur’ân ve Sünnette İman ahlak Bütünlüğü Erdemli Mü’minin Şahsiyeti*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2021.
- Çalış, Halit. “Ebeveyn ve Çocuklar Arası Maddî İlişkilerde Adâlet/Eşit Muâmele”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (Sonbahar 2003), 121-151.
- Çankırılı, Ali. *Ailede ve Okulda Değerler Eğitimi*. İstanbul: Zafer Yayınları, 1. Baskı., 2015.
- Çavuşoğlu, Alper. *Ayla Kutlu’nun Cadı Ağacı Romanının Sosyal Değerler Bakımından İncelenmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Çelebi, İlyas. *Dînî Düşüncede İ’tidâl ve Hoşgörü*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2. Baskı., 2018.
- Çelem, Sema. “Doğruluk ve Samimiyette Zirve Olanlar: Sıddıklar”. *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak*. 39-53. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Çetin, Abdurrahman. *Peygamberimizin Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım., 2015.
- Çetin, Hacer. “Mevlânâ’da Öne Çıkan Bazı Ahlâkî Değerlerin ve Kusurların İşleniş ve Eğitim Açısından Tahlili”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (31 Aralık 2020), 68-82. <https://doi.org/10.47145/dinbil.810832>

- Çetin, Musa. “Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Hayatında Bir İlke olarak ‘Şefkat’”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (15) (Nisan 2016), 251-269.
- Çetin, Musa. “Hz. Peygamber’in Tebliğ Metodu”. *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı 30 Aralık 2017*. 379-396. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Çetin, Mustafa. “Kur’ân ve Hz. Peygamber’in Barış Anlayışı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi II. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*. 7-15. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:7 Bilimsel Toplantılar Yayın No:2, 2000.
- Çetin, Mustafa. “Kur’ân-ı Kerim Işığında Hz. Peygamber’de İtidal”. *Süleyman Demirel Üniversitesi III. Kutlu Doğum Sempozyumu 20 Nisan 2000 Isparta*. 95-100. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:9 Bilimsel Toplantılar Yayın No:3, 2001.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *İrfan ve Hikmet Peygamberi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Baskı., 2011.
- Çetintaş, Recep. “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Barış ve Savaş”. *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. 117-140. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Çiftçi, Şaban. “Kuran ve Sünnet Işığında Evrensel Barışın Vazgeçilmezi ‘Müsamaha- Kolaylık’”. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/2 (2014), 523-537.
- Çoban, Mustafa. “İsrâ ve Lokman Surelerindeki Ahlâkî İlkeler ve Değerlendirilmesi Üzerine”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (31 Ağustos 2017), 199-212.
- Demirayak, Kenan. “Kasîdetü’l-Bürde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasidetul-burde--kab-b-zuheyr>
- Deniz, Gürbüz. “Yalan ve Tevâzunun Ontolojisi”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 9 (2019), 1-10.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 16. Baskı., 1999.
- Doğan, Binali. *Örgüt Kültürü*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 1. Basım., 2015.
- Dölek, Adem. “Hz. Peygamber’in Çocuk Yetiştirmede Örnekliliği”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz” Sempozyumu (!8-20 Nisan 2014) Erzurum*. 776. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2015.
- Durmuş, Zülfikar. “Kur’ân’a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlâkî İlke: Ahde Vefâ”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/3 (2002), 77-95.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*. çev. Selim Tekin - Hayreddin Yıldız. 17 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1987.
- Ellek, Hasan. “Kur’ân ve Hadis Işığında İnsanlar Arası Anlaşmazlıkların Sulh Yoluyla Çözümü”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Temmuz 2013), 91-112.
- Eraslan, Kemal. “Ahmed’i Yesevinin Hikmetlerinde Hoşgörü”. *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 8/24 (Ocak 1996), 777-782.
- Eren, Cüneyt. “Hucurat Suresindeki Ahlaki İlkeler”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (13 Temmuz 2016), 1-20.
- Erkaya, Mahmud Esad. “İslam Ahlakında Doğruluk ve İstikamet”. *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak*. 83-92. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Erman, Uğur. “Sünnet Çerçevesinde İnsanca Yaşama Kriterleri (Sulh-Kul Hakkı ve Edeb Bağlamında)”. 2. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu “İslam Düşüncesinde İnsan”* 28- 30 Eylül 2018. 256-272. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, No: 22, 2018.
- Ertuğay, Recep. “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Eşler Arası İlişkide Şefkatli Davranış”. 74. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.
- Ertuğay, Recep. “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Hayvanlara Şefkat”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 17/33 (Bahar 2019), 197-207.
- Ertuğay, Recep. “Hz. Peygamber’in-Sallallahü Aleyhi ve Sellem- Sünnetinde Çevreye Şefkat”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (Kars 2019), 47-66.
- Ertuğay, Recep. *Nübüvvet Aynasında Şefkat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı., 2019.
- Ertürk, Ramazan. “Kur’ân’ın Bireysel Hayatı İnşası”. *VII. Kur’ân Sempozyumu-Kur’ân ve Müslümanlar-15-16 Mayıs 2004 Kayseri*. 143-149. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Baskı., 2005.
- Erul, Bünyamin. “Ümmü Eymen”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ummu-eymen>
- Eskin, Ümit. “Hz. Peygamber’in Devlet Başkanları Ve Yerel Liderlerle Hediyeleşmesi”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 4 (Aralık 2018), 85-105.
- Fichter, Joseph. *Sosyoloji Nedir?* çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Attila Kitabevi, 2. Baskı., 1994.

- Gezgin, Ali Galip. “Kur’ân’da ve Hz. Peygamber’in Davranışlarında Denge”. *III. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 20 Nisan 2000 Isparta*. 271-295. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:9 Bilimsel Toplantılar Yayın No:3, 2001.
- Gündüz, Mehmet. “Kur’ân-ı Kerim Fihristinin Değer Odaklı Analizi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 16/35 (Haziran 2018), 141-158.
- Güner, Osman. “Bir Denge ve İtidal Dini Olarak İslam”. https://www.academia.edu/39019476/Bir_Denge_ve_%C4%B0tidal_Dini_Olarak_%C4%B0slam_Islam_as_a_Balance_and_Moderation_Religion. Ocak 2004. Erişim 24 Aralık 2022. https://www.a39019476/Bir_Denge_ve_%C4%B0tidal_Dini_Olarak_%C4%B0slam_Islam_as_a_Balance_and_Moderation_Religion
- Güner, Osman. “İslam’ın Sosyal Adalet Anlayışı”. *Vuslat Eğitim Kültür ve Düşünce Dergisi* 151 (Ocak 2013), 27-32.
- Güner, Osman. *Resûlullah’ın (sas) Sosyal Hayatı: Nebevî Prensipler / The Social Life of the Prophet Muhammad (pbuh): Nabawî Principles*, 2014. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.24848.25607>
- Güneş, Abdurrahman. “Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 89-103.
- Güney, Salih. *Davranış Bilimleri*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 12. Baskı., 2020.
- Güngör, Erol. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Basım., 1995.
- Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2. Baskı., 1998.
- Güngör, Özcan. “Doğruluğun Toplumsal Yansımaları”. *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak*. 121-132. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Hamîdullah, Muhammed. “Hudeybiye Antlaşması”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudeybiye-antlasmasi?ysclid=lxhu52tdj566443459>
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 5. Baskı., 2001.
- Harman, Ömer Faruk. “Barış Ortamının Oluşumunda Dini Kurumların Katkıları”. *Dini Araştırmalar Ve Küresel Barış*. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016.
- Hayati Hökelekli. *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2.Baskı., 2013.

- Hökelekli, Hayati. *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı., 2013.
- Hökelekli, Hayati. *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 1.Baskı., 2013.
- Ibn Abdullah Alsoheem, Muhammad. *Cultural values in the message of Prophet Muhammad*, Riyad: King Saud University, ts.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik. *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*. çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid. *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatipoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. çev. Adnan Demircan - vd. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Baskı., 2015.
- İlhami Güler. “Kur’ân’da İmanın ve İnkârın Ahlakî, Bilişsel (Kognitif) Temelleri”. *İslamiyat* 1 (Mart 1998), 1-24.
- İsmail Karagöz. *Ayet ve hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı., 2018.
- Kahraman, Abdullah. “İslam’da Üstün Bir Değer Olarak Özel Hayata Saygı Hakkı”. *İstanbul Müftülüğü Dergisi* 1 (Şubat 2009), 110-113.
- Kahraman, Fikret. *Sünnetin Işığında Tebliğ ve Davet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı., 2021.
- Kanarya, Bayram. “Hadislerde Sulh”. *International Paris Conference On Social Sciences-III November 15-17, 2019 Paris - France*. 99-108. Paris- Fransa: Farabi publications, 2019.
- Kandemir, M. Yaşar. “HİND bint UTBE”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hind-bint-utbe?ysclid=lgfngloz8k60470463>
- Kara, Mustafa. “Kur’ân’da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2013), 137-172.
- Karagöz, Beytullah. “Emin Özdemir’in Çocuk Kitaplarına Değerler Eğitimi Bağlamında Bir Bakış: Bir Çözümleme Çalışması”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (13 Nisan 2018), 63-85. <https://doi.org/10.30794/pausbed.414620>
- Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Baskı., 2017.
- Karakuş, Abdülkadir. “Hz. Peygamber’in Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 268-283.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. V Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı., 2007.
- Karşlı, İbrahim Hilmi. *Bir Arada Yaşama Ahlâkı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2019.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Bir Kişilik Özelliği Olarak Kur'ân'da ‘Sadâkat’”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2010), 119-155.
- Kavaklıoğlu, Mahmut. “Nebevî Bir Mesaj Olarak ‘Güven/emniyet’”. *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20- 22 Nisan 2007*. 639-652. Ankara: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 1. Baskı., 2007.
- Kavaklıoğlu, Mahmut. *Sünnet'te İtidâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri AnaBilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 1995.
- Kaya, Zeynep. “Kimliğin Filizlendiği Toprak: Aile”. *Peygamberimiz ve Çocuk*. 69-77. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2020.
- Kayadibi, Fahri. “Sevgi Faktörünün Eğitim Verimliliği Üzerine Etkisi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (istanbul 2002), 33-50.
- Kayaoğlu, İsmet. “İslamda Adalet Mefhumu”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 201-206.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. “Hz. Muhammed'in Tebliğinin Kalıcı olması”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 2/2 (1987), 131-140.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. “Hz. Peygamberde Sevgi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/5 (1993), 53-66.
- Kesgin, Salih. “Ailede Hak ve Sorumluluklara Adalet Temelli Yaklaşım”. *Adalet ve İhsan Bağlamında Aile*. 85-97. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2019.
- Keskin, Yusuf Ziya. *Nebevî Hoşgörü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı., 1997.
- Keskin, Yusuf Ziya. “Nebevî Merhamet”. *Vuslat Eğitim, Kültür ve Düşünce Dergisi* 191 (Haziran 2017), 30-35.
- Kızılarıslan, Semra. “İslam Felsefesi Ve Batı Felsefesi Açısından Müsamaha Ve Tolerans”. *Akademik Dergisi* 9 (Aralık 2020), 37-68.
- Koç, Bozkurt. “Çatışma Bağlamında Yalan ve Din İlişkisi”. *Dinî Araştırmalar* 10/30 (Aralık 2007), 215-242.
- Koçyiğit, Talat. “Abdullah b. Übey b. Selûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-ubey-b-selul?ysclid=lgm52amx7c903662376>

- Kolaç, Emine. “Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Felsefesiyle Türkçe Derslerinde Değerler ve Hoşgörü Eğitimi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 55 (2010), 193-208.
- Komisyon. *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 9. Baskı., 1998.
- Korkmaz, Seyfullah. “Hoşgörü, İslam ve Türkler”. *Türk Kültürü Aylık Dergi* 442 (Şubat 2000), 103-110.
- Koşum, Adnan. “Hz. Peygamber’in (s) Ticarî Hayatında Ahde Vefâ İlkesi ve Uygulama Örnekleri”. *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20-22 Nisan 2007*. 571-577. Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları: 2, 1. Basım., 2007.
- Köksal, M. Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 14. Baskı., 2011.
- Köse, Saffet. “Kur’ân ve Sünnet Bağlamında Günümüzde Yaşanan Güven Sorununu Aşmaya Yönelik Teklifler: Adalet- Özgürlük- Doğruluk-Merhamet”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Güven Toplumu” Sempozyumu (28- 30 Nisan 2017)*. 207-246. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2019.
- Köten, Akif. “Hz. Peygamber’in Sünnetinde Yaşlılara Saygı”. *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. 267-278. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım., 2007.
- Köylü, Mustafa. “Kur’ân’ın İnsanlığa Getirdiği Değerler ve Hedefler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (01 Temmuz 2007), 65-88. <https://doi.org/10.17120/omuifd.84548>
- Kurt, Hüseyin. “Hz. Peygamber’in (s) İnsanlarla İlişkileri ve Aile İçi İletişiminde Sevgi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/17 (Haziran 2007), 185-193.
- Kuşdil, M. Ersin - Kağıtçıbaşı, Çiğdem. “Türk Öğretmenlerin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”. *Türk Psikoloji Dergisi* 15/45 (2000), 59-76.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Vahşî b. Harb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahsi-b-harb>
- Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habib Ebû’l-Hasen el-Basrî el-. *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*. çev. Ersan Urcan. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 1. Baskı., 2018.
- Muslim, Ebu’l-Hüseyin Muslimu’bnu’l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Niysâbü’rî. *Sahîh-i Muslim ve Tercemesi*. 8 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınları, 2003.
- Oral, Osman. “İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri- Doğruluk, Güzel Ahlak, Sevgi ve Kardeşlik”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 27 (Şubat 2014), 159-175.

- Orhan, Zehra Yıldız. “Hadislere Göre Dinde İtidal”. *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi* 6/37 (Haziran 2019), 507-515.
- Önkal, Ahmet. “Kaynakları Açısından Hz. Peygamber’in Tebliğ Metodu”. *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)-Milletler Arası İlmî Toplantı-(15- 17 Ekim 2010)*. 541-552. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2011.
- Önkal, Ahmet. *Resulullah’ın İslâm’a Davet Metodu*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 28. Baskı., 2019.
- Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. baskı., 2015.
- Özdemir, Ahmet. *Kuran’da insanlar arası ilişkiler ve sosyal değerler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2006.
- Özensel, Ertan. “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (01 Temmuz 2003), 217-240.
- Özkan, Mustafa. “Medine Vesikası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi>
- Özkan, Recep. “Toplumsal Değerlerin Birey ve Toplum Üzerindeki Etkisi”. *Bilge Yayın Tanıtım Tahlil Eleştiri Dergisi* 10/39 (2003).
- Özpınar, Ömer. “İslam’da Yetimler ve Korunmaya Muhtaç Çocuklara Sahip Çıkmanın Önemi”. *Peygamberimiz ve Çocuk*. 115-129. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Özpınar, Ömer. “Rahmet Peygamber’inin Dilinde Merhamet”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi” Sempozyumu (15- 17 Nisan 2011)*. 201-232. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2014.
- Öztoprak, Mustafa. “Doğruluk Onun Karakteriydi”. *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak*. 25-37. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Öztürk, Levent. “Süveybe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suveybe>
- Poyraz, Hakan. “Değerler Nasıl Oluşur?” *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 1/1 (2011), 61-67.
- Reçber, Ahmet. “Kur’ân’da Cezaların Affı, Sulh Ve Tövbe”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2017), 59-78.
- Sakallı, Talat. “Hz. Peygamber ve Dini Hoşgörü”. *Diyanet İlmî Dergi*.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 23-51.

- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 405-421.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in Çocuklara Verdiği Değer Bağlamında Sokak Çocukları Sorununa Genel Bir Bakış”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Bahar 2006), 7-32.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in İbâdetlerde Öngördüğü İ’tidâl ve Kolaylık Anlayışı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 9/9 (2000), 377-392.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in Medeniyet İnşa Etmesindeki Temel Yapı Taşları”. *İslam ve Yorum III Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)*. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınları No 68, 1. Baskı., 2019.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel Ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi”. *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*. 52-72. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 1. Baskı., 2008.
- Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamber’in Yakın Çevresindeki Hanımlara Karşı Muamelelerindeki Nezaket Zarafet ve İncelik”. *Diyanet İlmi Dergi* 45/1 (Mart 2009), 91-120.
- Sarı, Enver. “Öğretmen Adaylarının Değer Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi Örneği”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/10 (01 Temmuz 2005), 75-90.
- Sarı, Osman. “Sosyal Değerler Emek ve Sosyal Edebiyata Dair Bazı Düşünceler”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2 (19 Aralık 2013), 201-227.
- Sarıçam, Hakan - Biçer, Baykal. “Affedicilik Üzerinde Ahlaki Değer ve Öz-Anlayışın Açıklayıcı Rolü”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 35/1 (2015). <https://avesis.cumhuriyet.edu.tr/yayin/75a4d950-cdc5-48b4-b44a-fd2afb08e3eb/affedicilik-uzerinde-ahlaki-deger-ve-oz-anlayisin-aciklayici-rolu>
- Sarıçam, İbrahim. *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı., 2020.
- Savran, Ahmet. “KÂ‘B b. Züheyr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kab-b-zuheyr>
- Selim, İsmet. “Yalancılık”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 6/4,5 (Mayıs 1967), 98.
- Soysaldı, Mehmet. “Hz. Peygamber’in İnsanlarla İlişkisi”. *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20- 22 Nisan 2007*. 667-684. Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları: 2, 1. Basım., 2007.

- Soysaldı, Mehmet. “Kalbin Manevî Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (2005), 89-105.
- Sönmez, Mustafa. “Peygamberlerin ‘Tebliğ Sıfatı’ ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü (Tebliğ’de ‘Temsil Gücü’nün Önemi)”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 10/35 (2011), 277-298.
- Suruç, Salih. *Çocuklarımıza Peygamberimizi Nasıl Anlatalım?* İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı., 2012.
- Sürmeli, Mehmet. “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Davetindeki Başarısının Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 7 (Haziran 2020), 113-128.
- Şahyar, Ayşe Esra. “Ümâme bint Ebü’l-ÂS”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/umame-bint-ebul-as>
- Şen, Ülker. *Millî Eğitim Bakanlığının 2005 Yılında Tavsiye Ettiği 100 Temel Eser Yoluyla Türkçe Eğitiminde Değerler Öğretimi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Şentürk, Habil. “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”. *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler) 21 Nisan 2003 Isparta*. 81-85. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Başkanlığı Bilimsel Toplantılar Yayın No:1, ts.
- Şentürk, Habil. “Sosyal İlişkilerde Saygı Kavramı: Psikolojik ve Din Açısından Bir Bakış”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Ocak 2008), 217-228.
- Şimşek, Murat - Qadoos, Abdul. “İslam’da Sosyal Barışın Sağlanmasında Şiddete Başvurmama İlkesi”. *İslam Medeniyeti Dergisi* 6/46 (Aralık 2020), 25-49.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*. çev. Zâkir Kadirî Ugan - Ahmet Temir. 5 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 3. Bskı., 1992.
- Tamdoğan, Zehra Gözütok. “Tevhitten Vahdete İstikamet”. *Diyanet Aylık Dergi* 331 (Temmuz 2018), 14-17.
- Tarhan, Nevzat. *Değerler Psikolojisi ve İnsan*. İstanbul: Timaş Yayınları, 14. Baskı., 2019.
- Tarhan, Nevzat. *Duyguların Dili*. İstanbul: Timaş Yayınları, 4. Baskı., 2008.
- Tarhan, Nevzat. *Güzel İnsan Modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı., 2011.
- Tarhan, Nevzat. *Hz. Mevlana ile Aile Terapisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı., 2019.

- Tarhan, Nevzat. *Toplum Psikolojisi ve Empati*. İstanbul: Timaş Yayınları, 12. Baskı., 2019.
- Tazegün, Yusuf. “Dengeli Ümmet ve Dengeli Ümmetin Özellikler”. *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 1/1 (2012), 77-98.
- Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed Bin İsa Bin Sevre. *Sünen-i Tirmîzî Tercemesi*. çev. Osman Zeki Mollamehmedoğlu. 8 Cilt. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, ts.
- Tok, Fatih. “Kur’ân’da Doğruluk ve Sadakat”. *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak*. 11-22. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Tokur, Behlül. “Doğruluk ve Dindarlık Üzerine”. *Doğruluk: Özü Sözü Bir Olmak*. 95-107. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Turgay, Nurettin. “Kur’ân’da Evrensel Barışa Yönelik Mesajlar”. 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10- 15.09. 2017 Ankara/Turkey*. II/649-670. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008.
- Turgay, Nurettin. “Kur’ân’da Sosyal Adalet ve İnsan Hakları”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 41-62.
- Türer, Osman. “Rahman İsminin Varlık ve İnsandaki Tecellîsi: Şefkat ve Merhamet”. *Hz. Peygamber ve Merhamet Eğitimi*. 47-54. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2012.
- Uysal, Şule Yüksel. “Hz. Peygamber’in İhsan Anlayışı ve Aileye Yansımaları”. *Adalet ve İhsan Bağlamında Aile*. 109-125. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2019.
- Uysal, Şule Yüksel. “İnsan Yetiştirmenin Usta Sanatkârı Hz. Muhammed”. *Peygamberimiz ve Çocuk*. 43-55. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Bilgi ve Değer*. Ankara: Aytemiz Kitabevi Kürsü Yayınları, ts.
- Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed B. Ömer. *Hz. Peygamber’in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*. çev. Adnan Demircan - vd. 3 Cilt. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 1. Baskı., 2014.
- Yağcı, Hızır. “Hz. Peygamber’in İnsan ve Dünya Tasavvuruyla Beslenen Kişilik Özelliklerinin İnsan İlişkilerine Yansımaları”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 105-128.
- Yağcı, Hızır. “Hz. Peygamber’in İnsanları Etkileyen Davranış Modelleri”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2017), 1-23.
- Yaka, Eyup. “Şefkat ve Barış Peygamberi Hz. Muhammed (S.A.S.)”. *Diyanet İlmî Dergi* 38/4 (Aralık 2002), 33-62.

- Yaman, Havva vd. “İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Değerler”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (01 Aralık 2009), 107-120.
- Yaran, Cafer Sadık. *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı., 2019.
- Yargıcı, Atilla. “Al-i İmran Sûresinin 159. Ayeti Bağlamında Hz. Peygamber’in Şefkat Ahlâkının Unsurları”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Haziran 2014), 19-44.
- Yaşaroğlu, Kamil. “Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu (21-22 Nisan 2012)*. 231-247. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Yavuz, Adil. “Barış Ve Huzurun Sağlanmasında Nebvî Sünnetin Evrensel Boyutu”. *Ydû I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu 26- 29 Nisan 2012 Lefkoşa*. 85-102. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı., 2014.
- Yavuz, Adil. “Hz. Peygamber’in İnsan Yetiştirme Metodunun Öncelikleri”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz” Sempozyumu (18- 20 Nisan 2014) Erzurum*. 776. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2015.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Şura Yayınları ve Çelik Yayınevi, ts.
- Yeğin, Hüseyin İbrahim. “Hz. Peygamber’in (SAV) Hadislerinde Sevgiyi Geliştiren Unsurlar”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/17 (Haziran 2007), 143-155.
- Yenice, Ali R. “Şefkatin Donmuş Hali: Cahiliyede Annelerin Kız Çocuklarını Gömmesi”. *Osmanlı’nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*. II/511-516. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı., 2013.
- Yıldırım, Enbiya. “Hz. Peygamber ve Güven Toplumu”. *Hz. Peygamber ve Güven Toplumu*. 107-125. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2017.
- Yıldırım, Enbiya. “Kur’ân ve Sünnet Perspektifinden Adalet ve İhsan Kavramları”. *Adalet ve İhsan Bağlamında Aile*. 11-25. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2019.
- Yıldız, Abdullah. “Hz. Peygamber’in İnsan Sevgisi ve Hoşgörüsü”. *I. Kutlu Doğum Sempozyumu “Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi”*. Şanlıurfa, 2007.
- Yılmaz, Hüseyin. “Hz. Peygamber’in Eğitiminde Bir İlke Olarak Hoşgörü”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/1 (Haziran 2004), 109-132.
- Yılmaz, Hüseyin. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve Barış Eğitimi”. *EKEV Akademi Dergisi* 9/22 (K 2005), 35-48.

- Yılmaz, Hüseyin. “Toplumsal Barışa Tehdit Eden Unsurlara Karşı Din Eğitiminin Gücü ve İşlevi”. *Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dini Söylemin Önemi*. 481. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım., 2016.
- Yılmaz, Yasin. “Barış’ın İslam’ın Temel Kaynakları ve İslam Tarihi’ndeki Yeri”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 10 (Güz 2017).
- Yiğit, Yaşar. *Peygamberimiz ve Hoşgörü*. Ankara: DİB Yayınları, 6. Baskı., 2017.
- Yorulmaz, Bilal. *Ailede Değerler Eğitimi*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.
- Yüce, Mehmet. “İslâm Ekonomisinde Temel İlkeler”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 13 (2021), 57-96.
- Yüksel, Mukadder Arif. “Kur’ân’da Evrensel ve Ulusal Barışın İlkeleri”. *Universal Journal of Theology* 4/1 (Eylül 2019), 16-30.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Fatma BAYRAM ERTEM

Bildiği Yabancı Diller :

Aldığı Sertifikalar : Aile Danışmanlığı

Uzmanlık Alanı :

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Bölümü	Uludağ Üniversitesi	2003
Lisans	Açıköğretim Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	Anadolu Üniversitesi	2014
Tezsiz Y. Lisans	Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği	Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü	2011

Görevler :

Görev Unvanı	Görev Yeri	Yıl
Öğretmen	İbrahim Fikri Anıl Ortaokulu	2012-

Eserler :

A. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

A1.

A2. Türkiye İmalat Sanayiindeki Alt Sektörlerin Finansal Risk Derecelendirmesi

B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında (proceedings) basılan bildiriler:

B1.

C. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar veya kitaplardaki bölümler:

C1. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar:

C1.1.

C2. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplardaki bölümler:

C2.1.

D. Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

D1.

E. Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:

E1.

F. Sanat ve tasarım etkinlikleri:

F1.....

G. Diğer yayınlar: *(Yukarıdaki maddelerde yer alan başlıklardaki kategorilere girmeyen ve belirtilmek istenen tüm eserler bu maddenin altında belirtilecektir.)*

G1.....

